

NIEUWSBRIEF

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

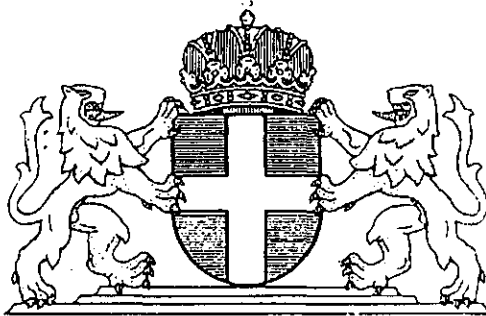
NIEUWSBRIEF

INHOUDSOPGAVE VAN HET EERSTE NUMMER VAN DE EERSTE JAARGANG JANUARI 1984

pagina

omslag	Joan Blaeu, (deel van) <u>Plattegrond van Zwolle</u> , 1664.
1	Ten geleide.
2	Korte schets van het ontstaan van de Zwolse Historische Vereniging.
	<u>KORTE ARTIKELEN</u>
3	Het Nieuwe of Pestengasthuis te Zwolle in de late middeleeuwen.
7	Een hete lente?
	<u>TERUGBLIK</u>
15	Opgravingen "Kasteel de Voorst" bij Westenholte.
	<u>VAN DE INSTELLINGEN</u>
17	Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle.
19	Het Rijksarchief in Overijssel.
	<u>PUBLICATIES EN BOEKBESPREKINGEN</u>
21	"Zwolle als hanzestad", F.C. Berkenvelder.
22	"Zwolse Regesten II", F.C. Berkenvelder.
24	"Meters buitenspel", Gerard Schutte.
26	Mededelingen
28	Agenda
omslag	Wie is wie

NIEUWSBRIEF

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

TEN GELEIDE

De Zwolse Historische Vereniging stelt zich onder meer ten doel aandacht te schenken aan activiteiten en publicaties die betrekking hebben op het verleden van Zwolle. Een geschikt middel daartoe is - zo menen wij - een periodiek, waarin deze zaken aan de orde worden gesteld. Daarom zal er eens in de drie maanden een NIEUWSBRIEF worden uitgegeven, waarmee J. Hagedoorn, R.T. Oost en mevr. A. van der Wurff zich belasten. Het resultaat van hun inspanning en die van een aantal anderen ligt in de vorm van dit bescheiden tijdschrift voor U.

In dit eerste nummer zijn ook enkele korte artikelen opgenomen. Hiermee hopen wij een aanzet te hebben gegeven, die tot navolging zal leiden. Nog steeds gaat het resultaat van veel historisch onderzoek verloren omdat het niet gepubliceerd wordt. Wij stellen dan ook graag ruimte ter beschikking om soortgelijke artikelen op te nemen. Hiervan kunnen anderen dan weer profiteren bij hun onderzoek. Daarnaast bestaat er de mogelijkheid uitgebreidere studies te publiceren. Deze kunnen in het eveneens door ons uit te geven JAARBOEK worden opgenomen.

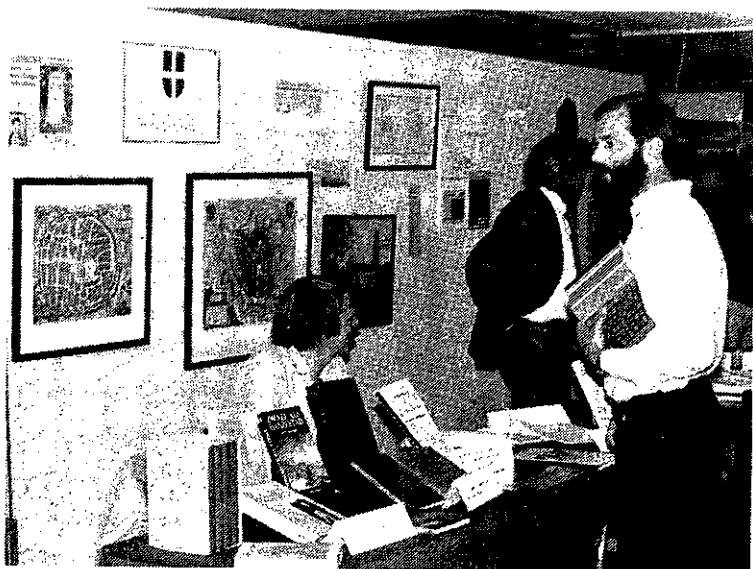
Wij wensen de NIEUWSBRIEF een lang en gelukkig leven toe en de redactie veel doorzettingsvermogen om tot een optimaal resultaat te komen.

Het bestuur van de
Zwolse Historische Vereniging.

KORTE SCHETS VAN HET ONTSTAAN VAN DE ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING.

Bij zowel J. Hagedoorn als ondergetekende leefde reeds geruime tijd de wens tot de oprichting van een Zwolse Historische Vereniging te komen. Concrete stappen hiertoe werden, voornamelijk door tijdgebrek, niet ondernomen. In deze situatie kwam op 1 juli 1983 verandering toen Hagedoorn een doelstelling formuleerde en enige middelen aangaf teneinde het gestelde doel te bereiken. Dit nu vormde de aanzet tot verdere actie.

Met een aantal historisch geïnteresseerden werd contact opgenomen, van wie H. Brassien en P.J. Lettinga zich bereid verklaarden aan het initiatief mee te werken. De eerste gezamenlijke activiteit betrof de voorbereiding op de door de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis te organiseren tentoonstelling ter gelegenheid van haar 125-jarig bestaan. Deze op 3 september te houden tentoonstelling, die tot doel had zoveel mogelijk historische verenigingen uit Overijssel bijeen te brengen, leek een goede gelegenheid de plannen wereldkundig te maken. Bovendien werd er contact opgenomen met de Zwolse Courant. Zo verscheen er op de dag voorafgaand aan de tentoonstelling in voornoemde krant een uitgebreid artikel over het initiatief. Op de tentoonstelling zelf trad de vereniging in oprichting naar buiten met een stand waar men zich als "in-principe" lid kon opgeven.

ZHV - stand in het Provinciehuis 3 sept.1983.

Het slechte weer die dag en de geringe publiciteit aan deze manifestatie gegeven, hadden tot gevolg dat de voor dit initiatief zo belangrijke groep historisch geïnteresseerde Zwollenaren thuis bleef. Het aantal mensen dat zich die dag aanmeldde, bedroeg dan ook slechts 27.

Wat waren nu de plannen? In de eerste plaats de verschijning van een kwartaalbericht (Nieuwsbrief) met daarin onder andere artikelen, mededelingen, boekbesprekingen en een agenda. Daarnaast de uitgave van een gedrukt, plezierig leesbaar en rijk geïllustreerd Jaarboek van zo'n honderd pagina's. Gezien het vele werk verbonden aan het tot stand komen van deze periodieken, werd besloten nog geen melding te maken van verdere activiteiten.

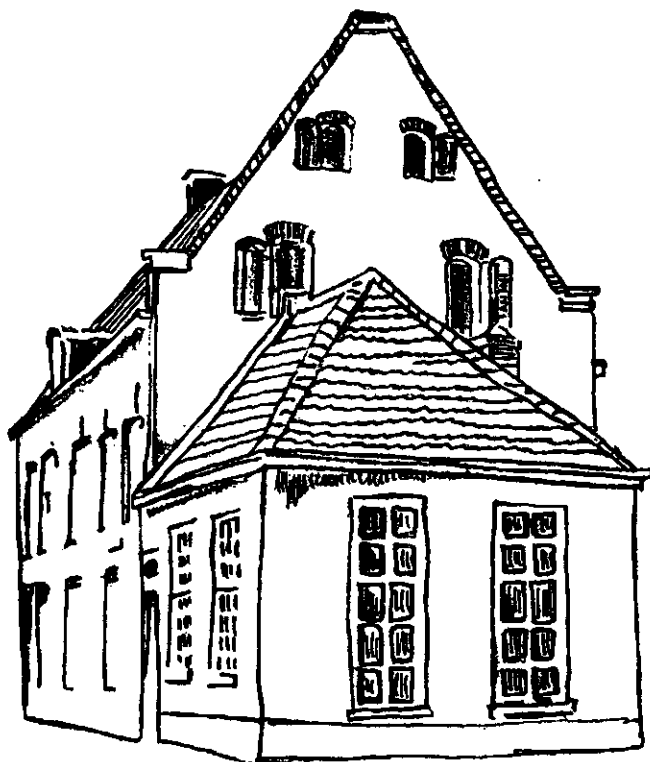
Nu de tentoonstelling niet het verwachte resultaat had opgeleverd, werden lijsten aangelegd van mogelijk geïnteresseerden en werd de daarop voorkomende personen en instellingen een informatiefolder toegestuurd. Bovendien werd een aantal affiches gemaakt en onder diverse Zwolse instellingen verspreid. Maar ook de resultaten van deze actie vielen enigszins tegen. Op 15 september bedroeg het ledenbestand nog maar 50 personen. Vervolgens werd overgegaan tot de huis-aan-huis verspreiding van een duizendtal folders. Wederom viel de oogst tegen: begin oktober werden 82 leden geteld. Hierna nam het ledental evenwel snel toe, een ontwikkeling die nog werd versneld door een artikel over het initiatief op de voorpagina van de Zwolse Koerier van 12 oktober. Vijf dagen later bedroeg het aantal leden reeds 112 waarmee het streefgetal van 100 leden, nodig om de vereniging van start te doen gaan, ruimschoots was overschreden. Het initiatief was succesvol geweest en met de uitwerking van de plannen kon een aanvang worden gemaakt.

N.D.B. Habermehl.

HET NIEUWE OF PESTENGASTHUIS TE ZWOLLE IN DE LATE MIDDELEEUWEN.

Een uiterst besmettelijke en daardoor gevreesde ziekte in de late middeleeuwen was de pest, ook wel Zwarte Dood genoemd. Met name de pest-epidemie van 1348 - 1351, toen de Zwarte Dood zich vanuit Italië over West-Europa verbreidde, zaaide overal dood en verderf. Ook Zwolle bleef niet gespaard, terwijl in de daarop volgende jaren de pest hier regelmatig terugkeerde 1).

Toen Zwolle in 1450 wederom door de pest werd getroffen, besloot het Stadsbestuur iets voor de slachtoffers van deze afschuwelijke ziekte te doen. Voor een periode van 2½ jaar werd van Henric Dunning het nabij de

Het Nieuwe of Pestengasthuis.

Diezerpoort in de Nieuwstraat gelegen huis, dat eertijds aan Seynen ter Kulen had toebehoord, gehuurd en als tijdelijk ziekenhuis ingericht 2). Om het de patienten zo aangenaam mogelijk te maken, werden brandstof, dekens en andere benodigdheden aangevoerd 3). Dat het noodhospitaal aan de verwachtingen voldeed, maar ook dat de pest nog niet was uitgewoed, blijkt uit het feit dat in 1453 de huurtermijn met nog eens een jaar werd verlengd 4). In 1458 sloeg de pest opnieuw in alle hevigheid toe. Nu ging het stadsbestuur ertoe over de eertijds gehuurde woning aan te kopen en deze definitief als gasthuis ten behoeve van pestlijders in te richten 5).

Over de interne gang van zaken staan ons slechts enkele summiere gegevens ter beschikking. Zo weten wij dat in het gasthuis een ziekenoppasser was aangesteld, belast met de zorg voor de aan hem toevertrouwde patiënten. Zijn inkomsten ontleende hij aan een verpleeggeld van $2\frac{1}{2}$ stuiver per etmaal, te betalen door iedere patiënt die het gasthuis genezen verliet. Stierf de patiënt evenwel - hetgeen meestal het geval was - dan bedroegen de kosten 3 stuivers per etmaal, te betalen door de nabestaanden. Waren deze hiertoe niet in staat dan was het hem toegestaan de verpleegkosten op de kleren van de dode te verhalen. Ongetwij-

feld zal bovenstaande financiële regeling de ziekenoppasser ertoe gebracht hebben goed voor deze categorie patiënten te zorgen. Of hij evenveel aandacht aan de arme patiënten besteedde, valt te betwijfelen. De armen namelijk moest hij gratis verplegen. Stierven zij evenwel in het gasthuis dan had de ziekenoppasser recht op de kleding van de overledene, of anders betaalden de procuratoren (beheerders) van het Heilige Geestgasthuis de gemaakte kosten. Opmerkelijk in onze ogen is dat de patiënt zelf voor zijn eten en drinken moest zorgen. De armen wier financiële draagkracht dit te boven ging, kregen hun eten uit het Heilige Geestgasthuis. Modern aandoend is de bepaling dat in het geval een knecht of dienstbode aan de pest leed en naar het gasthuis werd gebracht, de werkgever gedurende acht dagen voor de kost moest zorgen, terwijl de zieke zelf de verpleegkosten moest betalen 6).

Het opensnijden van een pestbui
Houtsnede uit 1482

De vraag hoeveel patiënten in het Gasthuis verpleegd konden worden, laat zich moeilijk beantwoorden. Uit de tijd zelf staan ons op dit punt geen cijfers ter beschikking. Enige eeuwen later, in de 19e eeuw, deed hetzelfde gebouw eveneens dienst als ziekenhuis, waarbij hooguit een 20-tal patiënten kon worden opgenomen 7). Daar het in de 15e eeuw niet ongewoon was meerdere patiënten per bed of bedstede te verplegen, kan dit aantal in 1450 hoger geweest zijn, maar zal, gezien de afmetingen van het gebouw, de veertig niet hebben overschreden.

Vergelijken wij de hierboven geschetste ontwikkeling met die in andere steden, dan valt het op dat Zwolle als een der eersten een zelfstandig gasthuis ten behoeve van pestlijders inrichtte. De meeste Noordnederlandse steden gingen daar pas in de loop van de 16e eeuw toe over 8). De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de economische bloei die Zwolle in de 15e eeuw kende. Deze gaf het stadsbestuur de financiële ruimte om een - zij het in onze ogen beperkt, maar voor die tijd vooruitstrevend - sociaal beleid te voeren.

N.D.B. Habermehl.

Noten

1. F.C. Berkenvelder, Zwolse Regesten, I (Zwolle 1980) no.3; A. ten Doesschate, "Geneeskunde in Oud-Zwolle", in Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 45 (1928), 34-40; B.J. van Hattum, Geschiedenissen der stad Zwolle (5 dln; Zwolle 1767-1775) I, 257, 332, 341, 376, 404, 416, 421.
2. Gemeente-archief Zwolle (GAZ), AAZ01-00008, Antiquum registrum, 297; GAZ, AAZ01-01859, Maandrekening 1450, 92.
3. GAZ, AAZ01-01859, Maandrekening 1450, 92.
4. GAZ, AAZ01-01862, Maandrekening 1453, 162.
5. GAZ, AAZ01-00005, Registrum diversorum actuum, 194.
6. A. Telting, Stadboeken van Zwolle (Zwolle 1897), 327.
7. W.A. Elberts, Historische wandelingen in en om Zwolle (fotografische herdruk 1973), 108.
8. J.A. Kossmann-Putto, "Armen en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden" in: Algemene geschiedenis der Nederlanden (Haarlem 1982), II, 259.

EEN HETE LENTE ?

Onderzoek naar de gebeurtenissen in Zwolle in het voorjaar van 1848.

Inleiding

Voor velen zal het jaartal 1848 niet onbekend zijn. Het was allereerst het jaar van de revolutionaire bewegingen in heel Europa. In februari werd in Parijs, na opstanden, de Franse republiek uitgeroepen. In maart ontstonden oproeren in Berlijn, Wenen en Italië en later in andere Europeesche landen. De successen van deze oproeren en revoluties waren van korte duur, de reactie kwam snel en veel van het oude werd hersteld. Wel zaaide deze storm schrik en onrust over Europa.

Ook in de Nederlandse geschiedenis is 1848 een belangrijk jaartal. Het was het jaar van de grote grondwetsherziening in liberale zin, voorbereid door Thorbecke en enige anderen. In het kort kwam deze, door velen te radicaal geachte, wijziging neer op het vergroten van de macht van de ministers en de Tweede Kamer, het invoeren van een ongetrapt kiesstelsel (de kiezers kozen in het vervolg direct de volksvertegenwoordigers 1)) en garantie van een grotere mate van, onder meer, pers-, verenigings- en godsdienstvrijheid.

De aanzet tot deze fundamentele herziening werd op 13 maart 1848 door Koning Willem II gegeven. Hij was, volgens eigen zeggen, in 24 uur van zeer conservatief zeer liberaal geworden. Op deze wijze kwam hij tegemoet aan soortgelijke gevoelens die in het parlement leefden 2). De woelingen in het buitenland, met name die in Parijs en Berlijn, zijn van belangrijke invloed geweest op de ontwikkeling van die gevoelens en op de beslissing van de koning.

Men vreesde blijkbaar dat onrust en oproer vanuit het buitenland naar Nederland zouden overslaan. Dit blijkt uit de snelheid van de koninklijke ommekeer, maar ook uit de brieven van de ministers van binnenlandse zaken en justitie aan de gouverneurs van de provincies van 1 maart 1848 3), drie dagen nadat de Parijse gebeurtenissen hier bekend waren geworden. De gouverneurs kregen opdracht verslag uit te brengen van de volksgeest in hun gewest, een vraag die ze aan de burgemeesters doorzonden. Elke veertien dagen zou er, in het diepste geheim, gerapporteerd worden.

In dit artikel zal onderzocht worden, wat er in Zwolle gebeurde in het voorjaar van 1848 als gevolg van de binnen- en buitenlandse gebeurtenissen. Was er reden om onrust te vrezen, was er onrust en welke maatregelen trof men ter voorkoming van uitbarstingen?

Hoofdstuk I Voorgeschiedenis 4).

Onrust, woelingen en opstand worden veroorzaakt door onvrede met de bestaande toestand. Was er in Zwolle, en in het algemeen in Nederland,

reden tot onvrede in het voorjaar van 1848? Om dat te constateren is het belangrijk vast te stellen wat er zich voor en in dit jaar afspeelde.

Met name na de Belgische afscheiding in 1839 meenden velen in het noorden, dat er voor een kleine staat als Nederland geen toekomst was weggelegd. Ze kon zich beter aansluiten bij een groter geheel, bijvoorbeeld Duitsland. Vele anderen waren opgelucht toen men van de lastige Belgen verlost was. De binnenlandse problemen zouden nu met frisse moed en een stevige aanpak opgelost kunnen worden. Toen de binnenlandse situatie niet verbeterde, was dit een extra reden voor teleurstelling en onzekerheid.

Naast, maar ook zeker van invloed op, deze onzekerheid speelde zich ook een crisis in de binnen- en buitenlandse politiek van Nederland af.

Door velen werd namelijk een herziening van de grondwet gewenst, om verschillende redenen, maar toch vooral om het halfslachtige karakter ervan. Traditie, wantrouwen tegen vernieuwing en onverschilligheid, maar met name de koning hielden een herziening tegen tot maart 1848. Een eind 1847 daartoe gedaan voorstel vond men in maart 1848, onder druk van de toestand in Europa, niet meer ver genoeg gaan. Vooruitgang en behoud bestreden elkaar dus in deze periode, wat spanningen, teleurstellingen en frustraties opriep. Internationaal gezien stond Nederland in het toenmalige Europa vrij afgezonderd. Dat isolement werd veroorzaakt door de strijd tegen de Belgen, handelsconflicten met Engeland en Duitsland en het uiterst onhandig gemanoeuvreren van Willen II in internationale zaken. Nederland werd op zichzelf teruggeworpen.

Tenslotte was er in de jaren 40 van de vorige eeuw ook nog sprake van een economische crisis, met als gevolg gebrek aan werk en vergroting van het probleem van het pauperisme. Dit alles werd nog verergerd door een aardappelziekte die Nederland in 1845 en volgende jaren trof. Hierdoor werd de voedselvoorziening ernstig aangetast en de voedselprijzen stegen. In de zomer van 1847 waren ze het hoogst. De ellende onder de lagere volksklassen steeg en het aantal bedeeden en behoeftigen nam toe, in Zwolle zelfs tot 20% van de bevolking in 1845 en 1847 5). Ook braken er hongeroproeren uit in Nederland. In Overijssel kwam het niet verder dan enige samenscholingen in Deventer en Zwolle. Voedseluitdelingen (in Zwolle in de winter van 1848 nog 500-600 porties per dag 6)), liefdadigheid, werkvoorziening en prijsfixaties voorkwamen hier echter een uitbarsting.

Zowel voor Nederland als geheel, als voor de lagere volksklassen dreigde er een bestaanscrisis. Onvrede en onzekerheid heersten in Nederland. Een signaal hiervoor is de grote stroom emigranten naar Amerika in deze periode. Het was in dit klimaat, dat de berichten uit Parijs hier op 27 februari 1848 gekend werden.

Hoofdstuk II Zwolle, voorjaar 1848 7).

De ministers eisten, in hun al eerder genoemde brieven, 14-daagse rapporten over de volksgeest. Zij adviseerden ook de vreemdelingen, met name Belgen en Fransen, scherp in de gaten te houden. Ook moesten 'onverwijd die ingezetenen, welke uit hoofde van hunnen maatschappelijke toestand,

meer bijzonder belang bij behoud van openbare rust" hadden, zich aanéensluiten ter handhaving van die rust. Geheimhouding stond, zoals vermeld, echter voorop.

De Zwolse burgemeester, A.J. Vos de Wael, meldde op 3 maart aan gouverneur G.J. Bruce, dat er in Zwolle geschokt gereageerd was op de berichten uit Frankrijk. Maar volgens hem keurden allen de gebeurtenissen daar af. Hij zou de voorgestelde maatregelen uitvoeren, behalve de laatste, en wel om twee redenen. Allereerst zouden de lagere volksklassen zich, als ze achter het geheim kwamen, buitengesloten voelen, wat voorkomen moest worden. In de tweede plaats zouden de "braven en weldenkenden" kunnen menen, dat de regering de touwtjes niet meer strak in handen had. Ondanks de verzekering dat er rust heerste in zijn provinciehoofdstad, vroeg de gouverneur om versterking van het Zwolse legerkorps. De bezetting zou hier bij het uitbreken van een oproer onvoldoende zijn, zo verzekerde hij de minister.

Op 15 maart volgde het tweede rapport van Vos de Wael. Hoewel het begint met de verzekering, dat orde en rust heersen, blijkt uit het vervolg, dat er toch spanningen waren in de Zwolse samenleving, die konden overslaan naar de lagere volksklassen. Hij verzocht dan ook om versterking van de Zwolse legermacht ter afschrikking van kwaadwilligen, "zoo er enkelen mochten zijn of ontstaan".

Onder de Zwolse handelaren, expeditieus en fabrikanten hoorde men geluiden van onvrede als gevolg van de hoge belastingen en de blijkbaar nog al eens minder correcte wijze van inning daarvan. Naast deze ontevredenheid over fiscale zaken werd er in dagbladen en door achtenswaardige burgers kritiek geuit op het voorstel tot grondwetsherziening, dat uit 1847 dateerde. In het 'maartse klimaat' vond men ze niet ver genoeg gaan.

Ook in de volgende rapporten blijft de burgemeester hameren op het feit, dat orde en rust heersen, waarna echter allerlei problemen naar voren geschoven worden. De dringende vraag om versterking van de Zwolse bezetting doet eveneens vermoeden, dat er onderhuidse spanningen zijn geweest waarvan men de ontlading vreesde. De politieke en economische problemen werden, zo zien we in de rapporten, ook in Zwolle als de oorzaak van die spanningen aangevoerd. De druk van de buitenlandse gebeurtenissen werd ook hier gevoeld.

De spanningen op politiek gebied ontladden zich op positieve wijze, toen half maart de beslissing van Willem II bekend werd, om de grondwet op "ruimere wijze" te herzien. Ook in Zwolle werd met tevredenheid en blijdschap gereageerd. Laten we de Overijsselse gouverneur even aan het woord: "Gister (16 maart J.H.) werden van veele gebouwen in deze stad vlaggen uitgestoken. Twee sociëteiten waren geillumineerd. Een corps muzikanten trok onder fakkellicht door de straten. Een groote massa volks was op de been, doch alles liep in de beste orde af en reeds vroegtijds was alles weder rustig" 8). Vos de Wael had het wat gevaarlijk gevonden, maar nog gevaarlijker om de volkstoeloop tegen te houden. Hij drukte de organisatoren van het feest op het hart voorzichtig te zijn en liet de politie toezicht houden. Alles liep goed af, maar het was dus eenvoudig om volksgroepen op de been te brengen, zo constateerde hij.

Het was inmiddels eind maart en de storm van opstand begon over Europa te woeden. Uit eigen land kwamen ook onheilspellende berichten, bijvoorbeeld uit Twenthe. De toestand was daar, zo werd gemeld, zeer explosief, vooral door de lage lonen en het gebrek aan werk. Omdat er tegen deze problemen nog geen directe maatregelen waren genomen, was er behoefte aan voorzorgsmaatregelen tegen onrust en opstand. Het dringende verzoek van Vos de Wael en de gouverneur om extra soldaten voor Zwolle werd op 2 april beloond. Een compagnie van 118 onderofficieren en manschappen van de infanterie rukte op die dag Zwolle binnen 9). Vos de Wael vond dit echter nog te weinig en vroeg om de legering van een escader cavalerie te Zwolle.

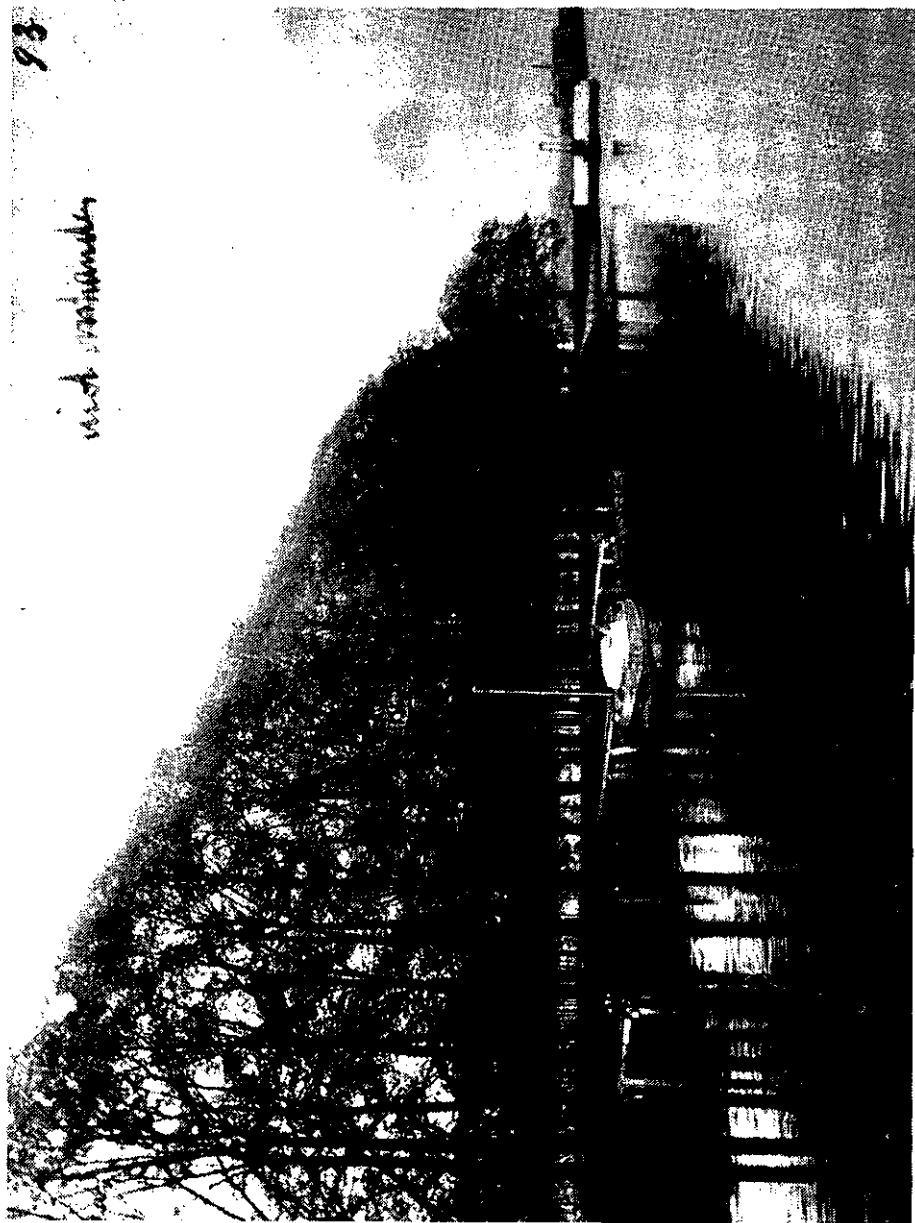
De ministers in Den Haag opperden weer de mogelijkheid van een soort burgerwacht, met name gevormd door hen "die wat te verliezen hebben". Op 11 april werd er in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant door het stadsbestuur een oproep geplaatst aan de Zwolse burgers om een Corps Rustbewaarders te vormen als voorzorgsmaatregel tegen eventueel oproer. Op het stadhuis lag 14 dagen een intekenregister daarvoor gereed 10). De oproep werd op 21 april herhaald. In dezelfde tijd werden de burgers er nog eens aan herinnerd, dat men verplicht was aangifte te doen van het in huis nemen van of van het verhuuren van huizen aan vreemdelingen 11). Nog steeds was er dus angst voor oproer onder het volk, aangestoken door 'vreemde elementen'.

Wat gebeurde er inmiddels aan de economische problemen? Er is al melding gemaakt van de voedselschaarste en -duurte en de hoge belastingen, die de ellende onder de lagere volksklassen deden toenemen. Hoewel er half april nog geen gebrek aan werk was, moest het stadsbestuur toch maatregelen nemen tegen een toekomstig tekort aan arbeid. Eind april werd er in de eerder genoemde krant een besluit van de gemeenteraad gepubliceerd 12), waarin twee publieke werken werden aangekondigd: het geschikt maken van een terrein bij de Schoenkuipenbrug voor een turfmarkt en het aanleggen van een los- en laadplaats in de Waterstraat aan de stadsgracht. Daarvoor was f 7.000,-- nodig. De raad zag hiervoor af van haar presentiegeld, in totaal f 800,--. De gegoede burgers werden opgeroepen een bijdrage te storten. Deze lieten zich niet onbetuigd en tekenden voor f 4.230,-- op beide projecten in. Dit geld werd uiteindelijk alleen bestemd voor het turfmarktplan. Voor 29 hoofden van huisgezinnen was er één jaar lang werk. Het terrein werd opgehoogd en aan twee zijden door een gracht omringd. Het uiteindelijke doel, Zwolle tot stapelplaats voor de Drentse turf te maken, mislukte echter 13).

Eind mei stak de politieke onvrede nog een keer de kop op. De grondwetswijziging vorderde, ondanks het snel opgestelde plan van de commissie-Thorbecke, langzaam. Vos de Wael meldde, dat dit de aandacht trok en onderwerp van dagelijks gesprek was. Vlagschriften erover werden verspreid en enkele dagbladen stimuleerden de ontevredenheid en het schrijven van petities. De verwachtingen waren hooggespannen en teleurstelling moest voorkomen worden. Het ongeduld werd verhoogd door de nog steeds drukken- de belastingen, aldus Vos de Wael. Op 19 juni bood de regering haar voorstellen tot grondwetsherziening aan, die de Tweede Kamer in augustus, in iets gewijzigde vorm, goedkeurde. Op 3 november 1848 werd de nieuwe grondwet afgekondigd.

93

nieuwe handen

Het Almelose Kanaal rond 1890. Ernaast de Turfmarkt die in 1848 werd aangelegd. Links in het kanaal enkele turfschepjes. Gemeentelijke Fotodienst - J.P. de Koning.

In dit onrustige voorjaar werden dus maatregelen getroffen om politieke en economische grieven in te dammen. Ook werden er maatregelen van een min of meer militair karakter genomen. Eén daarvan was het instellen van een corps rustbewaarders.

Hoofdstuk III Het corps rustbewaarders 14).

Op 11 april 1848 werden de Zwolse burgers opgeroepen om een corps rustbewaarders te vormen, om "toneelen, welke elders eene ontbinding der maatschappelijke orde" tot gevolg hadden gehad, hier te voorkomen. Het ging om mannen die niet tot de stedelijke schutterijen behoorden. Men had 14 dagen de tijd om in te tekenen. Op 21 april werd de oproep herhaald. Na vier dagen hadden zich al ongeveer 70 mannen ingeschreven en in totaal staan er 134 namen op de lijst (waarvan twee onleesbaar). Dit mag een redelijk succes genoemd worden. Maar wie schreven zich nu in en kunnen we ons een beeld vormen van die 134 mannen?

Aangezien er beroepen, leeftijden en namen bekend zijn kunnen we de groep op verscheidene manieren splitsen. Eerst zullen de beroepsgroepen onder de loep worden genomen.

tabel 1 uitsplitsing naar beroep.

No.	beroepsgroep	aantal	%
1	overheidsfunctionarissen (ook rechterlijke macht)	52	38,8
2	handwerks- en ambachtslieden (meesters en knechten)	27	20,1
3	ondernemers/onafhankelijken (advocaat etc)	22	16,4
4	geen beroep	19	14,2
5	personeel en arbeiders	6	4,5
6	overig	8	6,-
totaal		134	100,-

Bij deze uitsplitsing valt een aantal zaken op. Het aantal mannen in overheidsdienst is opmerkelijk groot, bijna 2/5 deel. Zij hadden natuurlijk het meeste belang bij handhaving van het bestaande stelsel, dat hun salarissen betaalde. Dit is nogmaals een aanwijzing, dat men vreesde dat hier, net als in Parijs, de regering omvergeworpen zou worden. Ook de groep die opgaf geen beroep te hebben is vrij groot. Bij controle blijken dit voor een groot gedeelte mannen uit aanzienlijke en welgestelde families te zijn, die dus eveneens belangen te verdedigen hadden. Personeel en arbeiders hadden blijkbaar minder belangen te verliezen bij een opstand of omwenteling. Vandaar het lage aantal in deze groep, die normaal gesproken een groter aandeel in de beroepsbevolking zal hebben gehad.

Ook op een andere manier is te bewijzen dat de 134-groep wat te verliezen had, namelijk door naar de hoogte van de directe belasting te kijken die de leden van de groep betaalden 15). We moeten hierbij uitgaan van de mannen die in 1848 25 jaar en ouder zijn. Van de 132 leesbare namen voldoen 98 hieraan. Maar liefst 32 daarvan (32,65%) betaalden f 40,-- of meer aan directe belastingen. Van de totale manlijke bevolking boven die leeftijd haalde maar ongeveer 13% die hoeveelheid. De meer welgestelden

waren dus eerder geneigd zich aan te sluiten dan de rest. De groepen personeel en overigen zijn bij die 32 niet vertegenwoordigd 16).

Een derde methode om de belangen te meten die de 134 mannen hadden is die van de leeftijdsopbouw. De leeftijden van de groep varieerden van 18 tot en met 61 jaar. De gemiddelde leeftijd was precies 36 jaar, 4 personen waren zo oud, 65 waren jonger en 65 ouder dan 36 jaar.

tabel 2 leeftijdsopbouw in procenten

leeftijd	1848	1859
18 - 36 jaar	48,52	53,75
36 jaar	2,98	2,64
37 tm 61 jaar	48,51	43,63

Normaal heeft de leeftijdsgroep tot 36 jaar de overhand, maar bij de mannen van het corps was dit de groep van 36 jaar en ouder. De groep 37 tot en met 51-jarigen was daarbinnen veel meer dan evenredig vertegenwoordigd. De mannen in deze categorie zaten midden in of aan het eind van de opbouw van hun maatschappelijke carrière, hadden grotere en duurdere gezinnen te onderhouden dan de groepen eronder of erboven en hadden dus meer belangen te verliezen. In hoeverre herinneringen aan de Franse tijd, zo'n 40 jaar daarvoor, voor sommigen een reden was om zich aan te melden, is een vraag waarop geen antwoord te geven is. Een andere leeftijdsgroep die ook oververtegenwoordigd is op de lijst, is die van 22 tot 27 jaar. Mag dit geweten worden aan zucht naar avontuur?

Dat er over het corps en de aanmelding daarvoor gesproken werd, mag blijken uit het feit, dat 13 keer een familienaam aangetroffen wordt, die vaker op de lijst voorkomt (al te algemene namen uitgezonderd), en uit het feit, dat in 10 gevallen groepjes mannen met hetzelfde beroep na elkaar aangetroffen worden. Thuis en op het werk sprak men erover en men besloot zich, naar voorbeeld van anderen, op te geven. Vermeld dient nog te worden, dat velen zich niet opgaven. Van een panieksituatie was dus geen sprake. Ook is onbekend in hoeverre het corps gefunctioneerd heeft.

Conclusie

Vastgesteld is dat er in Nederland in het voorjaar van 1848 een crisis-situatie heerste, zowel op politiek als op economisch gebied. Hiernaast ontstond als gevolg van de voedselschaarste en -duurte een bestaanscrisis voor de lagere bevolkingsklassen. Ook in Zwolle zijn geluiden van ontevredenheid over deze toestand waar te nemen, zoals uit de rapporten van burgemeester Vos de Wael blijkt. De overheid vreesde dat in Nederland, als gevolg van de woelingen in het buitenland, ook opstand en oproer zouden uitbreken.

Verscheidene maatregelen moesten een uitbarsting voorkomen of smoren. Allereerst werden vreemdelingen, als mogelijke dragers van het oproerbacterie, goed in de gaten gehouden en wees de overheid nog eens op de meldingsplicht die er ten aanzien van vreemdelingen bestond. De politieke onvrede werd bedwongen door de koninklijke ingreep half maart ten gunste van een ruimere herziening van de grondwet en door het aanbieden van de regeringsvoorstellen hiertoe aan de Tweede Kamer, half juni 1848.

De ellende onder het Zwolse volk werd eerst door voedseluitdelingen verzacht. Een meer structurele aanpak vormde het door de stedelijke overheid gestarte turfmarktproject. Een gelukkige ontwikkeling bij dit alles was de goede oogst in de zomer van 1848.

Tot de voorzorgsmaatregelen moeten gerekend worden het versterken van het Zwolse legerkorps en het instellen van een corps rustbewaarders. 134 mannen meldden zich hiervoor aan. Uit de samenstelling van deze groep van 134 mannen kan afgelezen worden welke maatschappelijke groeperingen de meeste belangen te verliezen hadden bij een eventuele omwenteling. Dit waren personen in overheidsdienst, de hoger aangeslagenen in de directe belastingen en de mannen tussen 37 en 51 jaar. Deze groepen zijn alle drie meer dan evenredig vertegenwoordigd. De laatste groep heeft een grotere verantwoordelijkheid voor het gezin te dragen dan andere leeftijdsgroepen.

Internationaal gezien kan het voorjaar van 1848 dus heet genoemd worden. Ook in Nederland is een zekere warmte waar te nemen, die echter niet zo ondraaglijk werd dat er een panieksituatie ontstond. Bovendien vormden overheidsmaatregelen op nationaal en lokaal niveau een hitteschild. Bepaalde politieke en economische ontwikkelingen zorgden voor een verfrissend briesje. In Zwolle heeft de warmte nooit het kookpunt gehaald ...

J. Hagedoorn.

Noten:

- 1 Alleen de leden van de Eerste Kamer werden en worden nog niet direct gekozen.
2. Overigens gingen deze gevoelens vaak niet zover als de uiteindelijke grondwet van 1848.
3. Rijksarchief in Overijssel (RAO), Kabinet van de Gouverneur (KG), inv. no. 82, 2 maart 1848 no. 33/34 en 34/35.
4. Waar niet expliciet vermeld, overgenomen uit J.C. Boogman, Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858 (Bussum 1978) 9-49.
5. RAO, Gemeenteverslagen 1845 en 1847.
6. Overijssel, no 349 (19 januari 1848) 2.
7. Waar niet expliciet vermeld overgenomen uit Gemeente-archief Zwolle (GAZ), AA202-4021.
8. RAO, KG, inv. no. 82, 17 maart 1848, no. 65 en 67/56.
9. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC), 68e jaargang no. 27 (4 april 1848) 1.
10. Idem, no. 29 (11 april 1848) 1.
11. Idem, no. 32 (21 april 1848) 2.
12. Idem, no. 33 (26 april 1848) 1.
13. W.A. Elberts, Historische wandelingen in en om Zwolle (herdruk; Zwolle 1973) 103 en 244.
14. Zie noot 7.
15. GAZ, AA202-4083. Lijst uit 1847 waarop alle Zwolse mannen van 25 jaar en ouder vermeld staan, die f 40,- aan directe belasting betaalden (uitgezonderd de patenten).
16. Algemeen statistisch materiaal is afkomstig uit: Algemeene Statistiek van Nederland II (2 dln.; Leiden 1873), hoofdstuk VII en daaruit met name de leeftijdsopbouw in 1859.

OPGRAVING "KASTEEL DE VOORST", BIJ WESTENHOLTE

Nu de opgravingen op het kasteelterrein bij Westenholtte voorbij zijn, is het de vraag of niet nog meer gegevens uit het terrein gehaald hadden kunnen worden. Achteraf is dit natuurlijk makkelijk om te zeggen. Let wel, er is een redelijke opgraving geweest, maar de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) had de opdracht kasteel en grachtenstelsel te lokaliseren, niet meer en niet minder. Er zijn echter afspraken in het naar aanleiding van de opgraving verschenen boekje, Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht, die discutabel zijn, zoals: "dat het onderzoek geen ruimte liet om na te gaan waar de toegang tot de voorburcht heeft gelegen" of "hadden de opgravers nu maar de plaats van die donjon (hoofdtoren EJD) kunnen lokaliseren" 1) en dat de opgraving beperkt en onvolledig was 2).

Zo zijn in put 6 tijdens de opgravingen twee stukken muur gevonden die duidelijk op zwerfkeien gefundeerd waren. In het eerder genoemde boekje worden ze echter niet genoemd. Deze gegevens zijn wel door Kamphuis verwerkt in zijn maquette van het kasteel, die te zien was op de tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum (catalogusnummer 41), als onderdeel van de hoofdtoren. De plaatsing van deze hoofdtoren plus de nieuwe gegevens duiden op belangrijke overeenkomsten tussen de Voorst en het kasteel Ham in Westfalen. Voorlopig wil ik het hierbij laten (wat niet betekent dat er niets meer te zeggen valt), om aandacht te besteden aan de nieuwste gegevens uit het terrein.

In augustus 1983 zijn er op het terrein werkzaamheden uitgevoerd ten behoeve van de aanleg van het park. De R.O.B. vond de wijze waarop deze werkzaamheden werden uitgevoerd te ver gaan, wat te maken heeft met de in het verleden gemaakte afspraken hierover. Maar door die werkzaamheden konden nieuwe gegevens en vondsten genoteerd worden. De dank hiervoor gaat uit naar Openbare Werken en de firma Van Gelder.

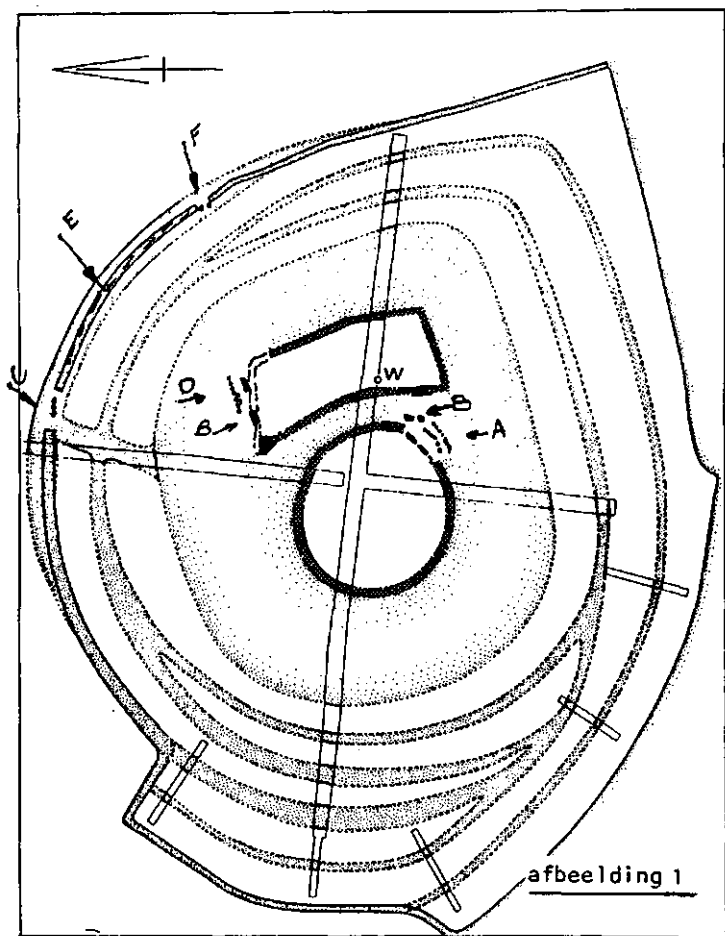
In put 6, waar twee rijen staanders gevonden werden, konden we nog eens zeven palen (A) bijtekenen in zuid-westrichting (zie afbeelding 1). Ook zijn eerder gevonden muurresten (B) op het plattegrondje ingetekend. Bij het opschonen van de buitenste ringsloot werden drie palen gevonden (C). In het verlengde hart van deze drie palen, richting zuid-oost, werden op een diepte van nog geen 60 centimeter negen palen plus een stuk muur gevonden (D). Dit zou kunnen betekenen dat er vanaf het hoger gelegen perceel een brug (van C naar D) gelegen heeft.

Wat oostelijker in de ringsloot werd over een afstand van ruim 70 meter een puinlaag blootgelegd (E). Wijst dit op een geplaveide toegangsweg? Bij het toegangswegje (F) werd een duiker geplaatst. Ook hier kon ik twee palen waarnemen. Is hier sprake van nog een brugje (zoals bij kasteel Ham)?

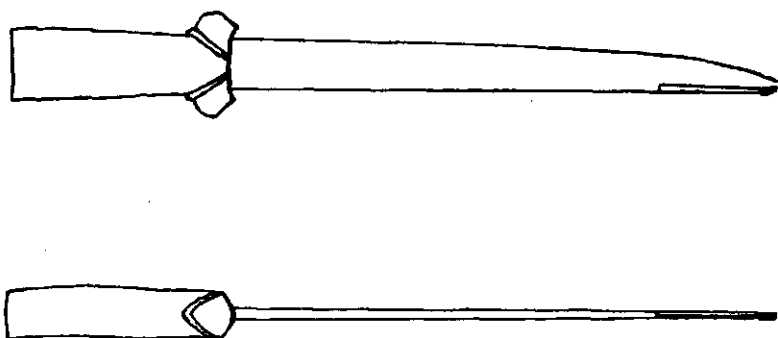
Na intekening van het nieuw ontdekte stuk muur en bestudering van foto's en dia's van de eerste opgraving, is het zeer de vraag of de trapeziumvorm van de voorburcht (zie afbeelding 1) wel juist is. Verder bestaat, op grond van fotomateriaal van de eerste opgraving, het vermoeden dat er binnen de ons bekende ringmuur een oudere bebouwingsfase ligt, rond

en hoger gelegen. Dit wijst in de richting van een zogenaamd Mottekasteel (kasteel Ham).

Enkele vondsten dienen hier nog te worden vermeld. Bij (C) werd door Wim Rijnberg een zogenaamde klotendolk gevonden (afbeelding 2), tot nu toe de vroegste in Overijssel. Het in de publiciteit gekomen zegelstempel van SVEDERI DE VORSTE dat gevonden is, is aan de hand van het lettertype te dateren in de eerste helft van de dertiende eeuw. R. van Beek is nog bezig met het onderzoek van het stempel. Verder werd een "loodbuskogel" gevonden van het kaliber 52 m/m, met een gewicht van

1156 gram. Dit soort was tot nu toe onbekend. Tevens werden twee complete houten schachten van kruisboogpijlen gevonden. Ook deze vondst is uniek voor Nederland. De schachten zijn inmiddels geconserveerd. Al deze gegevens en nieuwe vondsten zullen te zijner tijd verschijnen in een bijlage bij het eerder genoemde boekje.

afbeelding 2

Schaal: 1:4.

Al met al zijn dit zeer interessante ontdekkingen en vondsten, die genoemd konden worden door dagelijks op het terrein aanwezig te zijn. Hopelijk zal van de zijde van de gemeente en het museum meer druk worden uitgeoefend om in de toekomst nogmaals een opgraving te laten plaatsvinden. De kosten zijn met een goede organisatie, en eventueel sponsoring, laag te houden.

E.J. Dikken.

Noten:

1. J.G.N. Renaud, "Castellologie in Overijssel", Het Kasteel Voorst. Macht en van van een Overijsselse burcht (Zwolle, 1983) 14.
2. Verspreid in A.D. Verlinde, "Het kasteel Voorst. Opgravingsplattegrond en reconstructies", in Het kasteel Voorst, 17-36.

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST ZWOLLE.

Volgens de Archiefwet heeft de gemeentelijke archiefdienst de volgende doelstellingen: het beschikbaar krijgen, houden en stellen van informatie uit archieven en verzamelingen ten behoeve van de handhaving van de rechtszekerheid en de bestudering van de ontwikkeling van de plaatselijke en regionale samenleving, speciaal op het gebied van haar geschiedenis en cultuur.

De gemeentelijke archiefdienst Zwolle verzamelt en beheert daarom allerlei archiefstukken en dokumenten die op de een of andere manier betrekking hebben op Zwolle. Naast deze schriftelijke informatie beschikt de dienst ook over (oude) kaarten en tekeningen, een foto-archief, een bibliotheek en een geluidsafdeling.

De archiefdienst houdt zich bezig met het beheer van het materiaal maar ook met studie, inventarisatie en dokumentatie. Haar hoofdtaak bestaat naast het instand houden van de verzamelingen en archieven uit het voor een breder publiek toegankelijk maken van het aanwezige materiaal. Zelfwerkzaamheid van de bezoeker is noodzakelijk. Wel kan deskundige hulp geboden worden. Voor de onderzoeker zijn de verzamelingen onder andere toegankelijk door middel van een zeer uitgebreid kaartstelsel (circa 1.500.000 fiches) op persoonsnamen, beroepen, plaatsnamen, straat- en wijknamen enz. Op deze wijze zijn de belangrijkste bronnen ontsloten. De meest geraadpleegde archivalia zijn alle gemicrofilmd; door zelfbediening kan men ogenblikkelijk over de gewenste gegevens beschikken. Systematische inventarissen en andere toegangen zijn aanwezig van de overige archieven, zoals:

- de archieven van de gemeente Zwolle (vanaf 1265);
- de archieven van de gemeente Zwollerkerspel (1803-1967);
- het oudrechterlijk archief van Zwolle en Zwollerkerspel, 1383-1811 (bevat onder meer testamenten, aan- en verkoop onroerend goed, boedelbeschrijvingen, civiele en criminele rechtspraak);
- de archieven van de Zwolse notarissen (1811-1892);
- archieven van Zwolse kerken, verenigingen, instellingen, scholen, families, personen enz.

De topografisch-historische verzameling bevat onder meer (oude) kaarten, tekeningen, een uitgebreide serie prentbriefkaarten, een fotodokumentatie van het Zwolse stadsbeeld, luchtfoto's, bouwtekeningen.

De bibliotheek bevat voornamelijk boeken over Zwolle en Zwollenaren en publikaties op historisch en genealogisch gebied. Ook aanwezig zijn de in Zwolle verschenen kranten (vanaf 1795), nieuws- en advertentiebladen; daarnaast is er een uitgebreide verzameling wijk-, kerk- en verenigingsbladen. De collectie is toegankelijk door middel van catalogi; de meest gebruikte boeken en tijdschriften staan direkt onder handbereik in de studiezaal.

De geluidsafdeling, een recente activiteit van de dienst, bewaart en conserveert geluidsbanden met teksten uitgesproken bij belangrijke Zwolse gebeurtenissen en banden met waardevolle documentaire gegevens, zoals het Zwols spraakeigen. Deze afdeling ontvangt of kopieert graag banden die voor Zwolle van belang zijn.

Alle verzamelingen zijn in principe openbaar en bieden legio mogelijkheden voor historisch, bouwkundig, economisch, demografisch en genealogisch onderzoek. Er is volop gelegenheid voor historisch geïnteresseerden om individueel of in groepsverband een aantal uren per week vrijwillig actief te zijn ten behoeve van het historisch onderzoek. Te denken valt aan het ontsluiten van de Zwolse geschiedenis van de 19e en 20e eeuw. Dit kan onder andere gebeuren door middel van de Zwolse Courant op onderwerpen als culturele aangelegenheden, verkeer en vervoer, sport, onderwijs, winkels en bedrijven, patroon- en vakverenigingen, speciale reclames enz. Soortgelijk onderzoek is mogelijk met diverse andere bron-

nen zoals notulen gemeenteraad (ook van Zwollerkerspel), archieven van stichtingen, verenigingen, notarissen enz.

In samenwerking met het Rijksarchief in Overijssel worden regelmatig cursussen gegeven in het lezen van oud schrift, zodat ook de oudere archieven voor amateur-historici toegankelijk worden.

De archiefdienst is gevestigd aan de Voorstraat 26. De studiezaal is vrij toegankelijk op werkdagen van 8.30-12.30 uur en van 13.30-17.00 uur.

Op verzoek is openstelling op dinsdagavond mogelijk.

Jan Borst.

HET RIJKSARCHIEF IN OVERIJSEL

Bij de bestudering van de geschiedenis van de stad Zwolle ligt het voor de hand allereerst daarvoor het rijke bezit van het gemeente-archief te raadplegen. Er bevindt zich echter hier ter stede nog een openbare instelling die archieven bewaart, namelijk het Rijksarchief in de provincie Overijssel. Ook hier is veel materiaal voor de Zwolse geschiedenis aanwezig, zij het dat zoiets verborgen kan zitten in archieven en fondsen, waar u dat niet zou verwachten. Het is daarom onze bedoeling om in een aantal artikelen enige suggesties aan te dragen.

Eén van de belangrijkste taken van een archiefdienst is het toegankelijk maken van de archieven die zij in huis heeft. Het resultaat daarvan is de serie inventarissen, plaatsingslijsten of andere overzichten, die het de bezoeker mogelijk maken een inzicht te verkrijgen wat zich tussen al die meters papier verbergt. Het Rijksarchief mag zich gelukkig prijzen haar publiek een gestaag groeiende reeks gedrukte inventarissen te kunnen aanbieden. Dit maakt niet alleen de toegankelijkheid van de archieven groter, maar ook opent dat de mogelijkheid zich elders te kunnen voorbereiden op een bezoek aan de studiezaal van het Rijksarchief. Het Rijksarchief is gevestigd aan de Eikenstraat 20 te Zwolle en telefonisch te bereiken onder nummer 038 - 540722.

Op verzoek van de Zwolse Historische Vereniging, die we bij haar start veel succes toewensen, willen we de meest recent verschenen inventarissen onder Uw aandacht brengen.

A.J. Mensema, Inventaris van het archief van het huis Oldhagensdorp te Vollenhove. Verschenen in 1977; 2 delen.

Hierin stukken van zakelijke aard over goederen te Zwolle en Zwollerkerspel (inv.nrs. 925-967). Bevat voorts archivalia betreffende (vooraanstaande) rooms-katholieke families, die ook betrekkingen hadden met Zwolle, zoals Van Oldeneel, Kockman, Van Doetinchem en Van Uterwijk.

A.J. Mensema, Inventaris van de archieven van de marken in de provincie Overijssel. Verschenen 1978.

Hierin stukken betreffende de marken Assendorp (1450-1897), Blalo (1713-1888), Berkum (1300-1865), Dieze (1567-1855), Genne en Holten (1571-1895), Haarst (1670-1855), Herculo (1470-1843), Katwolde (1567-1895), Langenholte (1552-1863), Mastenbroek (1328-1574), Oldeneel (1640-1848), Sekdoorn (1562-1646), Spoolde (1489-1874), Voorst en Westenholte (1577-1909), Zalné en Wythmen (1713-1869), Zuthem (1709-1864) en de Zeven Marken (1783-1864).

O.H. Postma, Inventaris van het archief van het Provinciaal College van Toezicht op de goederen en fondsen van de Nederlands-Hervormde gemeenten in de provincie Overijssel. Verschenen 1978.

Dit archief, grotendeels volgens het verbaalstelsel ingericht, beslaat de periode 1820-1951 en bevat uiteraard ook stukken betreffende de goederen der Zwolse Hervormde Gemeente.

A.J. Mensema, Repertorium op de leenregisters van de leen- en hofhorige goederen van de proosdij van Sint Lebuinus te Deventer. Verschenen 1981.

Van dit 3-delige werk bevat het tweede deel de beleningen van goederen te Zwolle (stadsvrijheid) en te Zwollerkerspel over de periode 1408-1809.

Mr. W.J. Meeuwissen, Inventaris van het familie-archief Heerkens. Verschenen 1982.

Hierin archivalia betreffende tal van aanzienlijke rooms-katholieke families, zoals Heerkens, Beuns, Rees, Wyer, Vos de Wael e.a., alsmede betreffende goederen te Zwolle en Zwollerkerspel (b.v. het buiten Hofvliet aan het Zwartewater).

R.M. de Raat, Inventaris van de archieven van de strafinrichtingen in de provincie Overijssel. Verschenen 1983.

Hierin ook stukken betreffende het provinciaal tuchthuis en gevangenis aan de Menno van Coehoornsingel te Zwolle.

Alhoewel reeds in 1967 verschenen, verdient ook de Inventaris van de verzameling Handschriften toebehorende aan de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, vervaardigd door Mr. E.D. Eijken, een intensieve bestudering. Hierin kan men talloze aantekeningen aantreffen over diverse onderwerpen uit de Zwolse geschiedenis.

Afdeling Externe Zaken van het Rijksarchief,
Jhr. A. Gevers.

BOEKBESPREKING

F.C. Berkenvelder: ZWOLLE ALS HANZESTAD.

Zwolse Historische Reeks No.1, Waanders BV, Zwolle 1983.
151 bladzijden, prijs f 24,50.

"Zwolle Hanzestad". Deze uitdrukking zal iedere Zwollenaar die het 750-jarig bestaan van de stad heeft meegevierd, bekend in de oren klinken. Stelt men echter een willekeurig iemand de vraag: "Wat was de Hanze voor een instelling?" of "Welke relatie bestond er tussen Zwolle en de Hanze?", dan zal hij of zij het antwoord meestal schuldig blijven. Dankzij het onlangs verschenen boek Zwolle als Hanzestad, van de hand van gemeente-archivaris F.C. Berkenvelder, kan nu in deze leemte worden voorzien.

Auteur begint met de overgang te schetsen van de oorspronkelijke koopliedenhanzes, genootschappen van handelaren voor de gelegenheid gevormd ter wederzijdse bescherming, naar de stedenhanze, een verbond van steden, gesloten om de belangen van hun kooplieden in den vreemde te bevorderen. De plaats die Zwolle, sedert 1407 als lid toegelaten, in de Noordduitse stedenhanze, meestal kortweg aangeduid als de Hanze, innam, vormt het hoofdbestanddeel van het boek. Zwolle komt naar voren als een weinig principieel Hanzelid. Enerzijds hechtte de stad, met name in de 15e eeuw, veel waarde aan het lidmaatschap van de Hanze omdat zij toen voor een belangrijk deel haar welvaart ontleende aan de handelsbetrekkingen met het Duitse achterland. Anderzijds schrokken de Zwolse kooplieden er niet voor terug in toenemende mate handel te drijven met de grootste concurrenten van de Hanze, de opkomende Hollandse steden. In de loop van de 16e eeuw werd Overijssel niet alleen economisch, maar ook politiek binnen de Hollandse invloedssfeer getrokken. Voor Zwolle was de Hanze na 1580 dan ook niet langer van wezenlijke betekenis en werden er diensgevolge geen vergaderingen meer bijgewoond. Een overzicht van de handelsbetrekkingen die Zwolle in de late middeleeuwen heeft gehad en een opsomming van de Hanzevergaderingen die werden bijgewoond, completeren het werk.

Gebruik makend van zijn grote kennis van het Gemeente-archief, heeft Berkenvelder een schat aan nieuwe gegevens het licht doen zien. Het gepresenteerde materiaal vormt dan ook een belangrijke aanvulling op hetgeen reeds over het middeleeuwse Zwolle bekend is. Maar de manier, waarop de geschiedenis in beeld is gebracht, chronologisch en bovendien weinig gestructureerd, vergt veel - mijns inziens teveel - van het geduld van de lezer. Een ander bezwaar dat ik hier nog wil noemen, is dat vrijwel uitsluitend de handelspolitieke kant van Zwolle's relatie met de Hanze wordt belicht. Culturele, demografische en sociale aspecten worden niet of nauwelijks ter sprake gebracht. En het zijn juist deze zaken die een historische studie zo boeiend kunnen maken.

Daartegenover staat dat een enkele maal het individueel menselijk handelen bijzondere aandacht krijgt. Treffende voorbeelden hiervan zijn de

lotgevallen van burgemeester Berend van Yrte bij de (weder)opname van Zwolle in de Hanze in 1407 en de competentiestrijd tussen de afgevaardigde van Zwolle en Kampen over de in te nemen zetel op de algemene Hanzevergadering van 1530 in Lübeck.

Tot slot een enkel woord over het uiterlijk van deze studie. Het boek is aantrekkelijk uitgevoerd en bescheiden doch functioneel geïllustreerd. Alleen de wat al te uitbundige toepassing van de vrije regelgeving de bladzijden een onrustige aanblik. Maar misschien vormt dit wel een goede afspiegeling van de woelige jaren die Zwolle als Hanzestad doormaakte.

N.D.B. Habermehl.

BOEKBESPREKING

F.C. Berkenvelder: ZWOLSE REGESTEN, II, 1400 - 1425.

Waanders BV, Zwolle 1983.

546 bladzijden, prijs f 100,--.

Een uitgave van allure - zowel qua inhoud als uitvoering - is het onlangs verschenen boek Zwolse Regesten, II, 1400-1425, samengesteld door gemeente-archivaris F.C. Berkenvelder en uitgegeven door Waanders. Het betreft een bronnenpublicatie die niet alleen voor de huidige generatie historici, maar ook voor die in de toekomst van belang is. Samen met de eveneens door Berkenvelder uitgegeven maandrekeningen vormen de Regesten - beknopte samenvattingen van officiële akten - een onuitputtelijke bron voor een ieder die zich bezig houdt met de bestudering van de geschiedenis van het middeleeuwse Zwolle.

Auteur heeft voor de regestenvorm gekozen om zo aansluiting te vinden bij het Oorkondenboek van Overijssel, regesten 797 - 1350, 6 delen, Zwolle 1963 - 1969, samengesteld door G.J. ter Kuile. Daarnaast heeft ook het financiële aspect - een integrale uitgave van de akten is onbetaalbaar - een niet onbelangrijke rol gespeeld. Zoals de titel reeds aangeeft, zijn slechts de regesten van die akten opgenomen waarbij de rechtshandeling betrekking heeft op Zwolle binnen zijn huidige grenzen, dan wel die te Zwolle zijn uitgevaardigd.

Het boek beslaat de jaren 1400 - 1425, een uiterst woelige periode in de Zwolse geschiedenis. In het circa 3600 inwoners tellende stadje, dat in 1407 als lid van de Hanze was toegelaten, kwam het economische zwaartepunt steeds meer bij de gilden te liggen. Dientengevolge wisten zij in 1413 een aandeel in de stadsregering te krijgen. Voor een belang-

rijk deel werd dit aangewend om de toenemende invloed van de Moderne Devoten een halt toe te roepen. Een interdict was het gevolg, maar het rijke Zwolle wist dit gevaar te bezweren. Uiteindelijk werd de gilden Lucienacht 1416 op dramatische wijze hun politieke invloed ontnomen. Een aantal ambachtslieden werd onthoofd, terwijl anderen vluchtten of uit de stad werden verbannen. Voor de economische positie van Zwolle een rampzalige ontwikkeling. Vanwege de deelname aan de oorlog tussen de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre in bondgenootschap met de graaf van Holland (1420-1422), en de betrokkenheid bij de strijd om de Utrechtse bisschopszetel na de dood van Frederik van Blankenheim in 1423, kreeg de economie geen kans zich te herstellen. Pas in 1432 kwam aan deze malaise een einde.

Uiteraard komen bovengenoemde gebeurtenissen in de regesten aan bod. Maar er is meer. Ook krijgen wij een duidelijk inzicht in de inrichting en werking van typisch middeleeuwse instellingen als gasthuizen, broederschappen, kloosters en begijnhoven. Verder laten zij ons bijvoorbeeld zien hoe een ter dood veroordeelde zijn laatste dag doorbracht en op welke wijze hij naar het schavot werd geleid. Bovendien vallen er ook indirect belangwekkende gegevens uit de regesten af te leiden zoals de omvang van de stad aan de hand van de ligging van muren en stadsgrachten, de topografische ontwikkeling door de vermelding van de straten en de vermogenspositie van de welgestelden uit de testamenten.

Voor de historicus vormt dit regestenboek een geweldig hulpmiddel, daar een tweetal uiterst tijdrovende werkzaamheden reeds voor hem is gedaan. Zo zijn de in het Latijn of de volkstaal opgestelde akten vertaald in hedendaags Nederlands, waarmee een voor velen vrijwel onneembare barrière is weggenomen. Niet minder belangrijk is dat door het opnemen van een uitgebreide index, verdeeld in de rubrieken achternamen, voornamen, topografie buiten en binnen de gemeente Zwolle, de 742 regesten optimaal toegankelijk zijn.

Kortom, dit boek verschaft de onderzoeker een schat aan informatie, door Berkenvelder op voortreffelijke wijze toegankelijk gemaakt. Maar er is nog een reden die de uitgave van dit boek rechtvaardigt, namelijk de bescherming van de kwetsbare chartercollectie. De originele stukken zullen in het vervolg - enkele uitzonderingen daargelaten - niet meer geraadpleegd behoeven te worden, hetgeen de levensduur zeker ten goede zal komen.

Al met al redenen te over om dankbaar te zijn voor de enorme inspanning die Berkenvelder zich heeft willen getroosten om dit boek tot stand te brengen. Met spanning kijken wij dan ook uit naar de verschijning van deel III, dat de al even boeiende periode 1425 - 1450 zal beslaan.

N.D.B. Habermehl.

BOEKBESPREKING

Gerard Schutte: METERS BUUTENSPEL ! Voetbal in Zwolle 1893-1983.

Tijl Grafisch bedr.drijf b.v., Zwolle 1983

359 bladzijden, prijs f 24,50.

In tien jaar tijd heeft Schutte een bijna vermoeiende hoeveelheid gegevens verzameld over negentig jaar Zwols voetballevens. Hij heeft daarbij bewust enige keuzes gemaakt om dit zeer brede gebied af te bakenen. In de eerste plaats beperkt hij zich in zijn boek tot de sportieve kant van de clubs. Uit interesse heeft hij gekozen voor de voetballers, en dan voornamelijk de spelers van het eerste elftal, en niet voor de bestuurlijke geschiedenis van de clubs. Daarnaast heeft hij zich dan alleen beziggehouden met de verenigingen die in de grote K.N.V.B.-competitie speelden en niet met die uit de afdelingen. De laatste beslissing was vooral een praktische, omdat er over de laatstgenoemde clubs te weinig bronnenmateriaal is. Die bronnen bestaan overigens uit kranten, jaarboeken van de K.N.V.B., verenigingsarchieven, zo die bestaan, en mondelinge informatie.

De schrijver voert ons in 42 hoofdstukken in een ijlt tempo langs de geschiedenis van tien Zwolse voetbalverenigingen. In het kort worden de totstandkoming en de hoogte- en dieptepunten van de betreffende club in jaartallen geschetst. Hierna vermeldt hij de eindstanden van de competities waarin de clubs speelden, met de topscorers van dat jaar.

Daartussendoor beschrijft Schutte een groot aantal interessante aspecten van het voetballevens, zoals bekende Zwolse voetballers, de rivaliteit tussen de drie grote clubs (Z.A.C., P.E.C. en Zwolsche Boys), het streven naar één betaald-voetbalorganisatie in de jaren 60, bijnamen van voetballers, kampioenschappen en bekende Zwolse voetbaalfamilies. Veruit de aardigste hoofdstukken zijn die, waarin wordt gesproken over de ronselpraktijken van met name de eerder genoemde grote drie. Met allerlei middelen probeerde men de beste spelers van de andere club weg te kapen en daarbij schuwde men zelfs het schenden van de amateurbepalingen niet. Aan het eind beschrijft de auteur de grootste voetballer die Zwolle ooit gekend heeft: Beb Bakhuys. Hij weet diens kwaliteiten ook met behulp van cijfermateriaal te bewijzen.

Hoewel de schrijver dit doel niet in eerste instantie nastreeft, ontwikkelt hij in de loop van het boek enige belangwekkende stellingen. Zo haalt hij, na bestudering van het verzamelde materiaal, de legende, dat er voor de oorlog meer gescoord werd dan erna, genadeloos onderuit. Op dezelfde wijze prikt hij de opgeblazen herinneringen van sommige bestuursleden en spelers door. Zeer belangrijk zijn echter de conclusies over de ontwikkeling in het karakter van de verschillende clubs, die mijns inziens nauw samenhangen met maatschappelijke ontwikkelingen. Schutte constateert namelijk een vervaging van de tegengestelde aard van de clubs op het sociale en confessionele vlak. Zo was, met name vóór de oorlog, Z.A.C. (Zwolsche Athletische Club) de club van de betere stand, Zwolsche Boys die van de arbeiders en P.E.C. (Prins Hendrik-

Ende Desespereert Niet - Combinatie) die voor de middengroepen. Anderzijds was men als gereformeerde aangesloten bij C.S.V.'28 (Christelijke Sport Vereniging), als hervormde bij Be Quick '28 en als katholiek bij S.V. Zwolle. Het afgescheiden karakter van de laatste drie komt het best tot uitdrukking in de verschillende voetbalbonden op confessionele grondslag die vóór 1940 bestonden. Deze ontwikkelingen zijn verder onderzoek waard.

Het boek is verder belangrijk, omdat het ook de vroegste geschiedenis van de clubs behandelt, die vaak niet schriftelijk is vastgelegd. Men is daarvoor dus aangewezen op mondelinge informatie, liefst uit de eerste hand. Een mensenleven is eindig en daarom is het voor dit stukje van het Zwolse verleden belangrijk dat het nu is vastgelegd, op het moment dat voetballers van het eerste uur nog geraadpleegd konden worden. Ook is het boek een naslagwerk wat betreft standen, topscorers, kampioenschappen en namen.

Jammer is het echter, dat er weinig structuur in het boek aanwezig is. Beter was misschien geweest het statistisch gedeelte achterin het boek op te nemen en de geschiedenis van de clubs en de afzonderlijke artikelen meer in één te schuiven. Een bezwaar is ook, dat de voetbalgeschiedenis tussen 1940 en 1965 relatief weinig aandacht krijgt. Verder mist het boek een gedegen hoofdstuk over de spelverruwing van de laatste tien jaar. Het feit, dat Schutte de spelers, die voor de oorlog hun amateurstatus schonden door betalingen aan te nemen, in bescherming neemt, is afkeurenswaardig. Later wil hij namelijk spelverruwing toeschrijven aan de enorme, niet-sportieve, belangen die in een wedstrijd op het spel staan. De oorsprong van die belangen ligt mijns inziens al bij die eerder genoemde betalingen, in welke vorm dan ook.

Beneden iedere historische maat is de wijze waarop Schutte een belangrijk deel van de scheidsrechters meent te moeten karakteriseren, als vrij dom en zonder al te veel kennis van zaken. Uit beschrijving van een door zijn club (C.S.V.) meegemaakte kwestie, lijkt het alsof hij persoonlijke rancuneuze gevoelens wil botvieren.

Ronduit a-historisch is het hoofdstuk waarin hij de lezers aanvalt op hun mogelijk negatieve opinie over spelers, trainers en wedstrijden ("U hebt zelf misschien een persoonlijkheid, die het nog niet kan halen bij die van een broedse kip!" (blz. 312)). Er zal ongetwijfeld veel onjuiste kritiek zijn, maar aan dit soort vermanende vingertjes heeft de geïnteresseerde lezer niets.

Al met al echter heeft Schutte, ook door zijn stijl van schrijven, een boek geschreven over 90 jaar Zwols voetballief en -leed, dat de aanschaf en de moeite van het lezen meer dan waard is. Van begin tot eind weet hij de lezer met verhalen en feiten te boeien. Daarbij komt nog, dat hij de baten van het boek ter beschikking stelt van een goed doel.

Het boek is te verkrijgen bij alle Zwolse voetbalverenigingen waaraan in het boek aandacht is besteed, bij Toto- en Lottoverkooppunten en bij het stadskantoor van de Zwolse Courant.

J. Hagedoorn.

MEDEDELING VAN DE REDACTIE OVER "DOEL VAN DE NIEUWSBRIEF"

Zoals de naam Nieuwsbrief al aangeeft, willen wij voor u de nog niet algemeen bekende "nieuwtjes" op het gebied van de rijke geschiedenis van Zwolle naar boven halen. Dit blad wil de lezers in de gelegenheid stellen om eenmaal in het kwartaal bekend te worden met de resultaten van de bestudering van de geschiedenis van Zwolle binnen haar huidige grenzen. Deze resultaten zullen aan de lezers in het kort worden meegedeeld, met vermindering van deodeloze langgerektheid welke anders een uitnemend hulpmiddel is om lege kolommen aan te vullen. De redactie rekent het tot haar plicht om, altijd het betere voor ogen, rusteloos te trachten een blad te leveren, waarin het aangename met het nuttige gepaard gaat.

De "hoofdschotel" zal bestaan uit een aantal korte artikelen. Wij zullen allen zeer erkentelijk zijn, die onze pogingen tot het zo smaakvol mogelijk serveren daarvan, middellijk of onmiddellijk ondersteunen.

Door in dit blad een agenda op te nemen willen wij U op de hoogte houden van wat in de nabije toekomst in Zwolle op historisch gebied te verwachten valt: tentoonstellingen, activiteiten vanuit bepaalde instellingen, vergaderingen en dergelijke.

Een "terugblik" op een recente manifestatie zal in dit blad ook niet ontbreken evenmin als besprekingen van onlangs verschenen publicaties die een stuk Zwolse geschiedenis betreffen.

Voorts kan al datgene wat betrekking heeft op de geschiedenis van Zwolle en van wezenlijk belang beschouwd wordt, ter plaatsing worden aangeboden. De auteurs zijn echter verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdrage.

Redactie "Nieuwsbrief".

MEDEDELINGEN

WERKGROEP DOCUMENTATIE HANDMERKEN

De laatste jaren is in Nederland meer belangstelling ontstaan voor de zogenaamde hand- of huismerken. In april 1982 is een "Werkgroep Documentatie Handmerken" opgericht. Deze werkgroep stelt zich ten doel een begin te maken met een wetenschappelijk verantwoorde registratie van het Nederlandse hand- en huismerkenbestand. Belangstellenden kunnen

door middel van een standaard registratieformulier hun medewerking verlenen aan dit initiatief. Voor nadere informatie kunt U zich wenden tot uw redactie.

JOAN DERK BARON VAN DER CAPELLEN TOT DEN POLL

Het jaar 1984 zal in het teken staan van een aantal manifestaties rond de herdenking van de tweehonderdste sterfdag van Joan Derk. In volgende uitgaven zullen wij dieper op deze, op vele manieren verguisde of hoog geprezen figuur ingaan. Een goed overzicht van de manifestaties in het kader van de herdenking en een beknopte levensloop zijn terug te vinden in het "Joan Derk Bulletin", een uitgave van het werkommité Joan Derk van der Capellen tot den Poll 1984, p/a Culturele Raad Overijssel, Postbus 1347 te Zwolle.

HET JOODSE ONDERWIJS IN ZWOLLE 1941 - 1943.

Van mevrouw G. Vierstraete - Erdsieck is recent in druk verschenen "Het Joodse onderwijs in Zwolle, 1941 - 1943" (eigen uitgave, Wezep 1983). Het betreft hier een scriptie in het kader van haar geschiedenisstudie aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle. Belangstellenden kunnen een exemplaar (kosten f 10,-- excl. verzendkosten) bestellen bij de schrijfster, mevrouw G. Vierstraete - Erdsieck, Hortensiastraat 14, 8091 VC Wezep, telefoon 05207 - 1846.

LIDMAATSCHAP VAN DE ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Bijzonder verheugend was het de afgelopen maanden zoveel namen te kunnen noteren van mensen die het initiatief tot de oprichting van een historische vereniging in Zwolle wilden ondersteunen. Nu de statuten op 15 december 1983 notarieel vastgelegd zijn en de "Zwolse Historische Vereniging" een feit is, is het moment gekomen waarop het aspirant-lidmaatschap omgezet zal worden in het lidmaatschap van de vereniging. Mocht U bij nader inzien op Uw principe-besluit terug willen komen en geen prijs stellen op het lidmaatschap van de "Zwolse Historische Vereniging", wilt U dit dan binnen een maand na het verschijnen van dit blad kenbaar maken aan de penningmeester, H. Brassien, Brederostraat 76 3023 AV Zwolle ?

Degenen, die zich na 1 januari 1984 als nieuw lid aanmelden, betalen vanaf die datum contributie. Leden, die zich in de loop van een jaar opgeven ontvangen alle in dat jaar al verschenen nieuwsbrieven. Voor degenen, die zich al vóór 1 januari 1984 opgegeven hadden, geldt de regeling, zoals die verwoord is in het hen toegezonden informatieblad over de op te richten vereniging: zij betalen eerst contributie bij de verschijning van het eerste Jaarboek (najaar 1984).

AGENDA

TENTOONSTELLINGEN IN HET PROVINCIAAL OVERIJSSELS MUSEUM

• 21 januari t/m 19 februari 1984

• De nieuwe munten van Nederland.

Op deze tentoonstelling zal een aantal ontwerpen, mallen, munten en penningen uit de eigen collectie van het POM en een diaserie over het maken van munten te zien zijn.

• april / juni 1984

• Loop naar de pomp.

Deze tentoonstelling zal een overzicht geven van de Zwolse stadspompen en de watervoorziening in het verleden.

• mei / juni 1984

• Stadstuinen / geneeskrachtige planten.

Twee prentententoonstellingen met werk uit eigen collectie van het POM

CULTURELE RAAD OVERIJSSSEL

Van de culturele Raad Overijssel kregen wij het verzoek U erop te attenderen, dat 10 februari 1984 een studiedag gehouden wordt met als thema: " Het museumbeleid in Overijssel en het probleem dat de decentralisatie van dit beleid, ook voor de Zwolse Musea, met zich meebrengt".

Mededelingen voor de volgende agenda kunnen vóór 1 maart 1984 worden toegezonden aan de Redactie van de NIEUWSBRIEF.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Bestuurssamenstelling

Voorzitter

N.D.B. Habermehl
Philosofenallee 24 Zwolle

Secretaris

J. Hagedoorn
p/a Wipstrikkerallee 176 Zwolle

Penningmeester

H. Brassien
Brederostraat 76 Zwolle

Lid (eindred. NIEUWSBRIEF)

R.T. Oost
Jellissenkamp 2 Zwolle

Lid (eindred. JAARBOEK)

J.F. Borst
Meenteweg 7 Zwolle

REDAKTIELEDEN NIEUWSBRIEF

J. Hagedoorn
R.T. Oost (eindredacteur)
Mevr. A. van der Wurff

SEKRETARIAAT ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING:

Wipstrikkerallee 176, 8023 DP ZWOLLE

REDAKTIE NIEUWSBRIEF / ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING:

Jellissenkamp 2, 8014 EW ZWOLLE

REDAKTIE JAARBOEK / ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING:

Meenteweg 7, 8041 AT ZWOLLE

LEDENADMINISTRATIE ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING:

Brederostraat 76, 8023 AV ZWOLLE

layout/

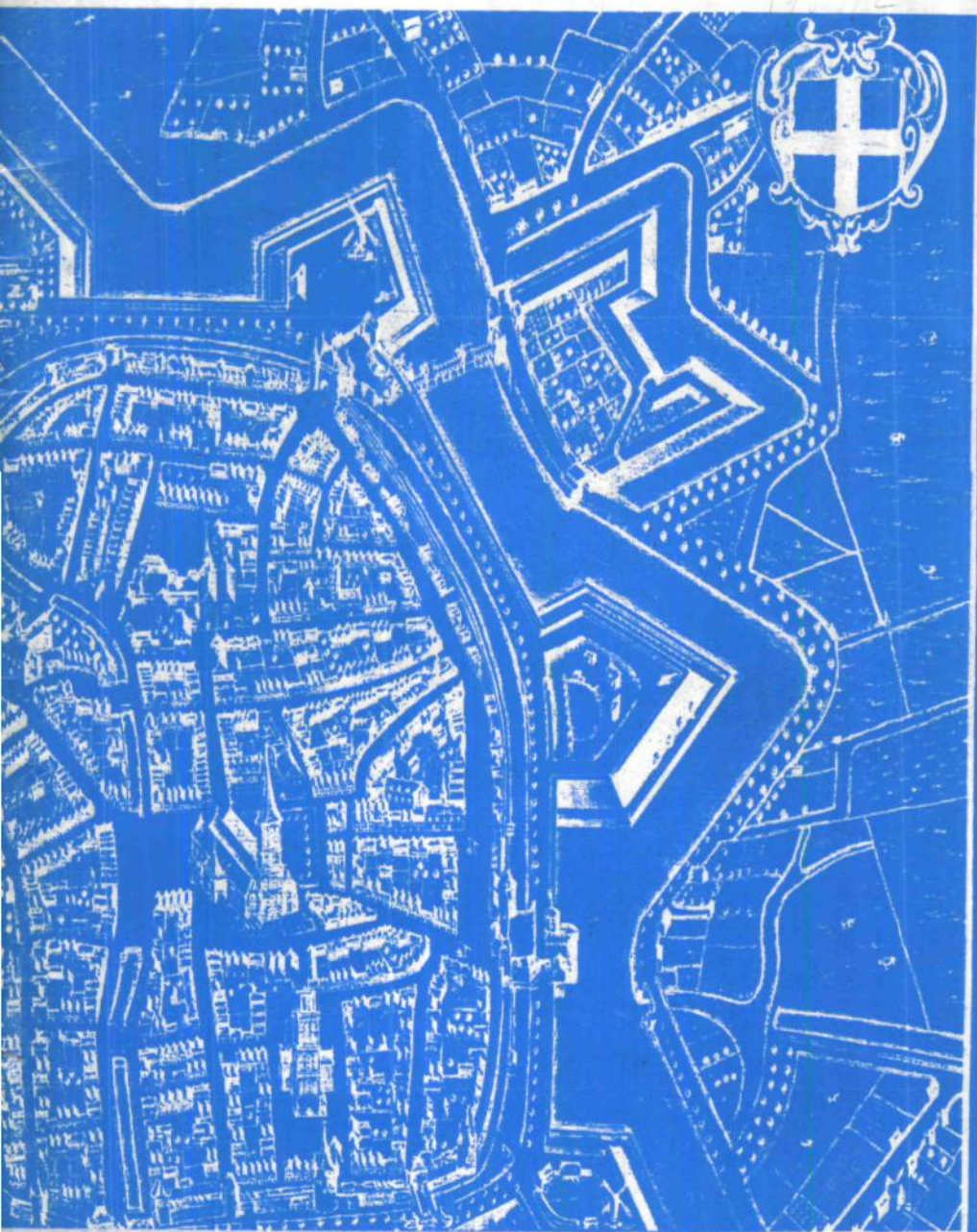
typewerk: henk brassien

IBM/artisan 72 - verkleind naar 85%.

offset : administratiecentrum "sassenpoort".

NIEUWSBRIEF

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

NIEUWSBRIEF

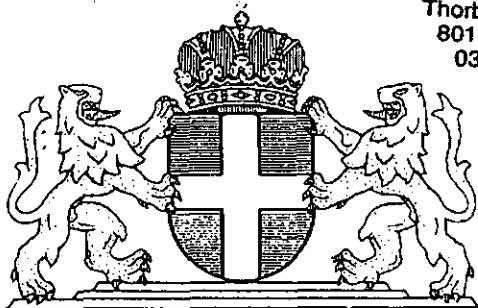
INHOUDSOPGAVE

april 1984 / eerste jaargang / nummer twee

pagina

omslag	Joan Blaeu, (deel van) <u>Plattegrond van Zwolle, 1664</u>
29	Van de redactie
30	De presentatie van de eerste Nieuwsbrief
KORTE ARTIKELEN	
32	Leren wat de Bijbel verklaart. Leesboekjes van een protestantse school in Zwolle in de 19e eeuw
37	Sociale aspecten van het Zwolse voetbal in de begintijd
40	De Zwolse Bijbel
42	Opgraving Pletterstraat 1983
VAN DE INSTELLINGEN	
45	Gemeente-archief: Stadsnieuws uit de Zwolsche Courant, 1790 - 1850
45	Het P.O.M.: Historisch museum van Noordwest-Overijssel en de stad Zwolle
46	Het Rijksarchief in Overijssel
BOEKBESPREKINGEN	
48	Meretrix en medicus, Dr. B.J. Kam
50	Het joodse onderwijs in Zwolle, 1941 - 1943, G. Vierstraete - Erdtsieck.
52	Geschiedenis van 50 jaar T.O.G. Ittersum (1934 - 1984)
53	MEDEDELINGEN
56	AGENDA
omslag	Wie is wie

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38 C
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

VAN DE REDACTIE

Bij het verschijnen van de tweede Nieuwsbrief wenden wij ons tot U, zeer geachte verenigingsleden, die tot hiertoe onze arbeid met geduld en welwillendheid hebt gadegeslagen en ondersteund, hetzij door bijdragen, of alleen door datgene wat wij in het eerste nummer tot stand brachten, te lezen. Misschien heeft U gemeesmuild bij onze eerste schreden op het glibberige pad der publiciteit, maar ook Uw goedkeuring ons niet onthouden, wanneer het ons al is gelukt U een paar ogenblikken aangenaam te boeien of nuttig bezig te houden.

Na de officiële overhandiging van de eerste Nieuwsbrief op 27 januari in de Burgerzaal van het stadhuis, is de kring van onze lezers gegroeid tot zo'n 170, hetgeen niet wijst op de overtolligheid van ons blad.

De redactie staat te allen tijde open voor suggesties Uwerzijds tot verbetering van de opmaak en de inhoud van de Nieuwsbrief, waarbij echter wel rekening moet worden gehouden met het bescheiden budget waarmee dit blad tot stand komt. Vanzelfsprekend geldt onze nieuwsgierigheid ook naar Uw reacties op de inhoud.

Op deze plaats wil de redactie er haar lezers nog op wijzen, dat haar werk (naast het persklaar maken en het met meer en soms minder succes corrigeren van de bijdragen) vooral bestaat uit het benaderen van personen voor een van de vele, zeer diverse onderwerpen die wij in de Nieuwsbrief aan de orde willen stellen. Daarnaast maakt de redactie graag gebruik van artikelen die haar op eigen initiatief van de auteur worden toegezonden.

DE PRESENTATIE VAN DE EERSTE NIEUWSBRIEF

Op vrijdag 27 januari 1984 overhandigde de voorzitter van onze vereniging, N.D.B. Habermehl, het eerste exemplaar van de Nieuwsbrief aan de heer Okkels, wethouder van de gemeente Zwolle. In de Burgerzaal van het Zwolse stadhuis hadden zich zo'n 100 mensen verzameld om deze gebeurtenis mee te maken. Habermehl hield eerst een toespraak tot de aanwezigen, waarin hij uiteenzette dat een historische vereniging in Zwolle een belangrijke en zinvolle taak heeft. Habermehl: "Teneinde dit aan te tonen, moet ik een uitstapje maken naar de theorie van de geschiedenis. Het verleden is een voor ons onveranderlijk gegeven in die zin dat wij er niets meer aan kunnen wijzigen. Dit vaststaande verleden echter wordt benaderd door de menselijke geest. En hier nu zit het probleem. De menselijke geest is geen constante grootheid, maar verandert met de tijd. Vandaar dat iedere generatie een eigen beeld van het verleden heeft. Dit valt onmiddellijk op als wij de werken van de Zwolse historici Van Hat-tum en De Vries naast elkaar leggen. Trekken wij nu de lijn door naar het heden, dan kunnen wij zonder meer stellen dat tengevolge van het na de jaren '60 sterk veranderde tijdsbeeld ook de huidige visie op het verleden een andere is. En het is op grond hiervan dat ik het bestaan van een historische vereniging voor nu en voor de toekomst gerechtvaardigd acht. Tenslotte zal de visie van de eigentijdse historici het best begrepen worden door de dan levende generatie omdat zij - om met de historicus Romein te spreken - dezelfde tijdgeest ondergaat.

De toenemende specialisatie van de historicus heeft tot gevolg, dat de veelheid aan uitputtende detailstudies het eens zo duidelijke beeld vergruist, een tendens die ook in de Zwolse geschiedschrijving valt waar te nemen. Via de Nieuwsbrief kan die verscheidenheid aan Zwolse studies onder de aandacht van de geïnteresseerden gebracht worden, zo ging hij verder. Habermehl: "Hoewel ik hiermee bij de Nieuwsbrief ben aangekomen, wil ik Uw geduld nog even op de proef stellen. Het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging wil namelijk meer. Zo stellen wij ons ten doel een Jaarboek uit te geven waarin artikelen van enige omvang kunnen worden opgenomen. Maar niet alleen het uitgeven van studies, ook het houden van lezingen rekenen wij tot onze taak. De voorbereidingen voor een cyclus van zes lezingen die alle betrekking hebben op de 19e eeuw zijn in een gevorderd stadium. Daarnaast overwegen wij om, indien daarvoor belangstelling bestaat, een museale werkgroep in te stellen. Zij zal tot taak krijgen de activiteiten van het Provinciaal Overijssels Museum, voor zover die betrekking hebben op Zwolle, historisch te onderbouwen. Tevens kan zij de resultaten van het onderzoek in de periodieken van de vereniging publiceren".

Tenslotte sprak hij de hoop uit dat het tijdschrift zeer intensief gelezen zal worden en de naam "blauwvingers" in de toekomst van toe-

passing zal zijn op de lezers van de in een Zwols-blauw jasje gestoken Nieuwsbrief.

Na de overhandiging sprak de heer Okkels de aanwezigen toe. Hij stelde dat de geschiedbeoefening op passieve en actieve wijze kan gebeuren. De heer Okkels: " In dat licht bezien is de zojuist door U overhandigde Nieuwsbrief een prachtig resultaat van actieve geschiedbeoefening, die - naar ik hoop en ik heb daar ook vertrouwen in - vele passieve beoefenaars van de geschiedenis zal bereiken. En mogelijk worden die zo enthousiast, dat zij van passieve beoefenaars actieve worden ".

Hij haalde daarna met instemming de woorden van de historicus W. Jappe Alberts aan, die stelt dat de lokale en regionale geschiedbeoefenaars zich niet alleen met de groten en grote gebeurtenissen in het verleden mogen bezighouden, maar hun aandacht meer dienen te richten op leven en bedrijf van de gehele gemeenschap van dorp, stad en streek in het verleden. De heer Okkels hoopte, dat via de Nieuwsbrief het zicht op het verleden groter zou worden. " Ik wens U geluk met de verschijning van de Nieuwsbrief, maar tegelijkertijd mag de Zwolse samenleving zich gelukkig prijzen met de komst van Uw vereniging ". zo besloot hij.

Daarna kregen de leden en belangstellenden, onder het genot van een hapje en een drankje, een Nieuwsbrief uitgereikt. Met de vertoning van een deel van het Polygoon-journaal over Zwolle voor de oorlog werd de middag besloten.

J. Hagedoorn.

LEREN WAT DE BIJBEL VERKLAART.
LEESBOEKJES VAN EEN PROTESTANTSE SCHOOL IN ZWOLLE IN DE
19e EEUW

Historisch onderzoek naar de situatie van het lager onderwijs in de tweede helft van de 19e eeuw kan een schat aan gegevens opleveren met betrekking tot het aantal schoolgaande kinderen, het schoolverzuim, de opleiding en organisatiegraad van het onderwijzend personeel, de oprichting en sluiting van openbare en bijzondere scholen, enzovoort.

Er is echter een terrein dat zich nagenoeg aan onze waarneming onttrekt, namelijk de leerstof. Wat leerden kinderen eigenlijk op school? Het antwoord op deze vraag kan niet eenvoudig zijn, daar er sprake was van aanzienlijke verschillen in omvang en niveau van het vakkenpakket bij de diverse scholen. De Lager-onderwijswet van 1857 leverde een bijdrage aan een grotere eenheid in de aangeboden leerstof doordat ze negen vakken verplicht stelde (1).

In Zwolle duurde het tot de tweede helft van de jaren zeventig voordat de wettelijk verplichte vakken daadwerkelijk op alle scholen werden onderwezen. Het is echter niet precies bekend welke schoolboeken er op de diverse scholen gebruikt werden. De hoofden van openbare scholen moesten daarvan een opgave verstrekken aan de plaatselijke schoolcommissie (2). Uit de opgaven van de Zwolse openbare scholen wordt duidelijk dat zeer veel titels overeenkomen met de leermethoden die H. Douma noemt in zijn boek Ontwikkeling van het lager onderwijs in Nederland (Zutphen 1922).

Het achterhalen van de leerstof op de bijzondere scholen is veel ingewikkelder: de keuze van de schoolboekjes was niet aan het oordeel van de plaatselijke schoolcommissie onderhevig en komt bovendien nauwelijks aan de orde in de notulen van de diverse particuliere schoolbesturen. Zwolse schoolboekjes zijn niet stelselmatig bewaard gebleven, zodat ons slechts incidenteel een kijkje wordt gegund in de 19e-eeuwse leskeuken. Dankzij schoolboekjes uit de particuliere collectie Wijnbeek (3) kunnen we enig inzicht krijgen in de leesstof die kinderen van de school van de christelijk afgescheidenen in de Goudsteeg - de latere Wijnbeekschool - aangeboden kregen tussen circa 1851 en 1905.

Volgens de Onderwijswet van 1857 moet het schoolonderwijs onder het aanleren van "gepaste en nuttige kundigheden" dienstbaar worden gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens van de kinderen en aan hun opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden. Bij de maatschappelijke deugden gaat het om de vorming van zedelijke en verstandige staatsburgers, ieder in de eigen stand; bij christelijke deugden denke men aan algemene christelijke deugden als naastenliefde en niet aan leerstelligheden. Deze invulling van het onderwijs is de afgescheidenen en andere orthodox-

protestanten een doorn in het oog. Zij eisen het recht van oprichting en instandhouding van bijzonder onderwijs, waar hun kinderen zullen worden opgevoed overeenkomstig de inzichten en dogma's van de eigen kerkelijke richting.

Omdat het openbaar onderwijs geen godsdienstig-leerstellig onderwijs mag geven en ieders levensbeschouwelijke gezindte moet eerbiedigen, zijn de schoolboekjes van de "neutralen" volgens de orthodoxen zó vaag en vlak in hun christendom, dat zij een gevaar zijn voor de werkelijk godsdienstige opvoeding van hun kinderen. De noodzaak van eigen schoolboeken, waarin duidelijk stelling wordt genomen vóór het protestantisme en tegen het katholicisme, liberalisme e.d., wordt sterk gevoeld en al spoedig wordt in de behoefte voorzien.

Nadat kinderen de eerste beginselen van het lezen is bijgebracht met zinnen als "De geit is in de wei" en "Zus Kee gaat ook mee", krijgen ze leesboekjes met verhalen. Globaal beschouwd zijn er twee soorten leesboeken. De eerste soort bevat korte verhaaltjes en gedichten over deugden en ondeugden van kinderen en volwassenen, over verre landen en vreemde volken en over de natuur. De tweede soort is het historisch leesboek, waarin het taal- en geschiedenisonderwijs worden gecombineerd. Geheel strikt is deze scheiding overigens niet: ook in het "gewone" leesboek komen weleens verhalen voor over bijvoorbeeld Luther en de Hervorming.

Eén van de belangrijkste producenten van christelijke leesboekjes in de tweede helft van de 19e eeuw is dominee De Liefde. Van zijn hand zijn bijvoorbeeld De Mensch en de Dieren, De oude Dina, De Verteller en De Schoolvriend. Van de laatste twee titels is zeker dat ze werden gebruikt op de school in de Goudsteeg. Een deeltje van De Mensch en de Dieren - één titel kent steeds meerdere delen - wordt in 1851 door het schoolbestuur echter afgekeurd, omdat daarin niet duidelijk het "arm zondaarschap" en (de schijn van) de algemene genadeleer wordt vermeden (4). Andere bekende namen zijn die van J. ter Borg en A. Wiersinga, die zich veelal op het historisch leesboek richten en rond de eeuwwisseling De Schoolvriend in een moderner jasje uitgeven.

Het schoolbestuur moest wel van een bijzonder zwaar zondebesef uitgaan, wil het ds. De Liefde af en toe te "licht" vinden. Zijn korte stichtelijke verhaaltjes, afgesloten met een moraal op rijm, druipen als het ware van het zondebesef. Alles wat er aan goedheid, schoonheid en blijheid bij mensen aanwezig is, wordt aan God toegeschreven; de mens is slechts zondaar. Deugden van mensen en schoonheid van de natuur bestaan enkel ter meerdere eer en glorie van God. Zo mogen ook kinderen niet tevreden zijn over eigen prestaties of uiterlijk; nee, zij worden door godvrezende ouders of meesters berispt om hun trots of ijdelheid en vermaand te beseffen dat God hen doet lezen en schrijven en dat God hen een fraai uiterlijk of een goede gezondheid geeft. Als je echter niet zo goed bent op school, zonder jas buiten loopt zodat je verkouden wordt of zelfs wanneer je een spraakstoornis hebt (!), dan is dat wel allemaal je eigen schuld. Het wordt kinderen tamelijk moeilijk gemaakt: ze worden via

Karel de Groote bezoekt eene school.

verhaaltjes over brave kinderen, of stoute kinderen die berouw tonen (altijd veel mooier), over niet-christelijke en daarom betreurenswaardige of zelfs domme en slechte volkeren, en via verhalen over de eigen protestantse natie, aangespoord tot deugdzaamheid, reinheid van hart, ijver, godsvrucht en meer van dat soort kwalificaties, terwijl hen tegelijkertijd het besef wordt bijgebracht dat niets van al dat moois tot de eigen verworvenheden of capaciteiten mag worden gerekend. Eén troost krijgen de kinderen wel van De Liefde: doorgaans loopt het goed af wanneer de kinderen berouw hebben getoond en hebben gebeden in alle nederigheid. Wellicht doelt het eerste schoolbestuur hier op wanneer het vreest, dat in zijn verhaaltjes teveel de algemene genadeleer naar voren komt: uiteindelijk zal het oordeel immers bij God liggen? Hij had geen oog voor het praktische probleem dat dominee De Liefde een punt aan zijn verhaaltjes moest draaien vóór de dag des oordeels...

Het wereldbeeld dat de kinderen met deze boekjes wordt bijgebracht, berust op een zeer eenvoudig stramien: wie God niet dient is slecht. Dat geldt in de tweede helft van de 19e eeuw, maar evengoed voor kaïn, voor de Egyptenaren (al kunnen ze nog zulke mooie pyramiden bouwen), voor de Chinezen (al hebben ze nog zulke geurige thee) en voor de Batavieren (al zijn het onze voorouders). En wie God op de verkeerde manier eert, zoals de katholieken, is misleid. De boosdoeners zijn hier de pausen, tegen wie ongemeen fel wordt geageerd. Zij doen alsof ze stadhouder van Christus op aarde zijn - "daar is geen zier van waar" (5) -, alsof ze iemand in de hemel of in de hel kunnen brengen. Zij beletten mensen de Bijbel te lezen, ze verrijken zichzelf via aflatenhandel, ze maken van het geloof een bijgeloof. Met kracht wordt de kinderen ingeprent dat Gods dienaar Martin Luther ons van de tirannie der pausen heeft verlost. "Toen zeide Luther dat de Paus een vijand van God en de menschen was. En daarin had hij groot gelijk" (6).

Voor al in de historische leesboeken proberen de schrijvers een eigen, protestants nationaal bewustzijn te creëren bij de kinderen. De visie op geschiedenis komt qua themakeuze overeen met die op de openbare lagere scholen: geschiedenis is het verleden van een volk, gepresenteerd via wapenfeiten van de bovenlaag van de samenleving. Zoals twee onderzoekers het formuleren: "Koning, keizer, admiraal, in de boekjes staan ze allemaal!" (7). Het eigene van de protestantse visie is, dat het verloop van de vaderlandse geschiedenis wordt beoordeeld naar de bijdrage die de gebeurtenissen hebben geleverd aan de wording van een protestantse natie onder de Oranjemonarchie.

Wanneer we bij het begin beginnen, lezen de kinderen dan over het volgende: onbehouwen, want niet-christelijke Batavieren en Friezen, die toch met respect moeten worden behandeld omdat het onze voorouders zijn; standvastige zendelingen die ons volk kerstenen; beschaving brengende Romeinen die "jammer genoeg" geen christenen zijn; de scholen stichtende en bezoekende Karel de Grote, die echter "he-laas" ook kloosters sticht, terwijl je daarin toch niet de hemel kunt verdienen; de wrede, want goddeloze Noormannen; de geldverslin-

dende kruistochten, die heilloos zijn "omdat men vergeet aan de Turken en andere vijanden van de Heere Jezus het Evangelie te brengen" (8); Floris V, "der keerlen God"; de Hoekse en Kabeljauwse twisten; Hollandse graven en gravinnen; het machtige Bourgondische huis; het voorlopige hoogtepunt: de Hervorming; Karel V; de Inquisitie onder zijn zoon Filips, waarvan de gruwelen uitvoerig worden beschreven, met het accent op de protestantse martelaren; en tenslotte het absolute hoogtepunt: de Opstand, geleid door "onze" Willem van Oranje.

Voor het orthodox-protestantse volksdeel dient het leesonderwijs bij te dragen aan het vormen van een eigen identiteit. Het besef van eigenheid en daarmee gepaard gaand het besef van een eigen verleden, zijn belangrijke elementen in de emancipatiestrijd van deze en andere sociale groeperingen. In het vuur van de strijd wil de eigenheid nogal eens ontaarden in eigengereidheid en superioriteit - met name in de historische leesboekjes en in de verhalen over andere volken kunnen we dat constateren. Wellicht liet hoofdonderwijzer David Wijnbeek na het lezen uit de bloedstollende geschiedenissen van Luther of de Prins van Oranje, ter kanalisering van de opgelaaide emoties het volgende gedichtje lezen:

"In school op de banken, daar zitten wij goed.
Zoo wij 't maar begeren,
Wij kunnen er leren,
wat schoon is en goed.
(...)
Daar leren wij, wat ons de Bijbel verklaart:
God vurig te minnen
Met al onze zinnen;
O, dat is Hij waard!" (9)

Anneke van der Wurff.

Noten:

1. Het zijn de vakken lezen, schrijven, rekenen, de beginselen der vormleer, die der Nederlandse taal, die der aardrijkskunde, die der geschiedenis, die der kennis van de natuur en het zingen.
2. Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), aanwezig in CAO 13 (Archief van de plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs).
3. In het bezit van mevrouw A. Meyerink - Wijnbeek te Zwolle.
4. GAZ, inv.no VAO 37 (Archief van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs) notulen 31 oktober 1851.
5. De Verteller, 68.
6. De Verteller, 34.
7. L. van Gastel en K. Keizer, "Koning, keizer, admiraal, in de boekjes staan ze allemaal! Een inhoudsanalytisch onderzoek naar veranderingen in geschiedenisboekjes voor de lagere school in de afgelopen 100 jaar" in: Kleio 19 (1978) 893 - 927.
8. Kijkjes in onze geschiedenis, 34.
9. De Schoolvriend, 12.

De voornaamste gebruikte leesboekjes zijn:

- [Ds. De Liefde] De Verteller, door den schrijver van De Mensch en de Dieren (Amsterdam 1851).
- J. ter Borg en A. Wieringa, Kijkjes in onze geschiedenis. Leesboek voor de Christelijke school I (Utrecht 1890).
- H. de Raaf Mijn eerste boek (Groningen 1896).
- [Ds. De Liefde] De Schoolvriend. Een leesboekje voor de laagste klassen, door den schrijver van De Mensch en de Dieren, 2e afdeling I (Amsterdam z.j.).
- [Ds. De Liefde] De Schoolvriend. Een leesboekje voor de laagste klassen, door den schrijver van De Mensch en de Dieren, 2e afdeling IV (Amsterdam z.j.).
- [Ds. De Liefde] De Schoolvriend. Een stel leesboeken voor het christelijke onderwijs, J. ter Borg en A. Wiersinga ed. IV (Amsterdam, Pretoria 1900).
- [Ds. De Liefde] De Schoolvriend. Een stel leesboeken voor het christelijke onderwijs, J. ter Borg en A. Wiersinga ed. III (Amsterdam, Pretoria, Potchefstroom 1905).

SOCIALE ASPECTEN VAN HET ZWOLSE VOETBAL IN DE BEGINTIJD

Aan het eind van de 19e eeuw deed de voetbalsport zijn intrede in Nederland. In 1893 werd Zwolle's oudste voetbalclub Z.A.C. (Zwolsche Athletische Club) opgericht. Het voetbal werd toendertijd slechts beoefend door jongens uit de hogere standen. De middenstand en de arbeidende klasse hadden het voetbal al wel ontdekt, maar verenigingen werden in die kringen nog niet opgericht. Dit kwam voornamelijk door de hoge kosten van het voetbalspel. Men kon bijvoorbeeld een speelveld gewoon niet betalen.

Dat Z.A.C. door beter gesitueerden werd opgericht, heeft ervoor gezorgd dat de club vele tientallen jaren, ook na de oprichting van andere verenigingen, het imago van Zwolle's meest sjieke voetbalclub heeft gehouden. Dat beeld is de laatste decennia ietwat verbleekt. Men heeft trouwens bij Z.A.C. de exclusieve sfeer niet krampachtig trachten te bewaren. Het betere sociale milieu waaruit de club aanvankelijk is voortgekomen, zal ze altijd als etiket houden. Qua sociaal niveau zal bijvoorbeeld De Hanenrick nooit Z.A.C. worden en omgekeerd nog minder.

Het is een typisch verschijnsel dat een groot aantal van de oudste clubs van ons land, die ook de deftigste bleven, hun sociale status zeer goed hebben bewaard. De Koninklijke U.D. (Deventer), L.S.C. (Sneek) en Koninklijke H.F.C. (Haarlem) zijn daar fraaie voorbeelden van. De prestaties werden bij die clubs bewust op een wat lager plan gezet.

Na 1900.

In de eerste tientallen jaren na 1900 werden ook in de lagere sociale milieus voetbalclubs opgericht. Zo werd P.E.C. (Prins Hendrik - Ende Desespereert Niet - Combinatie), van 1910, de exponent van de hogere arbeidersstand en de middenklasse en Zwolsche Boys (1918) het toevluchtsoord van de arbeiders op klompen. Toen deze nieuwe clubs de degens gingen kruisen met de oudere, "deftige" verenigingen, bleven de problemen niet uit ! De arbeiders bleken aanzienlijk fanatieker en stelden de waarden die in de sport tot norm behoren te worden verheven op een iets ander niveau dan de bedoeling van de oude clubs was. Een fraai voorbeeld van wat hier beweerd wordt, vindt men in het eerste nummer van Z.A.C. - Nieuws van 15 februari 1918:

Dat ruwe en gevaarlijke spel is geworden tot een ziekte die onze mooie voetbalsport dreigt te doen ontlaarden in een spel, waarbij aan woeste hartstochten den vrijen teugel wordt gelaten, in een vertooning van elkaar zooveel mogelijk smijlende en trappende menschen. Veel heeft daartoe bijgedragen de groote toename van het aantal beoefenaars der voetbalsport in arbeiderskringen. Ik wil hiermede niet zeggen, dat men als regel het spel van arbeidersverenigingen als ruw en gevaarlijk kan aanmerken. Integendeel! Tal van volksverenigingen zijn een zeer gewilde tegenpartij. Begrijpelijk is het echter, dat men percentsgewijze de meeste ruwe spelers in dergelijke vereenigingen aantreft, want hoe hoger iemand staat in ontwikkeling en innerlijke beschaving, des te gemakkelijker zal het hem vallen zijn hartstochten te beteugelen en onder het spel zijn kalmte te bewaren.

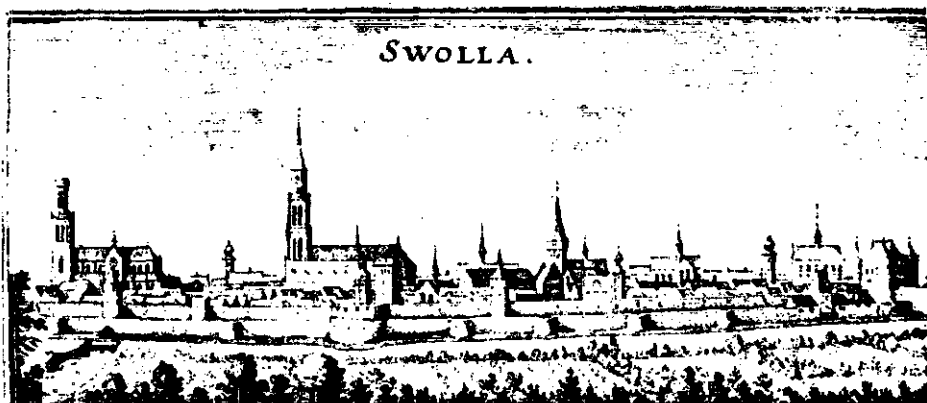
De opkomst van de clubs uit de arbeidersklasse en middenstand was evenwel niet te stuiten. Voetbal is gaandeweg zelfs volkssport nummer één geworden. Veel jongens uit de hogere sociale klassen zijn dan ook overgestapt op sporten als tennis en hockey, die tot in de jaren zeventig over het algemeen elitair gevonden werden.

Al in 1889 werd de Nederlandsche Voetbal en Athletiekbond opgericht, waaruit in 1895 de atletiek zich terugtrok. Het hoeft geen verwondering te wekken, dat de bond aanvankelijk heeft getracht het voetbal zuiver te houden en arbeidersinvloeden te weren. Bij het kampioenschap van P.E.C. in 1917 heeft de Bond daarvan een staaltje ten beste gegeven. In de promotiecompetitie, die recht gaf op een plaats in de eerste klasse, werd het eerder genoemde U.D. kampioen en promoveerde dus. Maar P.W. uit Enschede werd eveneens toegelaten tot de eerste klasse, hoewel het daar geen recht op had! Men nam deze maatregel "om het voetbal onder de betere standen te bevorderen." Deze vreemde voortrekkerij heeft indertijd veel stof doen opwaaien. Toen de invloed van de lagere standen in de voetballerij in het algemeen en dus in de Bond toenam, werd de bedoelde problematiek vanzelf opgelost.

Uit de standsverschillen tussen de clubs is al ver voor de tweede wereldoorlog een geweldige rivaliteit gegroeid. Dat men te allen tijde elkaar de beste spelers trachtte af te pikken, heeft de tegenstellingen in niet onaanzienlijke mate vergroot. Pas in de laatste decennia, nu de clubs ver uiteenlopende belangen hebben gekregen, elkaar in competitieverband niet meer ontmoeten en de sociale verschillen in onze maatschappij minder groot zijn, is de genoemde rivaliteit wat op de achtergrond geraakt. Maar hoewel de steeds veranderende clubs zich wat vriendelijker tegenover elkaar begonnen te gedragen, de supporters, en vooral de ouderen onder hen, doen dat nog lang niet.

De drie oudste Zwolse voetbalclubs (Z.A.C., P.E.C. en Zwolsche Boys) waren representanten van respectievelijk de gegoede burgerij, de middenklasse en het arbeidersmilieu. In grote trekken zijn de sociale verschillen tussen de drie tot op de huidige dag aanwijsbaar, al kan men bij P.E.C., doordat ze van een voetbalclub tot een bedrijf is uitgegroeid, vrijwel niet meer van een vereniging spreken. De bovengenoemde tegenstellingen zijn in de loop van de tijd echter wel wat weggesleten.

G. Schutte.

DE ZWOLSE BIJBEL

In de jaren zestig van de 15e eeuw beschikte het huis van de Broeders des Gemeenen Levens te Zwolle over een uitmuntend kopiist: Jacobus van Enkhuisen. In opdracht van de deken van het kapittel van St. Marie te Utrecht, wijdde hij zich van 1464 tot 1474 aan het overschrijven van een zesdelige bijbel, die tegenwoordig de Zwolse Bijbel wordt genoemd.

De tekst van deze bijbel behoort tot de zogenaamde Windesheimse Vulgaatrevisie, dit is een bijbelversie, die de "Parijse tekst" van de Vulgaat (1) gedeeltelijk corrigeert. De in gebruik zijnde laat-middeleeuwse teksten kwamen lang niet altijd met elkaar overeen. Met deze revisie werd er meer eenheid in de teksten gebracht, een doel dat de Congregatie van Windesheim in hoge mate nastreefde.

De enig andere bijbel waarin deze versie is overgeleverd, is van de hand van Thomas à Kempis, die met deze als regulier van de Windesheimse Congregatie van 1427 tot 1439 heeft afgeschreven.

Deskundigen vermoeden dat het Zwolse Fraterhuis, dat zeer nauwe relaties onderhield met de Windesheimse kloosters, de beschikking had over een tweede door Thomas à Kempis geschreven bijbel, die ook deze versie bevat zal hebben. Dit handschrift uit Thomas' jeugdijaren is echter verloren gegaan, zodat niet met zekerheid kan worden gezegd of de kopiist Jacobus van Enkhuisen van dit origineel zijn Zwolse Bijbel heeft gecopieerd.

De relaties van het Fraterhuis met de Congregatie van Windesheim blijken ook uit de illustraties van de Bijbel. Deze werden gemaakt door (minstens) drie monniken van het Windesheimse klooster St. Agnietenberg bij Zwolle. Het gaat om één op zichzelf staande miniatuur van de scheppingsdagen, twintig gehistorieerde initialen, vijftientwintig initialen met plant- en bloemmotieven en randversieringen.

In het verleden is de Zwolse Bijbel zwaar beschadigd. De zorg om de bibliotheek van het kapittel van St. Marie nam in de 17e en 18e eeuw sterk af, zodat het kon voorkomen, dat bezoekers hun namen op de handschriften krasten, wellicht in een streven naar onsterfelijkheid. Nog verdergaand vandalisme kwam voor: vele initialen zijn uit de handschriften gesneden.

Thans is de Zwolse Bijbel in het bezit van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, waar hij een hoogtepunt van de collectie wordt genoemd. Recentelijk is op een Londense veiling één van de ooit uit deze Bijbel gesneden initialen opgedoken en als jubileumgeschenk voor de bovengenoemde bibliotheek gekocht.

Er is van de Zwolse Bijbel voldoende over om een goede indruk te krijgen van de kwaliteit en de pracht van dit product van Zwolse religieuze kunst. Samen met vele andere indrukwekkende handschriften en oude drukken uit de collectie van de universiteitsbiblio-

theek kan de Bijbel t.e.m. 23 april bezichtigd worden in het Centraal Museum te Utrecht.

Vrij naar een bijdrage van K. van der Horst in:

Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der rijksuniversiteit, 1584 - 1984 (Utrecht 1984), pagina 138 - 140.

A. van der Wurff.

Noot:

- (1) De Vulgaat is de overzetting van de bijbel in het Latijn door Hiëronymus in de 4e eeuw; in de Rooms-Katholieke Kerk de officiële bijbelvertaling.

Verlucht initiaal (harpspelende David) uit de Zwolse Bijbel

OPGRAVING PLETTERSTRAAT 1983

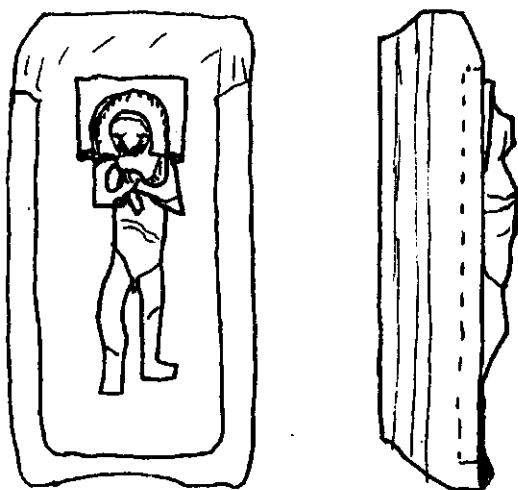
In het voorjaar van 1983 werd een begin gemaakt met het bouwproject in de Pletterstraat, achter de stadsmuur tussen de Diezerstraat en het Eiland. Doordat er veel gaten voor betonpalen moesten worden geboord, op plekken waar wij veelal beerputten hadden ontdekt, kon er in goede samenwerking met de firma Beverwijk in mei 1983 onderzoek plaatsvinden naar de eerste bewoning op deze plek. Het onderzoek had weinig succes, totdat een beerput werd leeggegraven door de heren J. van de Berg, R. van Beek en ondergetekende. De put was ovaal en mat 1,40m bij 1,60m. De bovenste laag van ongeveer 80 centimeter, bestaande uit eierkolen, werd eerst verwijderd (hoezo zwart). Daaronder lag afval bestaande uit zogenaamd "Bergen-op-Zoom" en "Fries" aardewerk, onder andere beslag- en kookpotten. Ook een schaal met een doorsnee van 35 centimeter, afkomstig uit de pottbakkerijen van Frechen, was in het afval aanwezig. Het is erg jammer dat men in deze schaal teer heeft bewaard. Hierdoor is er vrijwel niets meer van het glazuur overgebleven. De bovenstaande voorwerpen zijn rond 1900 te dateren.

Door een afzuigpomp te plaatsen voor het grondwater, kon de laatste halve meter worden uitgegraven. Toen de bodem van de put bijna in zicht was gekomen, leek de zoveelste teleurstelling van de Pletterstraat zich af te tekenen, totdat ik plots een stukje "cement" in de beer zag liggen. Bij het schoonmaken bleek dit een pijpenaarden beeldje te zijn dat in goede toestand verkeerde (afbeelding 1). De afbeelding stelt het Christuskind in de kribbe voor (1). Volgens de heer Wijnman, medewerker van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) zou er nog een wiegje onder horen.

Naast dit beeldje lag een zogenaamde weef- of wolkaardekam (afbeelding 2). Al jaren bestaat er twijfel over de juistheid van deze benaming. H.L. Jansen, stadsarcheoloog van 's Hertogenbosch, meent dan ook, dat de oude opvatting, dat het steekkammen in het kapsel waren, niet uitgesloten moet worden (2). De kam is van been, heeft zeven tanden en bezit een (ophang?)gat. De kam is zeldzaam gaaf.

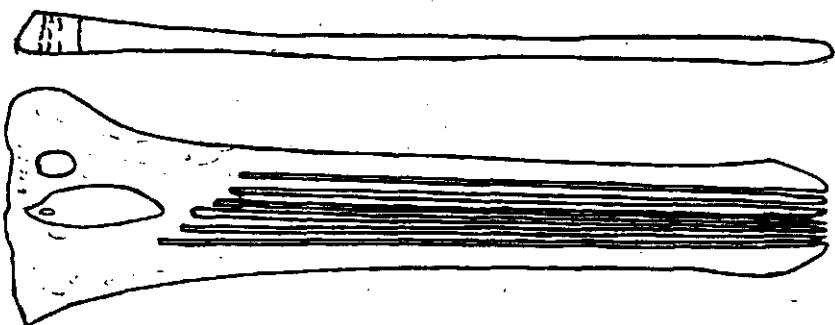
Onderin de beer werd ook een zogenaamd strijkglas gevonden. Strijkglassen worden nu nog op het eiland Marken gebruikt om de bij de klederdracht behorende kappen te glanzen. Het strijkglas is groen-bruin van kleur, heeft een diameter van 7 centimeter en een hoogte van 3 centimeter. Op de bodem van de put lagen nog twee planken met vermoedelijk huistekens. De heer Van Vilsteren, ook medewerker van de R.O.B., beheert ze momenteel nog steeds. Onder de planken werd een bekertje, 9½ x 7½ centimeter, aangetroffen dat nog geconserveerd moet worden. De put zorgde dus op het laatste moment nog voor enkele interessante verrassingen.

Aan de hand van de datering van de voorwerpen kan vastgesteld worden, wanneer de Pletterstraatbuurt voor het eerst bewoond werd. Het beeldje stamt uit de periode 1400 - 1550 (3), de kam kwam na de

afbeelding 1

Christuskind in kribbe (ware grootte)

afbeelding 2

Weef- of Wolkaardekam, 7 tanden.
1480 - 1500 (schaal 1:0,70)

15e eeuw niet meer voor (4), maar het strijkglas is moeilijk in een bepaalde tijd te plaatsen. Het houten bekertje kan, aan de hand van de vorm, in de tweede helft van de 15e eeuw geplaatst worden. Hieruit blijkt dus dat de buurt tussen 1450 en 1500 al bewoond was. Al eerder werd vermoed dat de eerste bebouwing op deze plek in deze periode plaatsvond (5). Verder onderzoek zou nog kunnen worden gedaan aan de hand van een in de bovenste laag van de beer gevonden geëmailleerd huisnummerbordje met als opschrift:

No. $\frac{129}{26}$

Hopelijk zullen deze, door amateurs verzamelde, archeologische gegevens ertoe bijdragen dat de geschiedenis van Zwolle verder wordt ontrafeld, maar ook dat men ervan doordrongen raakt dat Zwolle archeologisch gezien een zeer belangrijke stad is, waar nog veel werk te doen valt. Hierbij denke men alleen al eens aan de vele bouw- en slooprojecten in de binnenstad, waardoor onderzoek mogelijk wordt. Dit onderzoek is echter ook noodzakelijk, want de vele projecten zorgen er ook voor, dat belangrijke archeologische gegevens verloren gaan. Het aanstellen van mensen om dit onderzoek te verrichten is dus een dringende zaak. Alleen al een assistent voor de heer Verlinden, die als provinciaal archeoloog in de hele provincie werkzaam moet zijn, zou zeer welkom zijn.

Egbert Dikken.

Noten:

1. J.W.M. de Jong, "Catalogus", in Thuis in de late middeleeuwen: het Nederlands burgerinterieur 1400 - 1535 J.W.M. de Jong ed. (Zwolle 1980) 184 - 185.
2. Van bos tot stad (z.p. 1983) 298.
3. J.W.M. de Jong "Catalogus", 185
4. zie noot 2.
5. Han Prins, "Zwolle tijdens de bouw van het oude Raadhuis", in: Zwolle van stuwwal tot stad. Schets van haar oudste stadsge-deelte. Han Prins ed (Zwolle z.j.) 25.

STADSNIEUWS UIT DE ZWOLSCHE COURANT, 1790 - 1850

Onder deze titel heeft Dr. P.J.C. de Boer een chronologische index samengesteld op de stadsberichten voorkomend in de Zwolse Courant. Van dag tot dag krijgt men een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen, toneeluitvoeringen, concerten, herdenkingen enz. Ook belangwekkende advertenties van nieuwe produkten, zich aanprijzende geneesheren, variéte's en dergelijke zijn vermeld.

Aan de index is een inhoudsopgave toegevoegd waarin trefwoorden voorkomen variërend van "aardappelziekte, brillenslijper, kozakken, vrouwenkleding tot Zwarte Water".

Het is bijzonder plezierig dat deze uitvoerige ingang op het omvangrijke krantenmateriaal beschikbaar is. Het tijdrovende zoeken wordt hierdoor beperkt.

De index is te raadplegen in de studiezaal van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Hopelijk krijgt dit werk van Dr. De Boer een vervolg voor de jaren na 1850.

J.F. Borst.

HET P.O.M.: HISTORISCH MUSEUM VAN NOORDWEST-OVERIJSSSEL EN DE STAD ZWOLLE

De titel van dit artikel geeft een streven aan dat in 1979 werd vastgelegd in een nieuw beleidsplan voor het Provinciaal Overijssels Museum.

Het museum, dat sinds 1964 voornamelijk uit stijlkamers bestond, zou in een aantal fasen worden veranderd in een streekgebonden historisch museum, waarbij een zo goed mogelijke informatievoorziening en dienstverlening ten behoeve van het publiek een belangrijke rol zou spelen.

Inmiddels, bijna vijf jaar later, is een aanzienlijk deel van het beleid reeds concreet vertaald. In 1983 werd de uitbreiding van het museum in het pand "De Gouden Kroon" aan de Voorstraat geopend. Twee expositieruimten in dit gebouw maken het mogelijk op efficiënte wijze kleine historisch-thematische tentoonstellingen te organiseren. In het pand bevindt zich ook de nieuwe bibliotheek van het museum, die van dinsdag tot en met vrijdag van 13.30 tot 16.30 uur voor het publiek toegankelijk is. De bibliotheek bestaat uit boeken op het ge-

bied van geschiedenis, kunst en kunstnijverheid en een aantal tijdschriften met betrekking tot deze gebieden.

Tijdens de openingsuren van de bibliotheek is ook de uitgebreide prentencollectie (meer dan 1500 nummers) van het P.O.M. toegankelijk. De catalogus van de collectie bevat ingangen op maker en afbeelding (bijvoorbeeld geordend per topografische eenheid, zoals: Sassenpoort Zwolle), waardoor de prenten via de dienstdoende medewerker, eenvoudig en direct ter inzage worden verkregen. Een deel van de collectie is reeds in een fotodocumentatie vastgelegd, die direct door het publiek gebruikt kan worden.

In het Drostenhuis aan de Melkmarkt is inmiddels een aantal kamers opnieuw ingericht (de zogenaamde Blokzijlkamer en de 18e-eeuwse keukens). Vanaf 19 april zijn het schilderijenkabinet en het prentenkabinet voor het publiek toegankelijk. Hier zullen in wisselexposities delen van de collecties van het museum getoond worden, waarbij naast de esthetische waarde ook de historische waarde van de prenten en de schilderijen een belangrijke rol speelt. De eerste twee wisselexposities zijn gewijd aan Zwolse stadsgezichten uit de 17e eeuw en stadsplattegronden. Bij elke nieuw ingerichte ruimte is (of komt) extra informatie beschikbaar in de vorm van een deel van een losbladig catalogussysteem. In de toekomst zullen ook andere deelcollecties (archeologie, zilver etc.) in een nieuwe opstelling gepresenteerd worden. Bovendien is in een aantal ruimten een vaste opstelling gepland met de historie van Zwolle en West-Overijssel als onderwerp.

Ondanks beperkte mankracht en financiële middelen (het aankoopbudget is bijvoorbeeld vrijwel tot het minimum teruggebracht) blijft het P.O.M. doorgaan op de ingeslagen weg om zo als museum een duidelijke functie binnen de (Overijsselse) samenleving te kunnen vervullen.

P.P. Kerpel.

HET RIJKSARCHIEF IN OVERIJSEL

Nederland kent archiefbewaarplaatsen op het niveau van het Rijk, de gemeenten en de waterschappen. Overijssel kent geen waterschappen met een eigen archiefdienst. Gemeentelijke archiefdiensten bestaan alleen in de drie IJsselsteden Deventer, Kampen en Zwolle. Over de laatste hebt U in de vorige Nieuwsbrief uitgebreid kunnen lezen. Het Rijksarchief in Overijssel maakt deel uit van de Rijksarchiefdienst, welke ressorteert onder het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid

en Cultuur. De Rijksarchiefdienst omvat 11 rijksarchieven, gevestigd in de provinciehoofdsteden alsmede een centraal archief in Den Haag, het Algemeen Rijksarchief.

Zoals elk rijksarchief in de provincie beheert ook het Rijksarchief in Overijssel de archieven van de provincie - deze heeft immers geen eigen archiefdienst -, van de binnen de provincie werkzame rijksorganen en hun voorgangers en particuliere archieven van bovengemeentelijk belang. Daarnaast worden ook archieven met een meer uitgesproken lokaal belang opgenomen uit die plaatsen, waar geen gemeentelijke archiefdienst deze (nood)opvang kan verzorgen. Hopelijk ontstaat nog eens een situatie, waarin elke gemeente alleen of in samenwerking met anderen een archiefdienst sticht.

Het is uiteraard onmogelijk hier het circa 6,5 strekkende kilometer grote bezit van het rijksarchief tot in detail te beschrijven. Voor zeer goed overzicht van de niet alleen ten rijksarchieven, maar ook bij de gemeenten en waterschappen bewaarde archieven raadplege men: H. de Beer et alii, De archieven in Overijssel, Samson Uitgeverij B.V. Alphen aan de Rijn, 1980. Dit overzicht is bijgewerkt tot en met 1979. Een overzicht van de sindsdien aangewonnen archieven wordt jaarlijks gepubliceerd in het Contactbericht van de Culturele Raad van Overijssel.

Enkele belangrijke bestanden mogen toch wel genoemd worden:

- De archieven van de Staten van Overijssel, 1578 - 1795;
- van de zogeheten intermediaire besturen, 1795 - 1813, ten tijde van de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en het Franse Keizerrijk;
- de Gouverneur, later Commissaris des Konings/der Koningin, 1813 - 1920;
- de Gedeputeerde Staten, 1814 - 1948;
- de Provinciale Staten, 1814 - 1948;
- de rechterlijke instanties van de 16e tot de 20e eeuw;
- de marken, 15e - 19e eeuw;
- de notarissen, 1811 - 1892;
- de burgerlijke stand van alle gemeenten in Overijssel, 1811 - 1932, alsmede de daaraan voorafgaande kerkelijke doop-, trouwen en begraafboeken;
- de successiememories, 1811 - 1905;
- een deel van de kadasterarchieven, 1811 - 1975;
- de Kamers van Koophandel, tot 1920.

Aangetekend moet worden, dat het Rijk de archieven van de Zwolse notarissen, het oudrechterlijk archief 1383 - 1811 en de Zwolse doop-, trouw- en begraafregisters permanent bij het gemeente-archief heeft ondergebracht.

In de particuliere sfeer treft men aan tal van archieven van bedrijven, voornamelijk uit Twente, van landbouworganisaties en ontginningsmaatschappijen, van vele Nederlands Hervormde, Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten en classes, van Rooms Katholieke parochies, van de in de 16e eeuw door de Staten geconfiscieerde middeleeuwse

kloosters, huisarchieven, familie-archieven en persoonlijke archieven.

Het rijksarchief beschikt ook over een goede bibliotheek van circa 15.000 banden, gespecialiseerd in de archiefwetenschap en de geschiedenis van Overijssel. De kern ervan wordt gevormd door de bibliotheek van de vroegere Staten van Overijssel. De boeken en tijdschriften kunnen alleen ter plekke geraadpleegd worden.

Het Rijksarchief in Overijssel is gevestigd aan de Eikenstraat 20 te Zwolle, telefoon 038 - 540.722 en is geopend op maandagmiddag van 13.30 uur - 17.00 uur, van dinsdag tot en met vrijdag van 09.00 uur - 17.00 uur en op zaterdagochtend, uitgezonderd de maanden juli en augustus, van 09.00 uur - 12.30 uur. Archiefstukken die men op zaterdagochtend wil inzien moeten uiterlijk vrijdagmiddag 16.00 uur onder opgave van de juiste inventarisnummers schriftelijk of telefonisch zijn aangevraagd. Dit geldt uiteraard niet voor de steeds toenemende hoeveelheid archiefstukken, die in zelfbediening in de vorm van foto's, microfilm en dergelijke in de studiezaal aanwezig zijn. Onder bepaalde voorwaarden is het tevens mogelijk van archiefstukken foto's of Xeroxkopieën te verkrijgen.

De afdeling externe zaken van het rijksarchief,
P.W.J. den Otter.

BOEKBESPREKING

B.J. Kam: MERETRIX EN MEDICUS. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. 259 pgn. Zwolle 1983. Niet in de handel. Verkrijgbaar door storting van f 51,45 op giro 872203 tnv B.J. Kam te Zwolle.

Op 6 oktober 1983 promoveerde de Zwolse huisarts B.J. Kam in Nijmegen tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift over de prostitutie in het negentiende-eeuwse Zwolle. De aanleiding tot zijn boek vormden 284 boekjes "dienende tot bewijs van inschrijving als publieke vrouw", die in 1972 werden ontdekt in een vuilniscontainer bij het politiebureau. In plaats van vernietigd te worden, kwamen ze terecht in het gemeente-archief en vormden aldus de basis van Kam's proefschrift.

In de loop van de 19e eeuw nam de overheid maatregelen om een halt toe te roepen aan de groei van geslachtsziekten. Als bron van alle

kwaad zag men indertijd de prostitutie. Hoe geslachtsziekten als syfilis ontstonden en hoe ze effectief bestreden dienden te worden, was echter niet bekend. Alleen door de publieke vrouwen regelmatig medisch te laten onderzoeken en indien besmet, ze verplicht te laten behandelen, dacht men geslachtsziekten te kunnen bestrijden. Dat ook de man bij de verspreiding van deze ziekte een rol vervulde, kwam niet of nauwelijks ter sprake. Door middel van politieregistratie en gedwongen medische visitatie van de vrouwen probeerde men de prostitutie in goede, dat wil zeggen voor de man gezonde banen te leiden.

Op grond van vooral Franse literatuur en Nederlands archiefmateriaal als bevolkings- en politieregisters, de genoemde boekjes en unieke medische gegevens uit Deventer en Leiden schetst Kam een uitstekend beeld van vooral de medische en juridische aspecten van de prostitutie. Hoe kwamen de verordeningen tot stand, wat hielden ze in, hoe vond het wekelijks onderzoek plaats, welke diagnoses werden er gesteld, hoe werden de besmette vrouwen behandeld: al deze punten komen uitgebreid aan de orde. De nadruk ligt op de beschrijving van de Zwolse situatie. Ook het effect van de gedwongen visitatie: het vertrek van besmette vrouwen naar een andere plaats, waar ze ongestoord hun bedrijf konden voortzetten, vormt een belangrijk thema in het proefschrift. Door vergelijking van gegevens uit Deventer, Leiden, Utrecht, Amsterdam en Zwolle heeft Kam met behulp van de computer een diepgaand onderzoek ingesteld naar het reisgedrag van de publieke vrouwen, naar de bordelen waar ze in dienst waren, naar de gemiddelde verblijfsduur, hun herkomst, hun ziektes. Hij komt onder andere tot de conclusie dat men het doel: gezonde prostituees, niet heeft bereikt, maar juist de verspreiding van geslachtsziekten eerder in de hand heeft gewerkt.

Kam beperkt zich in zijn studie uitdrukkelijk tot de medische kant van de prostitutie. Sociale aspecten komen niet aan de orde. Voor vragen als: waarom gingen vrouwen over tot prostitutie, kan men in zijn boek niet terecht. Ook onthoudt hij zich van een oordeel over het zogenaamde prostitutievraagstuk, zoals dat in de vorige eeuw speelde: de discussie over de vraag of reglementering van het verschijnsel toelaatbaar was.

Meretrix en medicus is een prettig, hier en daar te populair geschreven boek geworden, dat ook voor niet-artsen begrijpelijk is. De medische terminologie moet men op de koop toe nemen; het is per slot van rekening een medisch proefschrift. Bezwaarlijk zijn echter de vele herhalingen en ook de talloze bijlagen doen soms overbodig aan. Hun inhoud komt in een aantal gevallen al voldoende ter sprake in de tekst zelf. Een interessante bijlage vormen wel de biografische notities over in het boek genoemde personen zoals bordeelhoud(st)ers en artsen. Een deel van deze informatie was beter op zijn plaats geweest in een van de hoofdstukken. Deze opmerkingen doen echter niets af aan het belang van het boek, dat een goed beeld geeft van de zelfkant van het Zwolse leven in de vorige eeuw.

Annet Schoot Uiterkamp.

BOEKBESPREKING

G. Vierstraete-Erdtsieck: HET JOODSE ONDERWIJS IN ZWOLLE, 1941 - 1943.

Eigen uitgave, Wezep 1983.

Prijs f 10,--

In het kader van haar MO - opleiding schreef mevrouw Vierstraete een scriptie over het joodse onderwijs in Zwolle in de tweede wereldoorlog. Door middel van publicatie heeft zij haar onderzoeksresultaten voor een breder publiek toegankelijk gemaakt. Aan de hand van archiefmateriaal, literatuur en interviews met betrokkenen wil zij een antwoord geven op de vraag hoe dit onderwijs heeft gefunctioneerd en op welke manier is gereageerd op het instellen van apart joods onderwijs.

Uit de historische terugblik wordt duidelijk, dat apart joods onderwijs een nieuwe maatregel is, door de bezetter ingesteld. Na het ontslag van joden uit overheidsbetrekkingen, dus ook van joodse onderwijzers bij het openbaar onderwijs, volgt in de zomer van 1941 het verbod voor joodse kinderen om deel te nemen aan het openbaar en particulier onderwijs. De gemeente krijgt van de Rijkscommissaris de opdracht joodse leerlingen te registreren en ervoor te zorgen dat er op zo kort mogelijke termijn apart joods onderwijs kan worden gegeven. In oktober 1941 moeten joodse kinderen in Zwolle lager onderwijs volgen in het pand aan de Voorstraat 41, terwijl het voortgezet onderwijs plaats vindt in het gebouw aan de Thorbeckegracht 11. Tot uit de verre omtrek komen joodse kinderen naar deze scholen. In Enschede wordt een onderafdeling van het Zwolse joodse lyceum opgezet.

Het onderwijsend personeel wordt gerecruteerd uit de ontslagen joodse leerkrachten. Aan het functioneren van het onderwijs wordt veel aandacht besteed door de schrijfster. Het is niet met zekerheid te zeggen hoeveel kinderen aan het aparte joodse onderwijs hebben deelgenomen in Zwolle, omdat de opgaven op de leerlingenlijst niet altijd betrouwbaar zijn. Als gevolg van de deportatie van het merendeel van de Zwolse joden, verloopt het joodse onderwijs in 1943. Na de oorlog ontvangt het onderwijsend personeel rechtsherstel en een schadevergoeding.

In de beschrijving van de geschetste ontwikkelingen stelt de schrijfster zich ambivalent op. Enerzijds spreekt zij haar verontwaardiging uit en velt zij soms harde oordelen, anderzijds probeert zij zich zo neutraal mogelijk op te stellen.

In haar inleiding zegt ze, dat de houding van niet-joden kan worden omschreven als "beschamend" of zelfs als "stilzwijgende collaboratie" (pagina 1,3). Voorbeelden van haar verontwaardiging zijn haar beschrijving van de houding van burgemeester Van Karnebeek en van de schoolhoofden die de door de bezetter gevraagde informatie over de joden zonder meer verstrekten (pagina 6). Van Van Karnebeek wordt zelfs gezegd dat hij de jodenvervolgning in de beginfase heeft bevorderd. Dergelijke oordelen zeggen de lezer niets, wanneer verzuimd wordt de feiten te vermelden waarop het oordeel steunt. Bovendien moet voor een genuanceerde afweging het algemeen klimaat waarin de ontwikkelingen plaatsvonden en de fasering in de anti-joodse maatregelen worden betrokken. Het is de vraag of dan een term als "stilzwijgende collaboratie" nog gerechtvaardigd is. Voor een lezer is het moeilijk erachter te komen op grond waarvan de schrijfster stelling neemt.

In tegenstelling met haar bovenvermelde constatering is de slotconclusie, dat de houding van de niet-joodse betrokkenen gekenmerkt wordt door afwezigheid. Hoe moet in dit verband de rol van Van Karnebeek in de jodenvervolgning worden geïnterpreteerd? Anderzijds geeft zij voorbeelden van gemeente-ambtenaren die zich wel degelijk betrokken voelden bij de zaak van het joodse onderwijs. Toen het de joodse onderwijzers werd verboden de afdeling onderwijs van het Zwolse stadhuis te bezoeken, gingen de verantwoordelijke ambtenaren naar de scholen. Wij willen dit geen afzijdigheid noemen; deze ambtenaren hadden het immers ook kunnen nalaten. Ook het aanvullen van het wachtgeld van de joodse onderwijzer Elte door zijn vroegere niet-joodse collega's, zien wij in tegenstelling tot de schrijfster niet als een teken van afzijdigheid.

De studie had meer reliëf kunnen krijgen wanneer de schrijfster op grond van bestaande literatuur een schets had gegeven van de theoretische achtergronden van de arisering in het onderwijs. Waarom moesten joodse kinderen van de bestaande scholen worden verwijderd? Dit was een uitvloeisel van het waanidee dat het Germaanse ras superieur was en zuiver moest blijven. Dr. J. Presser staat in zijn werk Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 uitvoerig stil bij de achtergronden van het joodse onderwijs. We vinden hiervan in de scriptie niets terug. De bevindingen uit de in de oorlog tot stand gekomen scriptie van J. Aa "De maatregelen inzake het Onderwijs aan Joodse leerlingen, van augustus 1941 tot mei 1945" konden helaas niet worden opgenomen.

Uit het verslag blijkt, dat het onderzoek zeer consciëntieus is uitgevoerd. De schrijfster lijkt soms echter te dicht bij het ruwe materiaal te blijven staan, waardoor het betoog wel erg gedetailleerd en feitelijk wordt. Vragen waarop het materiaal geen antwoord geeft worden vermeden. Bijvoorbeeld de vraag waarom de Duitsers apart joods onderwijs organiseerden, terwijl de zogenaamde Endlösung al gepland was, of: leverde het voor de leerkrachten moeilijkheden op dat de leerlingen van allerlei verschillende scholen kwamen? Zo stelt Presser de vraag: "Ging dat nu maar zo?" (namelijk de instelling van apart joods onderwijs JH/AvdW) (pagina 142,143), terwijl Vierstraete

alleen over gelatenheid bij de Zwolse joden spreekt, zonder deze houding te verklaren of andere mogelijkheden in ogenschouw te nemen.

Ondanks de geschetste tekortkomingen draagt dit onderzoek bij aan het opvullen van een leemte in de joodse en Zwolse historiografie. Belangwekkend is het gebruik van de mondelinge bronnen. De schrijfster heeft met name in het hoofdstuk over het functioneren van de school, de gesprekken met oud-leerlingen, voormalig onderwijzend personeel en andere betrokkenen, goed geïntegreerd met de bevindingen uit het archiefmateriaal. Het opnemen van enkele bronnen in de bijlagen spreekt eveneens sterk tot de verbeelding van de lezer.

De scriptie is te bestellen op het adres Hortensiastraat 14, 8091VC Wezep, en is aanwezig op het gemeente-archief.

Jaap Hagedoorn/Anneke van der Wurff.

BOEKBESPREKING

GESCHIEDENIS VAN 50 JAAR T.O.G. ITTERSUM (1934-1984)

Eigen uitgave, Zwolle 1984

28 bladzijden, prijs f 2,50

Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Ittersumse damclub Tot Ons Genoegen (T.O.G.) verscheen een in eigen beheer uitgegeven Jubileumboekje. Hierin wordt door de heer J. Beens een kort overzicht gegeven van de geschiedenis van deze vereniging. Daarnaast zijn enkele bladzijden uit de notulenboeken weergegeven, terwijl een aantal - helaas slecht afgedrukte - foto's het geheel verluchtigt.

De basis van de vereniging werd gelegd in de Centrale Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen. Hier werd tijdens de pauze's door een aantal mensen gedamd, een bezigheid die veelal in de avonden werd voortgezet. Gezien de belangstelling van anderen die hiervoor bestond, werd besloten een damvereniging op te richten. Zo vond op maandag 5 februari 1934 de oprichtingsvergadering plaats, die door tien personen werd bijgewoond. Een bestuur werd gekozen, de contributie werd vastgesteld op een dubbeltje per lid per week en als eerste speelavond werd 12 februari aangewezen. Daar geen geld voorhanden was om damborden aan te schaffen, werden deze door een tweetal actieve leden zelf gemaakt.

Gaandeweg breidde de vereniging zich uit tot de mobilisatie van 1939 en de daarop volgende Duitse bezetting van ons land aan de damactiviteiten voorlopig een eind maakte. Pas na de oorlog werd weer begonnen met het dammen in verenigingsverband, een activiteit die tot op de dag van vandaag door de leden met veel enthousiasme wordt verricht.

Belangstellenden in de geschiedenis van de jubilerende damclub kunnen - zolang de voorraad strekt - een exemplaar van het Jubileumboekje bestellen bij L. Bakker, Filosofenallee 14, 8023 TA Zwolle, telefoon 038 - 545059.

N.D.B. Habermehl.

MEDEDELINGEN

VAN DE LEDENADMINISTRATIE

Betaling contributie 1984.

Voor leden, die zich vanaf 1 januari 1984 als lid aangemeld hebben, geldt dat de contributie bij vooruitbetaling verschuldigd is. Aan de hand van Uw lidmaatschapskaart kunt U zien of U ook tot de "nieuwe" leden behoort.

De leden met lidmaatschapsnummers vanaf 141 wordt thans verzocht de contributie over te willen maken en wel op:

GIROREKENING 5570775 t.n.v. Zwolse Historische Vereniging,
Brederostraat 76 te Zwolle.

De contributie bedraagt f 35,-- per jaar (voor 65+ - leden f 25,--). Mogen wij U verzoeken de contributie spoedig over te maken?

Hoewel de leden, die zich in 1983 al opgaven, officieel pas contributie hoeven te betalen bij het verschijnen van het Jaarboek 1984, heeft een aantal van hen al de contributie over 1984 al voldaan. Hier-voor onze hartelijke dank. Immers: ook nu al worden kosten gemaakt. Indien ook U al bereid bent nu de contributie over te maken, zal ons dat zeer welkom zijn.

Huisleden

In de bestuursvergadering van 2 februari 1984 is besloten zogenaamde "huisleden" tot de vereniging toe te laten. Deze leden ontvangen een eigen lidmaatschapskaart en hebben daardoor toegang tot lezingen en andere activiteiten die door de ZHV gehouden worden. Ook in de ledenvergadering is hun stem geldend. Zij ontvangen echter geen publicaties, die door de vereniging worden uitgegeven.

De contributie voor huisleden is bepaald op f 7,50 per jaar.

Voor nadere inlichtingen en opgave kunt U zich wenden tot de penningmeester, H. Brassien, telefoon 038 - 539.625.

Nieuwe leden

Nieuwe leden blijven van harte welkom. Wellicht kent U in Uw omgeving iemand, die ook zodanig geïnteresseerd is in de geschiedenis van Zwolle, dat hij/zij ook lid wil worden. Wij horen dat graag van U. Ook kunt U iemand een cadeau-abonnement voor één of meer jaar doen.

Nieuwe leden, die zich in de loop van het jaar opgeven ontvangen ook de al eerder in dat jaar verschenen Nieuwsbrieven.

Opgave nieuwe leden: telefonisch: 038 - 539.625 (H. Brassien) of schriftelijk: Ledenadministratie ZHV, Brederostraat 76, 8023 AV te Zwolle.

MUSEALE WERKGROEP

Eén van de activiteiten die het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging (ZHV) zich ten doel stelt, is het in het leven roepen van een Museale Werkgroep. De deelnemers hieraan zullen tot taak krijgen de tentoonstellingen in het Provinciaal Overijssels Museum (POM) die betrekking hebben op de geschiedenis van Zwolle historisch te onderbouwen. Nu het POM bezig is zich te ontwikkelen tot een historisch museum waar met behulp van originele voorwerpen, foto's, tekst, geluid, modellen en plattegronden de geschiedenis wordt verteld van de provincie Overijssel, en van de stad Zwolle in het bijzonder, is aan zo'n werkgroep grote behoefte. Maar niet alleen het POM, ook de ZHV zal hiervan profiteren. Gedacht wordt aan het publiceren van de resultaten van het onderzoek in de periodieken (Nieuwsbrief en Jaarboek) van de ZHV.

Gezien het bovenstaande dienen deelnemers aan de werkgroep enige ervaring te bezitten in het verrichten van historisch onderzoek, terwijl interesse voor kunstgeschiedenis wenselijk is.

Hebt U belangstelling voor deze werkgroep of wenst U eerst nog nadere informatie, dan wordt U verzocht contact op te nemen met N.D.B. Habermehl, Filosofenallee 24, 8023 TB Zwolle, telefoon 038-539191.

LEZINGENCYCLUS "ZWOLLE IN DE 19e EEUW"

Het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging organiseert dit jaar zes lezingen, die alle betrekking hebben op het 19e-eeuwse Zwolle. Een tweetal aspecten zal hierbij centraal staan. In de eerste plaats zal aandacht geschonken worden aan de methode van het onderzoek en het geraadpleegde bronnenmateriaal. Het resultaat van het onderzoek vormt het tweede aspect dat aan de orde zal komen.

Een uitzondering hierop vormen de eerste en de vijfde lezing. In de eerste lezing zal een kort overzicht worden gegeven van het 19e-eeuwse Zwolle, gevolgd door een inleiding over de inrichting en werking van het Zwolse Gemeentelijk-archiefgebouw. Een rondleiding door het archief onder leiding van gemeente-archivaris drs. F.C. Berkenvel-

der vormt de afsluiting van deze avond. De vijfde lezing heeft - dit ter afwisseling - een kunsthistorisch aspect tot onderwerp: het 19e-eeuwse interieur, zoveel mogelijk toegespitst op Zwolle.

De zes lezingen (drie in het voorjaar en drie in het najaar) zullen worden gehouden in het Gemeentelijk-archiefgebouw, Voorstraat 26 te Zwolle. De aanvangstijd is steeds 20.00 uur. Introducé(e)s zijn van harte welkom. De lezingen zijn gratis toegankelijk voor leden en hun introducé(e)s.

De volgende sprekers en spreeksters hebben toegezegd een lezing te willen verzorgen:

- 27 maart dhr. J. Hagedoorn, Verbroken stilte. Een schets van de geschiedenis van Zwolle in de 19e eeuw.
dhr. drs. F.C. Berkenvelder, Wat is en doet de Zwolse gemeentelijke archiefdienst.
- 1 mei dhr. dr. B.J. Kam, Het ontstaan van een dissertatie over de prostitutie te Zwolle in de tweede helft van de 19e eeuw.
- 5 juni dhr. A.H. ten Cate, Het Weeshuis der Hervormde Gemeente te Zwolle in het midden der 19e eeuw.

De preciese data van de najaarslezingen volgen op een later tijdstip.

- september mevr. drs. A. van der Wurff, Het lager onderwijs te Zwolle in de tweede helft van de 19e eeuw.
- oktober mevr. drs. E.A. van Dijk, Het interieur in de 19e eeuw, in het bijzonder te Zwolle.
- november mevr. drs. A. Schoot Uiterkamp, Armoede en armenzorg te Zwolle in de tweede helft van de 19e eeuw.

Voor nadere informatie kunt U zich wenden tot N.D.B. Habermehl, Filosofenallee 24, 8023 TB Zwolle, telefoon (038) - 53.91.91.

ANTIQUARIAAT THEO DE BOER HEROPEND

Op vrijdag 24 februari werd het antiquariaat Theo de Boer, Sassenstraat 70 te Zwolle geopend. De heer De Boer begon zijn antiquariaat, zoals velen bekend zal zijn, enkele jaren geleden in de Steenstraat. Het nieuwe pand biedt hem meer ruimte en mogelijkheden. De heer Waanders, ook geen onbekende in Zwolle, verklaarde de nieuwe zaak voor geopend, na in een korte toespraak de geschiedenis van het antiquariaat De Boer en de functie van een antiquaar ("de beheerder van boeken die tijdelijk dakloos zijn") geschetst te hebben. Het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging was voor deze gelegenheid ook uitgenodigd en door enkele leden vertegenwoordigd.

Wij wensen de heer De Boer veel succes toe met zijn nieuwe winkel, waar naast oude prenten en boeken op velerlei gebied, een ruime sortering boeken over Zwolse en algemene geschiedenis te vinden is.

NIEUWE UITGAVE IN SERIE SCRIPTA TRANSISALANA

In de serie Scripta Transisalana is in het najaar van 1983 verschenen "Proza en poëzie in Overijssel tot 1983". In deze beredeneerde catalogus en aanzet tot bibliografie worden onder meer romans, reisverhalen, dagboeken, toneelstukken en jeugdverhalen, die op enigerlei wijze betrekking hebben op de provincie Overijssel of een deel of plaats daarin, op onderwerp, plaats en tijd ontsloten.

Reeds verschenen in de serie Scripta Transisalana zijn:

- 1 en 2 Scripta Transisalana deel I en II;
Catalogus van Overijsselse werken met trefwoordenregister.
1973 - 1980.
- 3 Joan Derk van der Capellen tot den Pol. 1981.
- 4 Proza en Poëzie in Overijssel; gelegenheidsgedichten. 1983.

Deze uitgaven zijn te bestellen bij de PBC-Overijssel-Oost, Postbus 2, 7620 AB Borne. Telefoon: 074 - 663.115.

AGENDA

Culturele Raad Overijssel

- 24 april Archeologische Werkgroep Nederland / IJsseldelta-Vechtstreek,
Jaaroverzicht 1983 door de provinciaal archeoloog,
A.D. Verlinde.
Plaats: "De Gouden Kroon", Voorstraat 34, Zwolle, aanvang 20.00 uur.
- 6 juni Korte officiële herdenking van de 200e sterfdag van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, Zwolle.
Plaats: nog niet bekend. Tijdstip: nog niet bekend.

Provinciaal Overijssels Museum

- 06.04-22.07 "Loop naar de pomp"
Een tentoonstelling over de vroegere watervoorziening in Zwolle en Overijssel.
- 10.08-19.08 "Foto en film op de kermis"
De tentoonstelling valt samen met de Zwolse kermis.
- 08.09-...12 "Joan Derk van der Capellen tot den Pol."
Tentoonstelling over een Overijsselse patriot ter gelegenheid van diens 200e sterfdag.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Voorzitter

N.D.B. Habermehl
Filosofenallee 24 Zwolle

Secretaris

J. Hagedoorn
p/a Wipstrikkerallee 176 Zwolle
H. Brassien
Brederostraat 76 Zwolle

Penningmeester

Lid (eindred. NIEUWSBRIEF)

R.T. Oost
Jellissenkamp 2 Zwolle

Lid (eindred. JAARBOEK)

J.F. Borst
Meenteweg 7 Zwolle

REDAKTIELEDEN NIEUWSBRIEF

J. Hagedoorn
R.T. Oost (eindredacteur)
Mevr. A. van der Wurff

REDAKTIELEDEN JAARBOEK

J.F. Borst (eindredacteur)
P.J. Lettinga

SEKRETARIAAT

Wipstrikkerallee 176, 8023 DP ZWOLLE

REDAKTIE NIEUWSBRIEF

Jellissenkamp 2, 8014 EW ZWOLLE

REDAKTIE JAARBOEK

Meenteweg 7, 8041 AT ZWOLLE

LEDENADMINISTRATIE

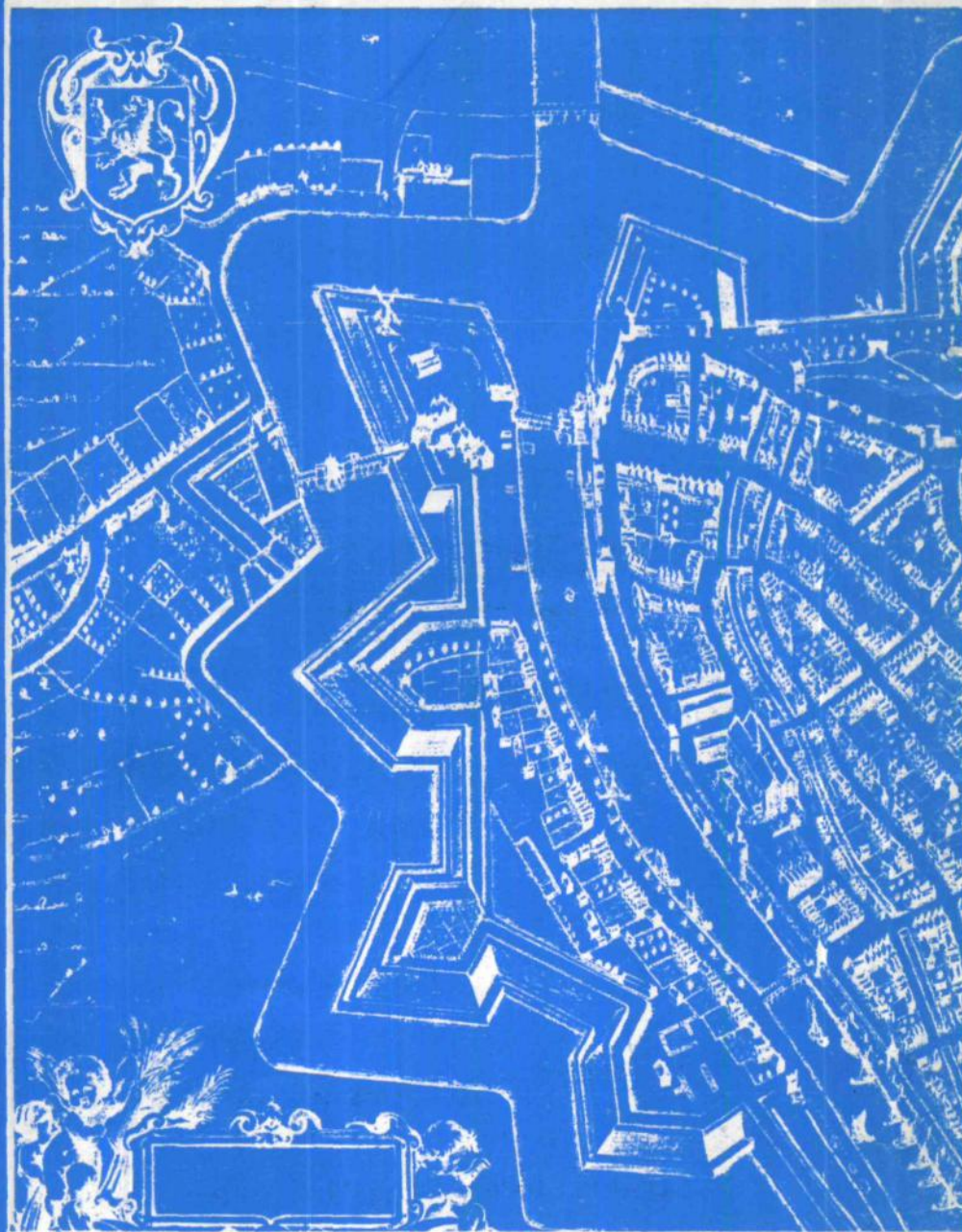
Brederostraat 76, 8023 AV ZWOLLE

typewerk: henk brassien

IBM/artisan 72 - verkleind naar 85%.

offset : administratiecentrum "sassenpoort".

© Zwolse Historische Vereniging 1984.

NIEUWSBRIEF

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

NIEUWSBRIEF

INHOUDSOPGAVE

oktober 1984 / eerste jaargang / nummer vier

pagina

omslag Joan Blaeu, (deel van) Plattegrond van Zwolle,
1664.

57 VAN DE REDACTIE

KORTE ARTIKELEN

58 De schilderijen in de Broerenkerk - Th.G. Verlaan

64 Korte schets van het gevangeniswezen te Zwolle -
R.M. de Raat

70 Een tuin voor de havezate Windesheim - A.J. Mensema
en Jhr. A.J. Greven

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

77 maart/september 1984 - Egbert Dikken

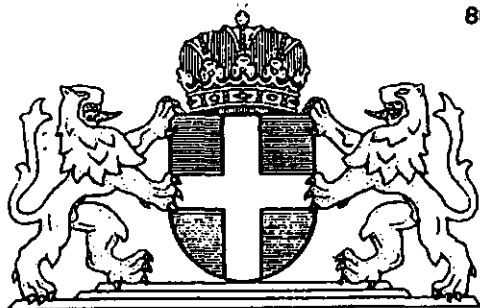
BOEKBESPREKING

82 De afscheiding van 1834 in Overijssel 1834-1869 Deel I,
de classis Zwolle, J. Wesseling - R.T. Oost

84 MEDEDELINGEN

omslag Wie is wie

Dr B.J. Kam
 Thorbeckegracht 38 C
 8011 VN ZWOLLE
 038 - 421 43 14

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

VAN DE REDACTIE

De eerste jaargang van de Nieuwsbrief wordt afgesloten met de voor u liggende uitgave. Terugblikkend kunnen wij constateren dat het voor ons niet weggelegd was, om na een vliegende start in wat rustiger vaarwater te experimenteren. Alle zeilen moesten bijgezet worden toen besloten werd van de derde Nieuwsbrief een bundel te maken met artikelen over de Moderne Devotie te Zwolle. Menige "hondewacht" werd door de redactie corrigerend, plakkend en typend doorgebracht, teneinde de copy op tijd bij de drukker af te leveren. Dankzij N.D.B. Habermehl, die voor deze uitgave onze geleerden kwam versterken en het uitstekende typewerk van H. Brassien konden wij, ondanks vacantieperikelen, de goede koers houden.

Wij zien het getal van onze lezers groeien en mogen ons verheugen in een goede ontvangst, al dan niet vergezeld van opbouwende kritiek, van de Nieuwsbrief. Wij hebben ons echter voorgenomen ons niet te laten bedwelmen door het welluidende gezang van verleidelijke sirenen, want in het komende jaar willen wij uitgebreid aandacht besteden aan de herdenking van de bevrijding van Zwolle in april 1945. Hierover kunt u meer lezen in de mededelingen.

Voor ons en de redactie van het Jaarboek is het belangrijk te weten wat er onder de leden van de Zwolse Historische Vereniging leeft. Wellicht zijn er leden die verzamelingen hebben van min of meer historische waarde waarover zij willen vertellen of schrijven. Misschien zijn er onderzoeken over een stuk Zwolse geschiedenis gedaan die, na overleg, in aanmerking komen voor plaatsing in de Nieuwsbrief of in het Jaarboek. Uw medewerking, als lid van de ZHV, aan de enquête die bij dit blad gevoegd is wordt dan ook zeer op prijs gesteld.

DE SCHILDERINGEN IN DE BROERENKERK

Th. G. Verlaan

Na alle publicaties in de Zwolse Courant lijkt het overbodig te vertellen dat er tijdens de restauratiewerkzaamheden aan de Broerkerk een schat aan gewelfschilderingen werd ontdekt.

Overbodig lijkt het ook te verhalen dat deskundigen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deze schilderijen als zeer uniek beoordelen, nadat enkele mensen van het Rijksarchief ze reeds als opmerkelijk en zeer waardevol hadden gekenmerkt. Zelf heb ik te weinig gezien op dit gebied om er een oordeel over te kunnen vellen. Ook ben ik geen kunsthistoricus van huis uit, zodat de waardebepaling aan anderen moet worden overgelaten. Onderstaand verhaal is dan ook geen kunsthistorische verhandeling doch moet veel eerder als een "ooggetuigeverslag" worden gelezen.

Geschiedenis van de schilderijen

Vooraf dient te worden gememoreerd dat Paus Pius II in 1645 toestemming geeft om in Zwolle een klooster te bouwen en dat uit een bericht uit 1717 1) blijkt, dat er ooit in de kerk van het klooster een opschrift vermeldde, dat in 1511 de eerste steen voor de kerk werd gelegd. Voorts weten we dat de kerk in 1512 werd ingewijd.

Deskundigen, zowel van Monumentenzorg als van het Rijksarchief, schatten de nu gevonden schilderijen uit de bouwperiode, in het begin van de 16de eeuw. We mogen dus aannemen dat de schilderijen thans zo'n 380 jaar oud zijn.

Tegen de verwachting in zijn de schilderijen niet in de 16de eeuw en op instigatie van de protestantse stadsregering achter witkalk verborgen. Een artikel in de Dietsche Warande 2) verhaalt hoe een Duitse architect tijdens een bezoek aan Zwolle zag dat de schilderijen werden overgewit. In het artikel geeft hij lucht aan zijn verbolgenheid en eindigt met de vraag of we al zo ver zijn dat we een gewelf met dergelijke schilderijen mogen overwitten "als ware het de zoldering van een koffiehuis". Zo'n 120 jaar zijn de voorstellingen dus reeds (of - zo men wil - nog maar) aan het oog onttrokken.

De heer D. Schoonekamp, die nu bezig is de schilderijen bloot te leggen en te restaureren, zegt nog nimmer in zijn lange carrière als kerk schilder en restaurateur geconfronteerd te zijn geweest met schilderijen die nimmer werden "gerestaureerd" en dus onberoerd van de middeleeuwen tot ons kwamen.

Hij heeft al in veel kerken gewerkt, maar altijd betrof het schilderijen, die reeds eerder (en mogelijk ook vaker) door anderen en in andere tijden werden gerestaureerd. Gerestaureerd ook met andere inzichten en met andere - vaak mindere - zorgvuldigheid; of het waren werken uit de neogotische periode van de vorige eeuw. Maar aan de gewelfschilderingen in de Broerenkerk kan hij duidelijk zien dat - na het totstandkomen van het werk - nog geen mensenhand het heeft beroerd. Afgezien dan van de man met de witkwast in de vorige eeuw.

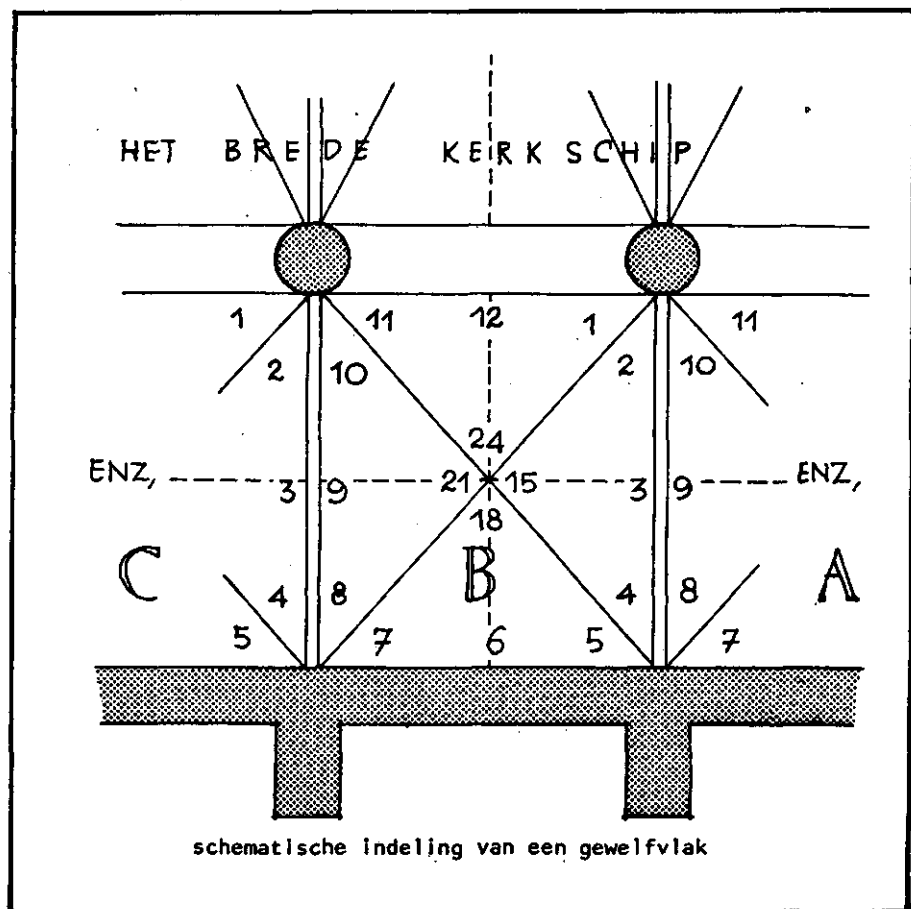
Wel zijn er vele reparaties aan de gewelfvelden verricht. Nu, tijdens de restauratie, maar ook vroeger al, was het noodzakelijk hier en daar grotere of kleinere delen van een gewelfveld door nieuw metselwerk te vervangen. Het gevolg laat zich raden: niet alle schilderijen zijn nog compleet. Er zijn zelfs voorstellingen, waarvan nog slechts een restant aanwezig is. Ook het in de loop der eeuwen binnengedrongen regenwater heeft geen goed gedaan. Vooral de lage delen van de gewelven, aan de uiteinden van de diagonalen dus, hebben veel te lijden gehad van het vocht en ook is hier veel sterk verkleurd en verspocht. Maar wat er nog wel is, is zó veel en zó overweldigend dat, van beneden af gezien, deze beschadigingen nauwelijks opvallen.

De schilderijen

Om nu duidelijk te kunnen vertellen wat waar is gevonden, is hieronder een plattegrond van een gewelf getekend. Langs de stippellijnen is het gewelfvlak vrijwel horizontaal; de punten ter weerszijden van de einden der diagonalen staan nagenoeg verticaal. Nummeren we nu de schilderijen op de velden van het gewelf gelijk de cijfers op de wijzerplaat van een uurwerk staan, dan kunnen we gemakkelijk aangeven over welke schildering we spreken. Voor een compleet beeld zij opgemerkt dat de zijbeuk, waarin de gewelfschilderingen thans worden gerestaureerd, zeven van deze gewelven telt van het oosten naar het westen van A tot en met C.

Op één uitzondering na tonen alle gewelftoppen, dus alle nummers 15, 18, 21 en 24, bloemversieringen. Alleen de schilderijen B 15 en B 21 vormen daarop de straks te noemen uitzondering. Ook de nummers 6 en 12 zijn, alweer op één uitzondering na, bloemmotieven. Alle nummers 2, 4, 8 en 10 laten wapens zien en alle overige velden zijn beschilderd met bijbelse taferelen, zowel reële als symbolische, en met afbeeldingen van evangelisten en heiligen. En misschien mag hier al even worden verklapt dat op één gewelf van het grote kerschip al de namen zijn gevonden van Justitianus en van Theodosius en dat waren eens keizers van het Bijzantijnse Rijk!

Tussen de nummers 3 en 9 en op de gewelftoppen tussen 15,18, 21 en 24 zijn de gewelfribben bovendien met geometrische figuren versierd. Om een beeld te geven van de grootte van de op de gewelfvelden aangebrachte voorstellingen, zij vermeld dat ieder beeld zo ongeveer een vierkante meter beslaat.

Het geheel is geschilderd in een bonte mengeling van kleuren, waarbij het opvalt dat het in de middeleeuwen (en ook nu nog) zo moeilijk te maken "rood" veelvuldig en in meerdere kleurschakeringen werd gebruikt en dat "blauw" in het geheel niet voorkomt.

De bloemversieringen die, zoals in veel andere kerken, veelvuldig zijn toegepast, zijn echter niet te vergelijken met bijvoorbeeld de plantaardige motieven op de gewelven van de Grote Kerk te Zwolle. In de Broerenkerk zijn het niet van die arabeske-achtige rankmotieven, zuiver symmetrisch ter weerszijden van een lengte-as, maar veeleer - je zou haast zeggen "barokke" - ornamenten. Kan aan die arabesken amper een kleur worden toegeschreven, hier zijn het vol

geornamenteerde kleurige samenstellen van bladeren, bloemen, vruchten en zelfs hier en daar een vogel. Mogelijk zijn niet alle planten te herkennen. Ook de vogels lijken hier en daar uit het rijk der fantasie te zijn overgevlogen.

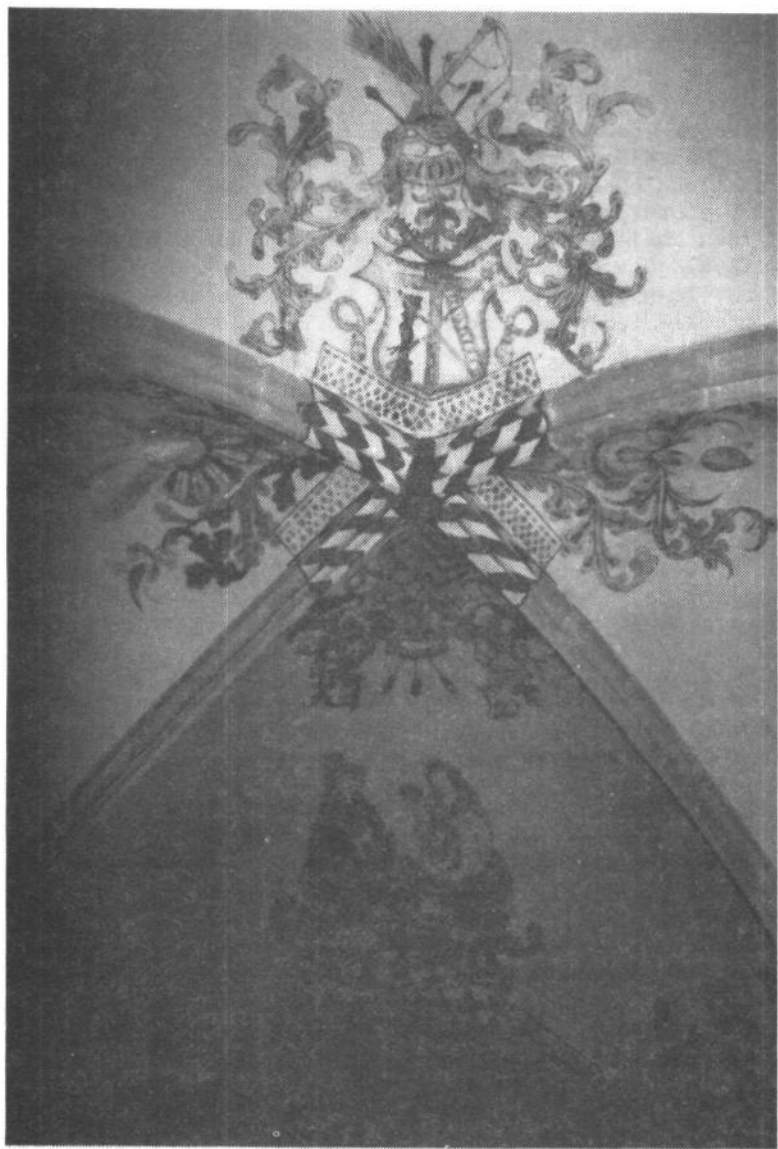
Bekijken we de wapens op de gewelfvelden 2,4,8 en 10 dan valt op, dat de wapens op de gewelven A, B en C familiewapens zijn en dat de schilden op de overige gewelfvelden mogelijk hier en daar gildewapens voorstellen. Nog verder naar het westen zijn de wapenschilden "beladen" met de attributen van de heiligen die op die gewelfvelden voorkomen.

De familiewapens zijn vermoedelijk de geslachtswapens van gemeentebesturen uit de bouwperiode. Vermeld moet worden, dat de strenge regels die de heraldiek thans kent er in de middeleeuwen nog niet waren, dat meerdere families hetzelfde wapen voerden en dat men nog wel eens van wapen wisselde. Maar in ieder geval kunnen meerdere Zwollenaren hier thans hun familiewapen terugvinden! De wapens zijn alle prachtig versierd, voorzien van helm, helmwring, helmdoek en helmteken. Het helmdoek vult op vaak zeer sierlijke wijze het gehele gewelfveld.

Ook B 15 en B 21 laten wapens zien. B 21 is een geslachtswapen, maar B 15 laat op een wapenschild de lijdensattributen van Christus zien. Ook het helmteken wordt door deze Arma Christi gevormd. Vier wapens zijn voorzien van het opschrift EXALTO, hetgeen IK PRIJS of IK VERHEERLIJK betekent. De wapenschilden die mogelijk van gilden zijn, zijn uiteraard niet voorzien van helmen. De schilden worden (op-) "gehouden" door dieren: een griffioen, een leeuw, een hert. De wapens waarop attributen van heiligen voorkomen worden gedragen door engelen. Uiteraard kan het bovenstaande niet meer zijn dan een eerste indruk. Nadere studie kan beter inzicht geven in deze materie. Niet veel verder dan die eerste indruk komen we met de beschrijving van de bijbelse voorstellingen en van de afbeeldingen van bijbelse figuren en heiligen.

Zó onbegrijpelijk is nu nog de keuze van de onderwerpen die uitgebeeld zijn, de plaatsing ervan ten opzichte van elkaar en vooral de bedoeling die men er rond 1500 mee kan hebben gehad. Hieraan moet direct worden toegevoegd, dat nog niet alle beelden zijn geïdentificeerd en dat, zoals reeds gezegd, sommige voorstellingen incompleet zijn. Zo is van het beeld van de H. Laurentius alleen het rooster overgebleven waarmee hij altijd wordt afgebeeld en van een schildering van de heilige Drie-eenheid resteert alleen de duif.

Sommige heiligen worden met name genoemd, andere zijn slechts herkenbaar aan de attributen waardoor ze gewoonlijk worden vergezeld. Veel opschriften - alle in het middeleeuwse gotische schrift - zijn nog niet ontcijferd; veel opschriften zijn zo incompleet, dat ze mogelijk niet meer ontcijferd kunnen worden.

gewelfschildering Broerenkerk Zwolle

Het geheel wordt echter overheerst door prachtige, gave voorstellingen. Zo is er een voorstelling van Christus, aan de handen gebonden en geflankeerd door twee vrouwen (A3) en C3 is verrijkt met een even fraaie Madonna met het Kind in een ovale omlijsting (mandorla). Het beeld van Maria is omgeven door vlammen en de mandorla rust op een bed van rode rozen.

Op gewelf F zien we op de twee tegenover elkaar liggende velden twee beelden van de Vrijzigen des Heren. Op F 3 het lege graf met de engel, maar met slechts één der beide vrouwen; op F 9 de verzezen Heer met een kruisvaantje.

Op dezelfde tegenover elkaar gelegen velden op gewelf B zijn twee wat merkwaardige beelden te zien. B 2 laat een kruisafneming zien, een kruisafneming echter door een Dominikaner monnik, en op veld B 9 zien we Maria in gezelschap van een Dominikaan. Verder wisselen apostelen, evangelisten en heiligen elkaar in een - althans nu nog voor ons - willekeurige volgorde af. Vermelding verdienen zeker nog de afbeeldingen van de H. Rochus in de woestijn (A 9), van de H. Anthonius de Kluizenaar (C 9) en van de H. Barbara, afgebeeld met een toren, die gisteren kon zijn opgeleverd, ondanks het feit dat hij ongeveer 380 jaar geleden werd geschilderd (G 3).

Het is niet de bedoeling hier een complete inventaris op te stellen van alles wat we gevonden hebben. De mij toegemeten ruimte laat niet toe dat hier een complete inventaris wordt opgesteld van alles wat gevonden is. Nog te vermelden valt dat niemand ten voeten uit is afgebeeld. Alle figuren zitten als het ware in een bloemkroon. Veel meer dan een borstbeeld zien we niet en de kelkachtige bloemen zijn aan de onderzijde afgewerkt met een stengel en wat bladeren. Een afwerking die, in tegenstelling tot het gehele schilderwerk, wat grof en boers aandoet. Volgens de restaurateur D. Schoonekamp is dan ook niet alles door één man geschilderd. Al werkende van de ene schildering naar de andere merkt hij, dat meerdere decorateurs hier aan het werk zijn geweest. Weliswaar zijn er dus verschillen in detaillering te ontdekken, verschillen ook wel in kwaliteit, maar die doen geen afbreuk aan het geheel, evenmin als alle omissies dat vermogen te doen.

Alles bij elkaar ook zonder verdere kennis van zaken een boeiend en overweldigend geheel, zelfs al in dit stadium en wat de witkalk op de gewelven van de grote hoofdbeuk nog aan ons oog onttrokken houdt, weten we niet. Verwacht mag worden dat de schilderijen hier niet voor die in de zijbeuk zullen onderdoen. Hier en daar valt de witkalk uit eigen beweging reeds gedeeltelijk naar beneden (uit schaamte) en niemand tracht dat te verhinderen.

Het opschrift, gemeld in de aanhef van dit artikel, is inmiddels gevonden onder één van de gewelfschilderingen. Helaas is het incompleet. Volgens het bericht uit 1717 zou er hebben gestaan:

Als men schreef duysent vijfhondert drie en acht
Werd den eersten steen aan dese kerck gebracht

Tevoorschijn is nu gekomen in gotisch schrift:

So me scref M CCCCC
drye en acht wort
den erst des(e)

De rest is verdwenen, maar het is duidelijk dat het hier gaat om het gesignaleerde opschrift.

Noten:

1. B. de Jonghe, *Desolata Batavia Dominicana* (Gent 1717), 188.
2. De *Dietsche Warande* was een literair tijdschrift dat in de tweede helft van de vorige eeuw werd uitgegeven.

KORTE SCHETS VAN HET GEVANGENISWEZEN TE ZWOLLE (18e tot 20e eeuw)

R.M. de Raat

Inleiding

Sinds enkele jaren berusten de archieven van de strafinrichtingen in Overijssel bij het Rijksarchief in Overijssel (RAO). De archieven werden gerangschikt en beschreven in de Inventaris van de archieven van de strafinrichtingen in de provincie Overijssel 1). Onderstaand artikel geeft een korte samenvatting van de geschiedenis van het Zwolse gevangeniswezen. Het archief van het Huis van Bewaring te Zwolle en de stukken van de voorafgaande strafinrichtingen werden door het Rijksarchief in 1952, 1972 en - na de opheffing - in 1974 verworven. Er zij nog vermeld dat die stukken die betrekking hebben op nog levende personen, anders dan voor wetenschappelijk onderzoek, niet openbaar zijn.

Toestanden vóór de Franse tijd

In de 18e eeuw kent Overijssel eigenlijk slechts één gevangenis, het provinciaal Tuchthuis te Zwolle, dat in 1738 is gesticht. Verder bevinden zich op diverse plaatsen ruimten waarin verdachten in afwachting van hun berechting tijdelijk kunnen worden vastgezet. Voorbeelden hiervan zijn Het Oldehuis of Drostenhuis te Vollenhove, de drostengevangenis te Diepenheim en het Huis Almelo. De aanwezigheid van slechts één gevangenis is echter niet verwonderlijk. Men moet bedenken dat de bekleding van de ambten van drost en hoogschout, die in Overijssel, naast de heer van Almelo, bevoegd zijn tot de kennisneming van criminele zaken, sterk wordt beheerst door het profijtbeginzel. Het is voor een drost of hoogschout en ook voor de heer van Almelo zelden aantrekkelijk iemand tot gevangenisstraf te veroordelen. Dit brengt immers niets op, of erger nog, het kost geld. Bij vermogende delinquenten is het opleggen van een boete diensgevolge een veelgebruikt machtsmiddel, terwijl bij hun minder vermogende collegae lijfstraffen en verbanning uit het rechtsgebied als maatregelen worden toegepast.

Al in de 17e eeuw 2) bestaan er in Overijssel plannen voor de bouw van een provinciaal Tuchthuis doch het zal nog tot 1738 3) duren, voordat een uiteindelijke beslissing hierover door de Staten van Overijssel zal worden genomen. De bovenvermelde redenen zullen hieraan niet vreemd zijn geweest. Ook in deze kwestie speelt de eeuwenoude rivaliteit tussen de drie IJsselsteden, Zwolle, Deventer en Kampen, mee. Het lot moet uiteindelijk bepalen waar de inrichting gebouwd zal worden; het wijst Zwolle aan. In 1740 is het Tuchthuis klaar voor gebruik. Voor het toezicht op de gevangenen wordt een cipier aangesteld, die zelf onder toezicht staat van de door de Staten aangestelde regenten, ook wel buitenvoogden genaamd.

Wettelijke bepalingen na 1810

De Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland (1795-1810) hebben, door de snelle opvolging van de regeringen, weinig verandering gebracht in de situatie zoals die gedurende de 18e eeuw bestond. Pas in 1810, wanneer het Koninkrijk Holland wordt ingelijfd bij het Franse Keizerrijk en in 1811 de Franse wetgeving van kracht wordt, treden er, althans formeel, veranderingen op. Vanaf die tijd geldt de "Arrêté sur l'organisation des prisons" (Wet op de organisatie van het gevangeniswezen) van 20 oktober 1810, die is gebaseerd op de toen eveneens geldig geworden "Code Pénal" en de "Code d'Instruction Criminelle" (Wetboek van Strafrecht en Wetboek van Strafvordering).

Volgens deze wet zou in Zwolle een gecombineerde gevangenis moeten verrijzen die uit de volgende onderdelen zou moeten bestaan: poli-

tiehuis, huis van arrest, huis van justitie, verbeterhuis en eventueel een tuchthuis. Gezien de toch korte duur van de inlijving bij Frankrijk (tot 1814) is er van deze ingewikkelde structuur vóór 1814 weinig terechtgekomen. Na deze tijd echter wordt wel een dergelijk systeem - zij het grotendeels op papier - ingevoerd, dat echter in 1821 weer wordt teruggebracht tot drie categorieën: strafgevangenis, huis van bewaring en passantenhuis. Deze zijn alle in Zwolle vertegenwoordigd, slechts deels in één gebouw. De nieuwe gevangeniswet van 1951 heeft voor Zwolle eigenlijk - wat indeling betreft - geen gevolg gehad.

Toezicht op de gevangenen

Tijdens het Franse bestuur staan de gevangenen onder de "Onbezoldigde Raden der Gevangenen" die door de prefect worden benoemd in elk arrondissement. Na 1814 worden deze vervangen door toezichthoudende colleges op elke inrichting apart. Voor de Huizen van Bewaring (of kantonnale gevangenen) zijn dit de Colleges van Toezicht, bij de overige inrichtingen de Commissies van Administratie of de Colleges van Regenten. Deze colleges staan van 1816 tot 1866 onder het directe toezicht van de Gouverneur in de provincie (later Commissaris des Konings). Van 1816 tot 1823 vallen ze landelijk onder het Ministerie van Justitie, van 1814 tot 1816 en van 1823 tot 1842 onder Binnenlandse Zaken. Vanaf 1886 beruist het toezicht over de colleges, van toenaf Colleges van Regenten geheten, rechtstreeks, bij het Ministerie van Justitie, Directie Gevangeniswezen. In 1953 vindt een totale omwenteling plaats. De besturende taak van de Colleges van Regenten wordt overgenomen door de directeur. De Colleges van Regenten krijgen nu alleen nog een zuiver controlerende taak.

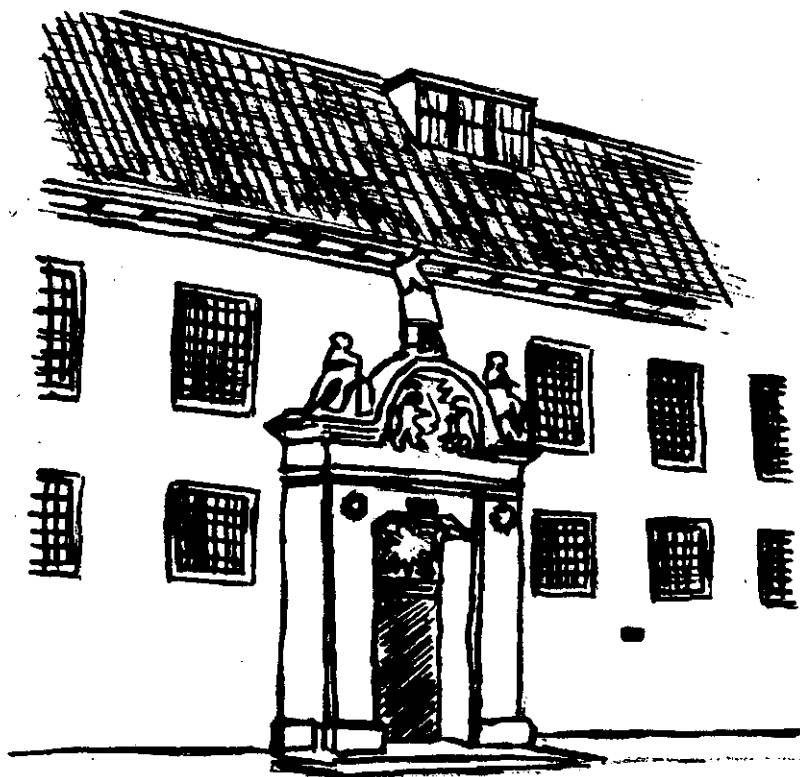
Cipier / gestichtshoofd / directeur

Sinds 1814 is de functie van cipier, een sleutelbewaarder; uitgegroeid tot die van directeur van een overheidsdienst in het midden van deze eeuw. De verschillen in de inhoud van deze post zullen we nader bezien.

De cipier in de kleinere gevangenen die in 1814 bestaan, is meestal de plaatselijke veldwachter die door de Koning tot cipier wordt benoemd. Hij is dan ook meestal de enige die ter plaatse de gevangenen bewaakt en onderhoudt. Men moet zich in de kantonnale gevangenen ook echt geen "gevangenisregiem" voorstellen. De gedetineerden zitten maar voor enkele dagen vast, ze zijn veroordeeld voor lichte overtredingen als vechtpartijen of overtredingen van plaatselijke verordeningen en zijn meestal autochtonen.

Behuizingen

Het gevangeniswezen te Zwolle, dat al ruimschoots voor 1811 in werking is, heeft van de wettelijke veranderingen onder Franse invloed waarschijnlijk weinig gemerkt. De naam verandert in 1811 wel van Provinciaal Tuchthuis in Huis van Arrest en Tuchthuis en komt van provinciale in rijkshanden, maar het is overvol en dat blijft het. De gewoonlijk gebruikte naam Huis van Arrest en Tucht-huis is overigens wel te beperkt, want aangenomen moet worden dat het ook wordt gebruikt als Huis van Justitie en Verbeterhuis. Het College van Regenten wordt vanaf 1811 vervangen door de "Raad van weldadigheid over de gevangenen in het arrondissement Zwolle", die op zijn beurt in juni 1814 weer vervangen wordt door het College van Regenten over de gevangenis te Zwolle 4).

De Gevangenis te Zwolle (1739)

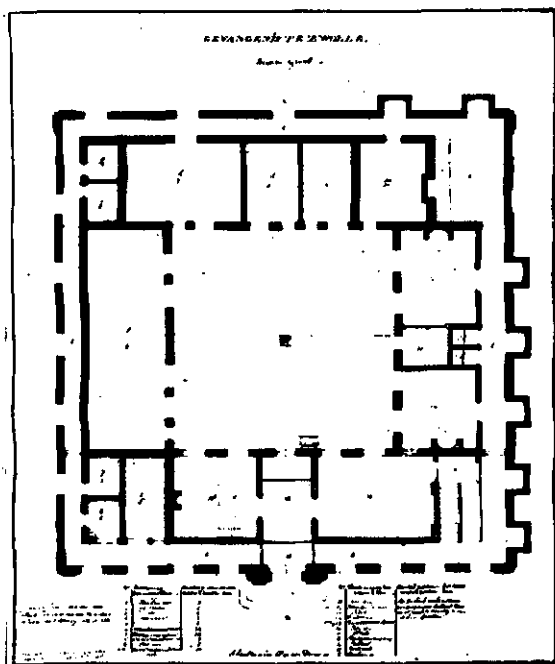
In Zwolle wordt, naast het voormalige Provinciaal Tuchthuis, voor de opsluiting van gedetineerden gebruik gemaakt van twee hokken in de toren van het raadhuis, een hok gelijkvloers in het raadhuis, waar in 1815 totaal negen gevangenen zitten, alsmede de Sassenpoort, waar in drie cellen nog eens negen gevangenen zijn ingesloten. De situatie in de Sassenpoort is echter zo slecht dat de cipier de gevangenen overdag los moet laten op de zolder van het gebouw, daar de cellen zo klein zijn dat de gevangenen anders om zouden komen van luchtgebrek 5). Op dat moment zitten in Zwolle ruim honderd mensen opgesloten. Met de ingebruikneming van het Tuchthuis te Volkenhove, waarnaar in 1816 een aantal gevangenen wordt overgebracht, wordt de situatie mogelijk iets beter.

In 1839, wanneer de Sassenpoort en de ruimten in het raadhuis niet meer officieel als gevangnissen in gebruik zijn, wordt de nieuwe indeling van de inrichtingen volgens de wet van 1821 van kracht. Er wordt in de ene inrichting die nog over is zowel een Huis van Bewaring, Huis van Arrest, Huis van Justitie, Provoosthuis als een Strafgevangenis ingericht. De naam om dit totaal aan te geven wordt Burgerlijk en Militair Huis van Verzekering 6).

Als in 1888 de op de wet van 1886 gebaseerde indeling van de gestichten in Strafgevangnissen en Huizen van Bewaring een feit wordt, ontstaan voor sommige inrichtingen problemen, omdat deze wet ondermeer voorschrijft dat een Strafgevangenis en een Huis van Bewaring niet in één gebouw mogen worden ondergebracht. Een oplossing wordt gevonden door de Strafgevangenis de naam van Hulpstrafgevangenis te geven. Op zich een praktische oplossing, maar wel één die het door de wet bedoelde, en voor buitenstaanders zichtbare, onderscheid tussen gevangenisstraf en hechtenis volledig ontkracht. In de loop van de 19e eeuw neemt het gemiddelde aantal gedetineerden dat in het Huis van Bewaring verblijft af van tegen de 100 tot 30 à 40, een aantal dat tot de sluiting ongeveer gelijk blijft. Opvallend mag wel worden genoemd dat het uit 1739 stammende gebouw tot na 1972 in gebruik is gebleven.

Behalve de nodige reparaties is er in de loop van de eeuwen weinig aan het gebouw veranderd. In 1863, wanneer bij een felle brand de inboedel grotendeels verloren gaat 7), zal het nodige zijn vernieuwd, de indeling blijft echter ongewijzigd. Dit heeft dan ook tot gevolg dat de situatie kort na de laatste oorlog eigenlijk onhoudbaar wordt. De meeste voorzieningen zijn nog 19e-eeuws en bovendien sterk verwaarloosd. Er worden dan ook plannen gemaakt voor een algehele verbouwing van de inrichting in het kader van de "Uitbouw van het gevangeniswezen".

Na een aantal jaren blijkt echter dat van overheidswege valse hoop is gewekt, want de verbouwing gaat niet door omdat de woningbouw voorrang heeft boven collectieve voorzieningen. Men tobt voort. Na korte tijd echter schijnt de situatie toch echt te verbeteren. Er wordt grond aangekocht voor de bouw van een geheel nieuw Huis van Bewaring, dat zal komen te liggen nabij de nieuw te bouwen rechtbank in Zwolle. Tekeningen worden gemaakt, besprekingen gehouden: het gebouw komt er uiteindelijk niet! Volstaan wordt met het aanbrengen van de nodige modernisering in het oude gebouw. En zo kan het gebeuren dat pas in 1964 de "privaattonnen" uit de cellen verwijderd worden en moderne "waterclosetten" in gebruik worden genomen. 8). Zo weinig effectief als de "Uitbouw van het gevangeniswezen" voor Zwolle is geweest, zo effectief is het regeeringsplan "Herstructurering gevangeniswezen" uit 1972. 9). Dit plan moet door herstructurering de gevolgen van het toenemend aantal personeelsleden en het afnemend aantal gedetineerden met

Plattegrond van de parterre van het Huis van Bewaring te Zwolle in 1836 (RAD, kaartencollectie).

elkaar in overeenstemming brengen. Nog datzelfde jaar, op 15 september 1972, wordt het Huis van Bewaring te Zwolle officieel gesloten waarna de laatste gedetineerden op 29 september naar het Huis van Bewaring te Arnhem worden overgebracht. Het gebouw is sindsdien - behoudens een enkele uitzondering - nog slechts in gebruik als "daghuis van bewaring". 10).

Noten:

1. R.M. de Raat, Inventaris van de archieven van de strafinrichtingen in de provincie Overijssel (Rijksarchief in Overijssel, inv.reeks no 9; Zwolle 1983 (Strafinrichting)).
2. Rijksarchief in Overijssel (RAO), Archief van Ridderschap en Steden: notulen van de Statenvergaderingen, 22 maart 1688.
3. Idem, 17 april 1738 en 19 november 1688.
4. RAO, Archief van de Gouverneur van Overijssel (1814-1851) (Gouv.). Notulen 16 juni 1814, no 283.
5. Idem, 19 mei 1815, no 2.
6. Idem, 25 maart 1842, no 892.
7. Verslag van B&W van Zwolle aan de gemeenteraad over 1863 (gedrukt 1864).
8. RAO, Strafinrichting inv. nr. 356 en 357.
9. Staatscourant 1972 nr. 97, bladzijde 1.
10. RAO, Strafinrichting inv. nr. 357.

EEN TUIN VOOR DE HAVEZATE WINDESHEIM

A.J. Mensema & Jhr. A.J. Gevers

Op 5 november 1812 overleed op het huis Windesheim Cornelia Charlotte Feith. Daarmee verloor de beau monde van het toenmalige Zwolle een van zijn markantste persoonlijkheden. Hoewel haar familienaam een nauwe verwantschap suggereert met de bekende Zwolse dichter Rhijnvis Feith, hadden zij slechts de 14e-eeuwse stamvader van dat geslacht gemeenschappelijk. Cornelia Feith stamde uit de zogenaamde Indische tak van het geslacht Feith. Haar vader, Gijsbert Jan Feith, had fortuin gemaakt in Nederlands-Indië als koopman.

in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Als gezeten en geëerd burger van Batavia overleed hij in 1775. In zijn inboedel werden ondermeer dertig slaven gevonden. Uit zijn vrouw Anna van Scherpenberg was hem op 14 juni 1744 te Batavia een dochter geboren, die bij de doop de namen van haar grootmoeder Cornelia Charlotte ontving 1).

In 1757 huwde Cornelia Feith te Batavia met de weduwnaar Louis Taillefert, toendertijd secretaris van het Indische gouvernement. Als buitengewoon raad van Indië overleed hij in 1766. De jonge weduwe hertrouwde in 1767 met Joachim van Plettenberg, een Friese edelman van Westfaalse afkomst. Ook Van Plettenberg was buitengewoon raad van Indië. In 1771 verhuisde het echtpaar naar zuidelijk Afrika, daar Van Plettenberg benoemd was als waarnemend gouverneur van Kaap de Goede Hoop. In 1774 volgde zijn promotie tot gouverneur 2). Zijn bewind was niet gelukkig. Wegens grote verkwisting van de landsmiddelen werd Van Plettenburg in 1783 "eervol" ontslagen. In 1785 keerde het echtpaar terug naar Patria. Was de schatkist van de kaapkolonie onder Van Plettenberg leeggeraakt, zijn eigen beurs daarentegen had zich in die tijd behoorlijk gevuld. Voor het in die tijd niet onaanzienlijke bedrag van 47.000 gulden kocht Van Plettenberg in 1786 de riddermatige havezate Windesheim, gelegen ten zuiden van Zwolle, van Carel rijksgraaf van Wartensleben en diens vrouw Conradina von Quadt 3).

Het echtpaar Van Plettenberg beleefde geen gelukkig begin op Windesheim. Als felle aanhangers van de stadhouder prins Willem V werd het hen danig lastig gemaakt door het patriottische vrijcorps van Windesheim. Zij waren dan ook genoodzaakt nog datzelfde jaar uit te wijken naar Leeuwarden, waar Van Plettenberg nog een huis bezat. Nadat de tijden wat rustiger waren geworden, keerde het echtpaar in de loop van 1788 terug op Windesheim. Daar overleed Van Plettenberg op 18 augustus 1793. Zijn nalatenschap bedroeg destijds het fabelachtige bedrag van 355.837 gulden 4). Het echtpaar behoorde daarmee tot de meer vermogende lieden van Overijssel.

Windesheim moet wel een passende behuizing zijn geweest voor een oud-gouverneur van de Kaap. Toch liet dit echtpaar de nodige veranderingen aanbrengen. Onder een van de vorige eigenaren, Paulus Benelle, had de havezate een flinke opknapbeurt ondergaan. Beroemd werd het huis vanwege het stucwerk door de Italiaan Manoli 5). De grote sommen gelds werden het echtpaar voorgeschoten door de Zwolenaar Balthasar Muntz, die daarvoor wel Windesheim als onderpand verlangde. Nadat Benelle ook de havezate Den Dam bij Hellen door had aangekocht, was hij niet meer in staat de vele renten te betalen. Zijn schuldeisers begonnen in 1752 tegen hem te procederen. Benelle werd in gijzeling genomen. Hij wist echter te ontsnappen en niemand vernam ooit weer wat van hem. (Opmerkelijk is, dat later in de bibliotheek van de Van Plettenbergs nog werd aangetroffen "Gedenkschriften van Benelle van Windesheim, een pakketje me diverse, samen getaxeert frs. 1,-").

Het was vooral mevrouw Van Plettenberg, die bij de veranderingen de leiding had. Met smaak moet zij daarbij te werk zijn gegaan. Vooral de tuin had haar belangstelling. In het jaar van hun terugkomst naar Windesheim vanuit Leeuwarden zocht zij contact met de architect Jacob Otten Husly om voor haar een ontwerp voor een nieuwe tuin bij Windesheim te maken. Mogelijk heeft Husly, met andere Amsterdamse architecten, meegewerkt aan de bovengenoemde opknappbeurt van de havezate.

De oude tuin, die door Benelle was verfraaid en uitgebreid, strekte zich vooral ten westen van het huis uit. Het moet een tuin geweest zijn naar de smaak van die tijd: een formele stijltuin, een in rechte vakken verdeeld grondplan, omzoomd door buxushagen en laurierboompjes. Ten oosten van het huis bevond zich de moestuin en direct achter het huis begon het weiland, waardoor men een vrij uitzicht had op het daarachter gelegen land in de richting van Zuthem, Oldeneel en Ittersum. De oprijlaan voor het huis zette zich nog een eindje voort aan de andere kant van de weg die naar het dorp Windesheim leidde, waardoor een zichtas gecreëerd werd.

Het is niet onwaarschijnlijk dat mevrouw Van Plettenberg de architect Husly werd aanbevolen door haar zwager Jacob Pieter van Braam, die gehuwd was geweest met Ursula Martha Feith. Na de dood van zijn vrouw in 1780 had hij zijn buitenplaats Engelenburg bij Brummen in Gelderland verkocht en hij vond voortaan zijn pied-à-terre bij zijn schoonzuster op Windesheim. Het contact tussen Husly en mevrouw Van Plettenberg verliep meestal via Van Braam.

Jacob Otten Husly werd geboren te Doetinchem op 11 november 1738. Twintig jaar later behoorde hij tot de oprichters van de Amsterdamse Tekenenacademie, een instelling waaraan hij ook lessen gaf in de bouwkunde. Bovendien werd hij er in 1765 directeur. Daarna groeide zijn naam als architect en stucwerker snel. Volgens zijn ontwerp ontstond in de jaren 1772 - 1776 het stadhuis te Weesp 6). Ook voor het nieuwe stadhuis te Groningen maakte hij de ontwerpen. De voltooiing daarvan mocht hij echter niet beleven 7). Niet alleen was de gevel van het gebouw Felix Meritis te Amsterdam (1778) van zijn hand, maar ook bijvoorbeeld het stucwerk in de hervormde kerk te Harlingen 8).

Volgens de toen heersende mode werden deze gebouwen ontworpen naar de zogenaamde Lodewijk XVI-stijl; die zijn oorsprong vond in de studie van de antieke wereld. Veel gebruik werd er derhalve gemaakt van Dorische, Jonische en Korintische motieven 9).

Dat Husly werd uitgenodigd voor het Windesheimse tuinontwerp is niet zo verwonderlijk, omdat hij een bekend ontwerper was van tuin-koepels, priëlen en orangerieën 10).

Jacob Otten Husly 1769.

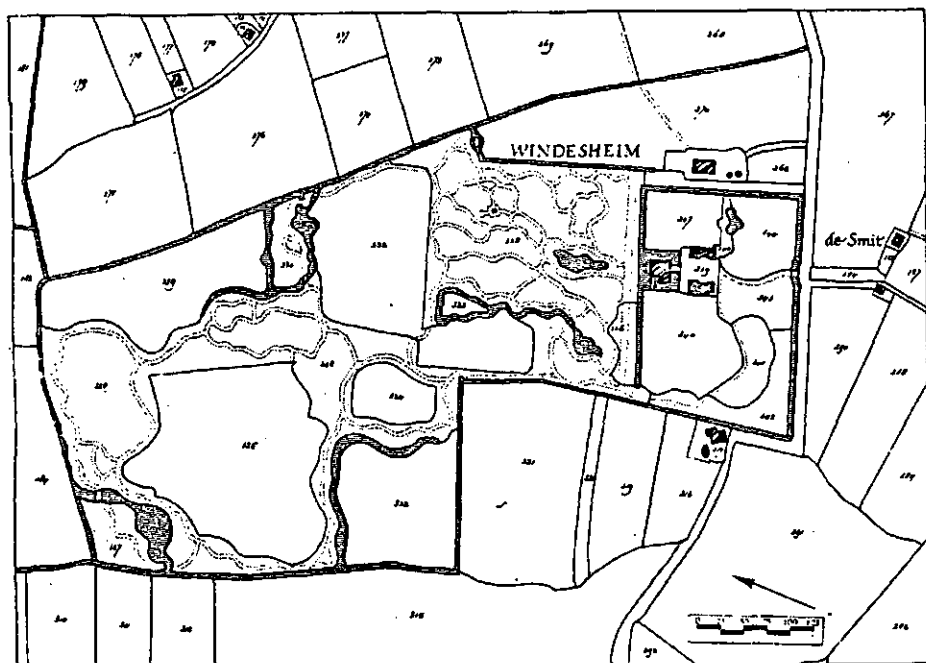
Gewassen pentekening door R. Vinkeles. Prentenkabinet R.U.
te Leiden, collectie Welcker.

In de tuinarchitectuur van de tweede helft der 18e eeuw valt vooral op de ontwikkeling van de zogenaamde formele tuin (in Overijssel zijn sporen achterlatend in de nog steeds aanwezige indrukwekkende lanenstelsels van hoge eikebomen) naar de zogenaamde Engelse tuinaanleg in landschapstijl. Dat de modieuze architect Husly zijn tuinaanleg voor Windesheim in deze stijl ontwierp, is niet verwonderlijk. Helaas zijn zijn ontwerptekeningen voor deze tuin niet bewaard gebleven, maar wel zijn geschreven toelichting. Treffend hierin is een omschrijving als: "Alles moet met menagement en en smaak geschikt worden en de natuur voorstellen, die hier en daar door de kunst een weinig schijnt geholpen te zijn". Natuurlijk moet dus alles lijken, romantisch zouden wij nu zeggen, wars van alle eentonigheid en "eenzelvigheid". Gebogen lijnen voor paden, lanen en vijvers, een grote verscheidenheid in beplanting en onverwachte uitzichten waren de ingrediënten waarmee Husly te werk ging en de stijve, Franse tuin omvormde tot de veel lossere jardin anglais.

Zo stelde Husly voor op een eiland in de slingervijver een bergje te maken, begroeid met groepjes bomen en hier en daar een treurwilg, het geheel gecompleteerd met "een vaas, urne of tombe.... of ook een kleine pyramide op een pedestal geplaatst, waarin geschreven is AAN LAURA, aan Philips of dergelijke". Vanuit het huisje zou men door de bomen heen de toren van Zwolle zien. Een rustpunt in één der wandelingen zou, na het overgaan van een bruggetje, juist een "charmant gezigt" geven op de Windesheimer molen, een boerderij, een bergje en een weiland met grazende koeien. Deze door hakhout beschermde plaats zou schaduw moeten ontvangen van grote linden of kastanjes. Het zoëven genoemde bergje zou bekroond moeten worden met een tuinkoepel in chinese stijl, zo ook het bruggetje, dat "heel ligt en teer gemaakt" zou moeten zijn 11).

Dat deze tuinaanleg tenslotte gerealiseerd werd, blijkt behalve uit het kadastrale minuutplan van 1812 en de nog heden aanwezige overblijfselen, ook uit de inventaris die van het huis Windesheim opgemaakt werd in 1812 na het overlijden van de weduwe Van Plettenberg 12). In de tuin treffen we dan aan bij de vogelkooi twee beelden met hun "piedestaux" en stond er in het washok de zonnewijzer te wachten op beter weer. Ook "un buste en marbre" stond daar opgeslagen. Mogelijk is dit het beeld waarvoor in 1797 betaald werd aan "J.G. Guillot voor een steene beeld f 30,--". Achter in het park bevond zich een "temple champetre" een tuinkoepel, en verder werd nog aangetroffen de "temple chinoise", de chinese koepel, waan een beeld van Flora. Dit laatste tempeltje werd bovendien nog versierd met 25 glazen klokjes, die in een zacht briesje een fijn tinkelend geluid moeten hebben gegeven.

Tevens bleek uit de genoemde inventaris, dat de architect G.A. Blom nog een restant-vordering had uitstaan van f 125,-- "wegens gedane aanleg op Windesheim"; mogelijk had hij het werk van Husly afge-maakt.

Kaart van de havezate Windesheim.

Naar het kadastrale minuutplan door J. Kommers Pz., 1812.
Gemeente Zwollerkerspel, sectie L (3e blad).

Cornelia Feith had, zoals reeds opgemerkt, een levendige belangstelling voor de tuin van Windesheim, die zij in vier gezichten liet afbeelden. Deze tekeningen hingen in vergulde lijsten in de salon, naast een schilderij van Captain Cook. Ook de bibliotheek van Windesheim getuigde van haar liefde voor tuinieren. Behalve de werken van Wagenaar en Jacob Cats, alsmede zeer veel beschrijvingen over reizen naar de meest exotische landen, werden de volgende werken aangetroffen:

- Knoop, over de vruchten, met gecouleurde platen, Amsterdam 1790;
- Plans et dessins des batiments et cascades de la Hesse, Rome 1749;
- Magazijn van tuinsieraden, twee en twintig cahiers, met gecouleurde platen, Amsterdam 1804 13);
- Afbeelding van bloemen en heesters, veertien cahiers, met gecouleurde platen, Amsterdam 1802;

- La Court, over de luthoven, plantagiën etc., met platen, Amsterdam 1746;
- Hirschfield, Theorie des jardins, cinq volumes, Leipsig 1779;
- Ideen Magazin für Liebhaber von Gärten, Englische Anlagen und für Besitzer von Landgütern, achtundzwanzig cahiers, mit Kupfern, Leipzig 1796;
- Winterschooten, Liefhebbers van plantagiën, 1795;
- Ludwig, over de aardappelen.

Op het einde van haar leven mocht de weduwe Van Plettenberg het belevens als "gastvrouw" van keizer Napoleon I te fungeren, toen deze bij zijn bezoek aan de stad Zwolle in haar huis aan de Kamperstraat de nacht van 28 op 29 oktober 1811 doorbracht 14). Na haar heengaan, een jaar later, werd een zeer gedetailleerde inventaris van haar bezittingen opgemaakt, veroorzaakt door het feit dat zij, kinderloos, talloze neven en nichten als erfgenamen had. Dit had tevens tot gevolg, dat Windesheim verkocht moest worden. Aangeboden werd: "een mooy buitenhuis, gelegen te Windesheim, arrondissement van Zwolle, met de gebouwen, stallen, schuuren, toebehoorseten, tuinen, groentehoven, vrugthoven, parks, gragten, promenades, schineesche tenten (=tuinkoepels), belveders, hoogstammende boomen, weyde- en bouwlanden, etc., etc." Koper werd Hendrik Antonie Zwier baron de Vos van Steenwijk, genaamd van Essen, wiens nageslacht het landgoed tot op heden bezit.

Door de zorgen van A.C.A.W. baron van der Feltz is thans één der bouwhuizen gerestaureerd en zal ook het park - na de teloorgang van het huis bij een bombardement in 1944 schromelijk verwaarloosd - als een phoenix uit zijn as herrijzen.

Noten.

1. R. Feith, Genealogie van de familie Feith ('s Gravenhage 1924) nr. 114.
2. Algemeen Rijksarchief. 'Beschrijving eener verzameling stukken afkomstig van mr. Joachim baron van Plettenberg', in: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven (VROA) 1914, 508-511.
3. A.J. Grevers en A.J. Menzema, De havezaten in Salland en hun bewoners (Alphen aan de Rijn 1983) 476 e.v.
4. Rijksarchief in Overijssel (RAO). Archivalia van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis: Papieren Van Plettenberg.
5. A.C.A.W. van der Feltz, 'De geschiedenis van de Havezathe of Hof tot Windesheim, de opbouw, glorie en verval en toekomstige plannen' in: De woonstede door de eeuwen heen 37 (maart 1978), 24-39.
6. A. Stork, 'Het stadhuis te Weesp' in: Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) 6e serie 12 (1959), 237-250.

7. A.T. Schuitema Meijer, 'De raadhuizen van de stad Groningen' (Groningen 1962).
8. Bulletin KNOB 69 (1970), 97.
9. A.W. Weissman, 'Geschiedenis van de Nederlandsche Bouwkunst' (Amsterdam 1912).
10. Uit een beschrijving van 1797 van het door Husly bewoonde huis Oosterholt onder IJsselmuiden blijkt dat hij ook hier zijn kunsten als tuinontwerper heeft gebotvierd. RAO, Rechterlijk Archief schoutambt IJsselmuiden, inv.nr. 3283, 265 e.v.
11. Zie noot 4.
12. Idem.
13. Vgl. W.G.J.M. Meulenkamp, 'G. van Laars magazijn van tuinsieraden als een voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen' in: Bulletin KNOB 82 (1983), 121-141.
14. W.A. Elberts, 'Historische wandelingen in en om Zwolle' (Zwolle 1980), 34-37.

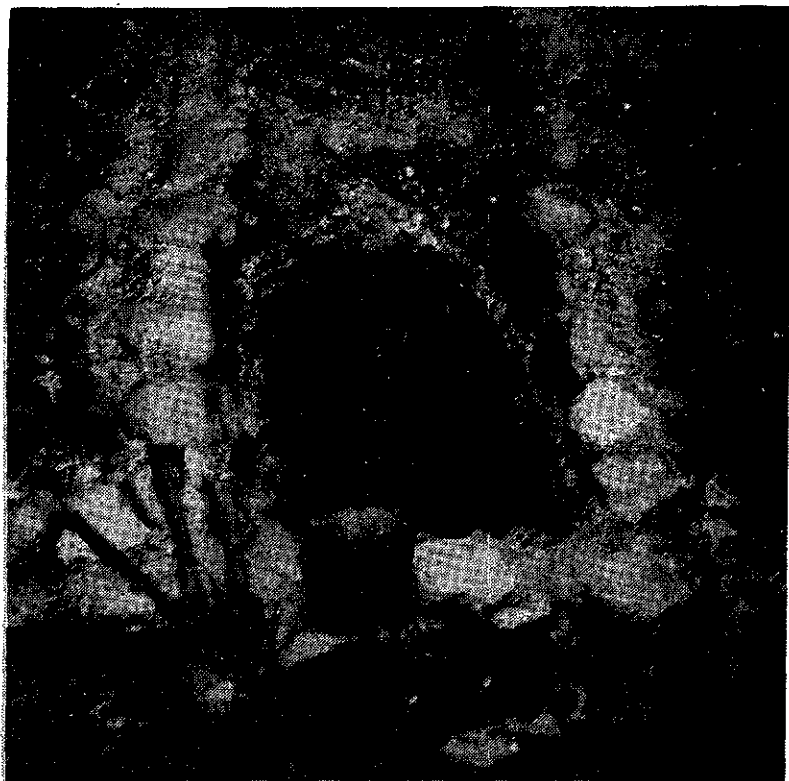
ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Egbert Dikken

In onderstaand artikel wordt een korte opsomming gegeven van archeologische waarnemingen binnen Zwolle in de periode maart/september 1984.

Maart

Op zondag 11 maart 1984 werd, met assistentie van Wim Rijnbergen, een onderzoek gedaan op de Ossenmarkt in de funderingssleuf voor de veelbesproken ommuring van de O.L.V.-kerk. Dit onderzoek werd bemoeilijkt door de sneeuwval in dat weekend. Omdat het oppervlak niet te zien was, moest er met de prikstok gewerkt worden. Op een plaats voor de hoofdingang van de toren stootten wij op een formatie zwerf(veld)keien. Bij het blootleggen hiervan werd geconstateerd, dat er een vorm in zat die deed denken aan een graf. Tegen de zijkant van de grote keien lagen kleinere stenen gevlijd. Scherfmateriaal uit de 15de eeuw lag er bovenop. Dat er begraving had plaatsgevonden bleek bij het uitgraven. Menselijke botresten plus een schedel lagen op 1.70 meter beneden het straatniveau, 20 centimeter dieper lag een dekzandlaag. Tussen het botmateriaal waren scherven aanwezig die gedateerd konden worden op het eerste

graf bij O.L.V.-kerk (maart)

kwart van de 14e eeuw 1). Nadat het botmateriaal weer in het graf was gedeponneerd, werd het graf in zijn oorspronkelijke toestand teruggebracht. Dat dit zonde van onze tijd was, bleek toen de volgende morgen opnieuw de sleuf was verdiept en men reeds met de bekisting van de fundering was begonnen.

Er kon niet geconstateerd worden of het graf een toelopende steenbedekking heeft gehad. Op de stort was met moeite een enkele zwerfkei te vinden, ook door de reeds eerder genoemde weersomstandigheden. De datering van het graf ligt vermoedelijk tussen 1325-1450.

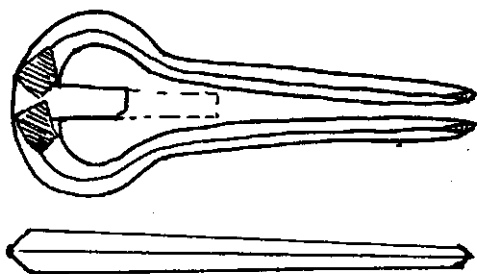
Noot 1). De heer Verlinden, provinciaal archeoloog.

Tijdens graafwerkzaamheden voor de aanleg van het "Dobbe-park" aan de Middelweg, ben ik diverse malen tevergeefs aanwezig geweest om te zien of er misschien sporen van bebouwing te vinden waren. Op 19 maart 1984 werd mijn geduld beloond. Op mijn verzoek werd er, met medewerking van grondbedrijf Bloemert, een sleufje gegraven. Op de betreffende plek zou een boerderij gestaan hebben, genaamd "Het Slot". De boerderij zou achter de linden hebben gelegen, die nu nog ter plekke aanwezig zijn.

In de gegraven sleuf trof ik puin noch grote verstoringen aan. Dus geen boerderij. Wel zag ik een kleine ingraving waarin enkele scherven lagen. Nadat ik ze een beetje had schoongemaakt, was ik erg verbaasd. Volgens mij waren dit scherven uit de prehistorie. Snel reed ik naar R. van Beek, de expert op het gebied van de prehistorie in Zwolle. Hij keek erg ongelovig en vroeg direct hoe ik daar aan kwam. Samen gingen we naar de plek terug om te kijken of we nog meer konden vinden om dit historische gegeven te controleren. Dit gebeurde en ook Van Beek was overtuigd. Er werd contact opgenomen met de gemeente Zwolle om de volgende dag een vlak af te kunnen graven voor nader onderzoek. We kregen alle medewerking en konden dus snel aan de slag. In het afgegraven vlak vonden we de ons nog ontbrekende, karakteristieke potranden. Nu konden we de vondst dus vrij nauwkeurig dateren. Op de potranden bevonden zich vingerindrukken, kenmerkend voor de ijzertijd, p.m. 500 jaar voor Christus.

Achteraf is ons, uit verhalen van mensen die ter plekke bekend waren, gebleken dat de boerderij "Het Slot" precies aan de andere kant van de linden moet hebben gestaan. U ziet het, zonder geluk graaft niemand wel.

In de periode 28 tot en met 31 maart 1984 werd er tussen het Pels-erbrugje en de Mosterdtoren een parkje aangelegd. Hierbij moesten funderingsresten van de gebouwen van de voorheen aldaar gevestigde Fa. Bergia verwijderd worden. Deze funderingsresten zaten voor ons erg ongelukkig: vrij diep. Er kwam een stortlaag tevoorschijn welke vermoedelijk afkomstig was van het Broerenklooster. Dankzij de medewerking van de firma Van Gelder konden wij verschillende vondsten doen. Onder andere munten, halve stuiver van Zwolle, enkele duiten van Utrecht, tinnen lepels, een mondharpje (zie tekening), musketkogels, een kindertolletje van hout, een vingerhoed, messen en kantklosjes. Heel bijzonder was een compleet kinderschoentje. De heer Goudnitz van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) heeft dit schoentje inmiddels geconserveerd en een publicatie hierover volgt in het verslag 1984 van de Overijsselse Historische Bijdragen. De datering van de betreffende stortlaag is 1575-1640.

mondharp plm. 1600
v/h terrein Bergia (maart)/schaal 1:1

Leh. P.

Door medewerking van de huidige eigenaar was ik in staat om funderingsresten te onderzoeken van het pand hoek Schoutenstraat - Wolweverstraat. Er bleek helaas al zoveel afgebroken en vergraven dat het niet meer de moeite was om er veel tijd en energie in te steken. Ook de bouw moest natuurlijk doorgaan.

Op de hoek Nieuwstraat - Roggestraat werd gesloopt. Doordat in maart enkele projecten tegelijkertijd plaatsvonden en mijn tijd ook niet onbeperkt is, kon er in de eerste helft van het project geen onderzoek door mij worden gedaan. In het tweede gedeelte, grenzend aan de Nieuwstraat werd met zo'n snelheid gesloopt, dat er - op enkele waterputten na - geen onderzoek kon worden gedaan. Achteraf bleek dat er na de sloop een volle week geen werkzaamheden hebben plaatsgevonden. Hier had met beter overleg best wat beter onderzoek kunnen plaatsvinden.

April

In april 1984 bleek dat er onverwachts met werkzaamheden werd begonnen aan de achterzijde van de panden in de Roggestraat grenzend aan het A-plein. Enkele beerputten konden nog onderzocht worden, ze bleken nagenoeg leeg te zijn. Door Ronald van de Berg werden nog enkele zandstenen bouwfragmenten gevonden, die nog nader moeten worden onderzocht.

Naar aanleiding van de werkzaamheden, ook in april, bij Blekerswegje 6, kreeg ik een telefoontje van J. de Koning (stadsfotograaf). Hier was een put geconstateerd. Toen ik ter plekke kwam, bleek er al niets meer te zien te zijn. Het betrof vermoedelijk een waterput van ongeveer 60 centimeter doorsnee en een diepte van 2½ meter.

Juni

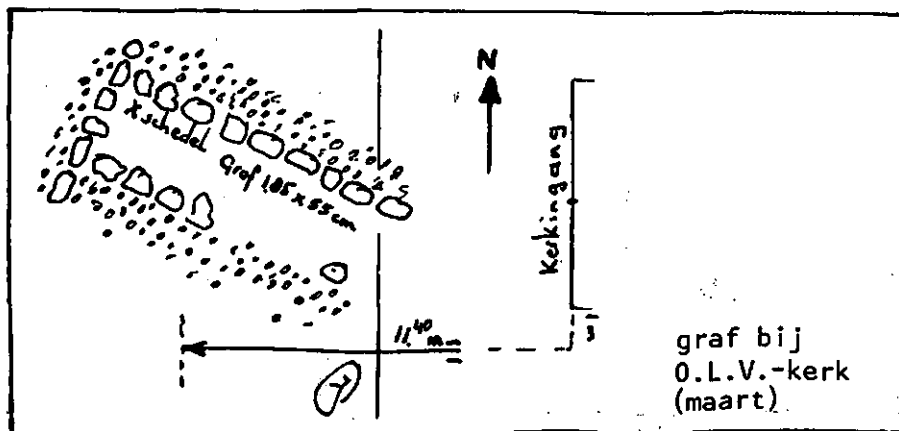
Bij rioolwerkzaamheden aan de Buitenkant, in juni, konden verschillende profiellagen geconstateerd worden. Toen bleek ook dat op de plaats waar de buizen gelegd waren, de oudste aanlegkade van Zwolle nog aanwezig was. De soms wel $2\frac{1}{2}$ meter lange, aangepunte elken kadepalen werden over de gehele lengte van de Buitenkant verwijderd. Het vondstmateriaal was zeer summier, daar men de buizen precies op de stortlaag deponeerde.

Op 14 juni 1984 kwam er 's avonds een telefoontje van Jens van Stralen, dat er in de Kerkstraat werkzaamheden plaatsvonden. Hier had hij geconstateerd dat er een oud riool liep en een erg grote muur aanwezig was. Dus er maar weer op af. In het riool lagen 16de-eeuwse scherven. Het steenformaat was $6 \times 13 \times 27$ centimeter. De muur kon niet helemaal bekeken worden, maar had een dikte van minimaal $2\frac{1}{2}$ meter. Steenformaat $6\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2} \times 30$ centimeter. Het betrof hier vermoedelijk een stuk stadsmuur.

In juni werd er van het ene moment op het andere een bouwput gegraven aan de achterzijde van de Diezerpromenade - De Smeden, opzij van de firma Stoffer. Toen de melding bij mij binnenkwam, bleek ook hier de helft van de bouwput reeds verstoord. Wel kon nog geconstateerd worden dat er een ondergrond van metaalslakken lag op een gedeelte op een diepte van ongeveer 2,70 meter.

Juli

In juli werd een oude rioolafvoer bekeken bij toiletwerkzaamheden in de Korte Kamperstraat, achter de percelen van de Jufferenwal. Het hierin aanwezige materiaal dateerde van 1600-1900. Een leuke vondst was de helft van een fluitje, gemaakt van een pijpsteeltje

September

Juist voor het ter perse gaan van dit nummer werd bekend, dat bij de eerder genoemde werkzaamheden aan de Ossenmarkt een kelder met bottenmateriaal werd aangetroffen. Bij grondwerkzaamheden aan de zuid-oostzijde van de O.L.V.-kerk werd de kelder ontdekt. Helaas werd van deze ontdekking geen melding gemaakt, zodat geen onderzoek kon worden verricht.

U ziet het, een veelheid van waarnemingen die - bij een snellere melding - meer gegevens kunnen opleveren, maar ook veel arbeids-uren kosten.

BOEKBESPREKING

J. Wesseling: DE AFSCHEIDING VAN 1834 IN OVERIJSSSEL, 1834 - '69. DEEL I, DE CLASSIS ZWOLLE.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1984.
299 pagina's, prijs f 47,50.

R.T. Oost.

Na het verschijnen van de beide trilogieën over respectievelijk de Afscheiding van 1834 in Groningerland en die in Friesland, is nu het eerste deel over de Afscheiding in Overijssel gepubliceerd. In dit eerste deel wordt de ontwikkeling van de Christelijk Afgescheiden kerken in noord-westelijk Overijssel gedurende de periode 1835-'69 beschreven. Zij vormen globaal genomen de classis Zwolle.

Korte inhoud van hoofdstuk VI "Zwolle".

De schrijver schetst ons het ontstaan van de gemeente op 11 juni 1835 door ds. H. de Cock uit Ulrum. Deze "Vader der Afscheiding" komt geheel onverwacht en tegen zijn verwachting in naar Zwolle. In Kampen is hij tijdens een bijeenkomst gearresteerd en doorgevoerd naar het Spinhuis te Zwolle. De autoriteiten hier zijn met zijn komst echter zeer verlegen en reeds de volgende morgen wordt hij vrijgelaten. De Cock begeeft zich daarop naar het huis van J. Ridderinkhof, een welgesteld aannemer, aan de Thorbeckegracht. De-

zelfde avond wordt de Afscheiden kerk, tijdens een godsdienst-oefening, geïnstitueerd. Voorgangers van deze groep ontevreden, die zich binnen het instituut van de Hervormde kerk niet meer thuis voelen, zijn onder andere A. Schouwenberg, winkelier in gist, en W.W. Smitt, luitenant bij de schutterij. De nog jonge gemeente poogt erkenning te krijgen van overheidswege om als zelfstandig kerkgenootschap op te treden.

Al spoedig onstaat er onder de gemeenteleden, juist door het streven naar erkenning, een fundamenteel verschil. Bij Koninklijk Besluit is in juli 1836 bepaald dat de separatisten wel mogen vergaderen, maar "zonder vorm van gemeente", dat wil zeggen dat het bedienen van sacramenten verboden was en er geen kerkeraad mocht zijn. Een deel van de gemeente schaart zich achter voorganger Smitt, die zich in deze vorm wel kan vinden. Een ander deel is het oneens met Smitt en besluit apart te gaan vergaderen. Het gelukt De Cock het geschil in zoverre uit de weg te ruimen, dat men tenminste weer gemeenschappelijk kerkt.

Een veel ernstiger conflict ontstaat naar aanleiding van uitspraken van de synode die gehouden wordt in Utrecht in 1837. Hier wordt de Dordtse Kerkenorde uit de zeventiende eeuw, die naar men vindt niet meer voldoet aan de behoeften van de gemeenten, herzien. In Zwolle is men zeer gekant tegen deze herziening. De bezwaren stapelen zich zo hoog op, dat het zelfs tot een scheuring komt met de gemeenten die de Utrechtse kerkenordering wel onderschrijven. Zelfs De Cock is niet bij machte de verhitte gemoederen tot bedaren te brengen. In juni 1838 komt de afgescheiden gemeente van Zwolle, onder aanvoering van haar kerkeraad, buiten het kerkverband te staan.

Het grote breekpunt, landelijk maar zeker ook in Zwolle, komt in 1839 als door verschillende gemeenten aan de koning verzocht wordt, om als Christelijke Afscheiden gemeenten in de burgerlijke maatschappij erkend en toegelaten te worden. Men laat bij deze "vrijheidsaanvraag" de aanspraak los de voortzetting van de oude Gereformeerde kerken te zijn. In feite betekent dit, dat een nieuw kerkgenootschap gevormd wordt. Een aantal vooraanstaande gemeenteleden te Zwolle gaat deze ontwikkeling te ver en men besluit met vertegenwoordigers van gelijkgezinde gemeenten een bijeenkomst te houden te Mastenbroek. Op deze vergadering wordt het als een groot gemis ervaren, dat geen van de afgescheiden predikanten, slechts zes in heel Nederland, hun zijde heeft gekozen. Nood breekt wet en daarom wordt besloten een aantal voorgangers, ook wel oefenaars genoemd, tot "Herder en Leraar" te beroepen. Bepaald wordt de eerstkomende zondag in het huis van Ridderinkhof vijf oefenaars te bevestigen. Uit Zwolle zijn dit Schouwenberg en Smitt. Twee oefenaars bedanken voor de eer, een derde keurt al na een week zijn eigen bevestiging af. De meeste gemeenteleden moeten niets van dit

"domineetje spelen" hebben en beleggen een vergadering, waarin zij hun afkeuring over dit eigenmachtige optreden laten blijken. Een scheuring in de gemeente laat niet lang op zich wachten. Het grootste deel van de gemeente kiest nu de zijde van De Cock en de Christelijk Afscheidenen. Smitt en diens danig geslonken groep aanhangers vormen voortaan een "Gereformeerde Gemeente onder het Kruis". In de laatste twee paragrafen van dit hoofdstuk schetst de schrijver de ontwikkeling van beide groepen tot in 1869. In dat jaar vindt er een hereniging van beide gemeenten plaats.

Het boek verschaft veel informatie over de Afscheiding in noord-westelijk Overijssel. De schrijver haalt zijn gegevens voor het grootste deel uit kerkelijke archieven. Het gevaar is dan niet denkbeeldig dat de studie wordt beperkt tot het religieuze conflict en men weinig terugvindt van de maatschappelijke context waarbinnen het geheel zich afspeelde. Wesseling ontkomt daar ook niet aan. Vragen als: Wie waren de "Afscheidenen"? Hoe motiveren zij hun handelen? Hoe is hun zelfbeeld? Hoe zagen de "anderen" hen? Hoe was de sociaal-economische structuur in Zwolle ten tijde van de Afscheiding? blijven onbeantwoord.

De Afscheiding in 1834 in Overijssel is een prettig leesbaar boek. Het hoofdstuk over Zwolle geeft een goed beeld van de Afscheidenen gemeente in haar ontwikkeling en groei, ondanks vele interne troebelen.

Verheugend was het dat mijn eigen onderzoek, vastgelegd in: De Afscheiding in Zwolle (1835-1842), het ontstaan van twee gemeenten (Zwolle 1982), geheel overeenstemt met het besproken hoofdstuk uit het boek van de heer Wesseling. Hoewel de heer Wesseling van de inhoud van deze publicatie op de hoogte was, is het jammer dat hij daarvan, blijkens zijn literatuurlijst, geen gebruik heeft gemaakt. Hij had zich dan veel werk kunnen besparen.

MEDEDELINGEN

Bezoek aan het Provinciaal Overijssels Museum

Het bestuur van het Provinciaal Overijssels Museum heeft het verzoek ingewilligd om leden van de Zwolse Historische Vereniging gratis toegang tot het museum te verlenen. U kunt op vertoon van Uw ledenkaart, die U van ons ontvangen hebt, de tentoonstellingen in het P.O.M. kosteloos bezoeken.

Zwolle 1940 - 1945

In 1985 zal herdacht worden dat Nederland 45 respectievelijk 40 jaar daarvoor bezet en bevrijd werd. De Zwolse Historische Vereniging wil deze herdenkingen aangrijpen om een beeld te geven van Zwolle in oorlogstijd. Daartoe ontwikkelt zij momenteel activiteiten in twee richtingen. In de eerste plaats ligt het in de bedoeling een bundel met artikelen over Zwolle tussen 1940 en 1945 te laten verschijnen, met als centrale vraag: met welke oorlogsgevolgen kreeg de Zwolse bevolking te maken en hoe reageerde zij hierop? Momenteel zijn, in samenwerking met de gemeentelijke archiefdienst en de christelijke lerarenopleiding te Zwolle, al onderzoeken gaande naar de bevolkingsontwikkeling, de voedselvoorziening en de N.S.B. te Zwolle. In de tweede plaats zal er in het Provinciaal Overijssels Museum een tentoonstelling over Zwolle in oorlogstijd worden ingericht.

Beide projecten staan onder leiding van een vier personen tellende commissie, die bestaat uit: J. Hagedoorn, W. Huijsmans, R.T. Oost en A. van der Wurff. Het project is echter dermate omvangrijk, dat wij een beroep op de medewerking van onze leden willen doen. Wie iets voelt voor het doen van onderzoek, zelfstandig of in groepsverband, naar de geschiedenis van Zwolle in de Tweede Wereldoorlog, en/of wie mee wil werken aan de totstandkoming van de tentoonstelling, hetzij door het leveren van materiaal, hetzij bij de inrichting, wordt verzocht contact op te nemen met J. Hagedoorn, Wipstrikerallee 176, 8023 DP Zwolle, telefoon 038 - 534.149.

Illustratieredacteur m/v

Een groot probleem bij het maken van aantrekkelijke publicaties is het vinden van geschikt illustratiemateriaal. De redacties van Jaarboek en Nieuwsbrief hebben tot nu toe veel van hun schaarse vrije tijd moeten steken in het zoeken naar voldoende en passende illustraties. Daarom doen zij bij deze een oproep aan de leden. Wie is in staat illustratiemateriaal te zoeken, of zelf te produceren, hetzij in getekende, hetzij in fotografische vorm? De redacteur/trice dient te beschikken over foto-apparatuur en een donkere kamer. Wie wil reageren kan bellen naar de hoofdredacteurs van Jaarboek of Nieuwsbrief. De telefoonnummers staan vermeld op de binnenzijde van de achteromslag.

Contributie 1984

Na verschijning van het Jaarboek (tweede helft november) dienen de leden hun contributie voor het jaar 1984 te voldoen. Het gaat dan met name om de leden, die zich vóór 1 januari 1984 hebben opgegeven. Aangezien de vereniging geen acceptgirokaarten heeft, verzoeken wij U de betaling zelf te willen doen en wel door overmaking op girorekening 5570775 ten name van Zwolse Historische Vereniging, Brederostraat 76 te Zwolle. Graag zo spoedig mogelijk, want tegen die tijd moet de drukker van het Jaarboek ook betaald worden. Wellicht ten overvloede: de contributie bedraagt f 35,-- (voor 65+ leden f 25,--).

Ledenbestand

Per 14 september 1984 heeft de vereniging 223 leden. Een knap aantal voor een vereniging die nog geen jaar bestaat. Het streven blijft echter om binnen niet al te lange tijd boven de 300 leden te komen.

Wellicht kent U iemand in Uw omgeving, die ook wel lid wil worden: graag rekenen wij op U.

De onderverdeling van het ledental is als volgt:

naar leeftijd	183 leden jonger dan 65 jaar
	36 leden vanaf 65 jaar
daarnaast	2 ruilabonnementen
	1 huislid
	1 gratis lid (Kon. Bibliotheek)

184 leden wonen in Zwolle, de overige 39 buiten Zwolle, verspreid over een groot deel van het land. Het zijn voornamelijk oud-Zwollenaren, die hun oude stad nog niet vergeten zijn.

Zwols Historisch Jaarboek

In november zal het eerste Zwolse Historische Jaarboek verschijnen met zeer gevarieerde bijdragen.

Over de verschijning van het Jaarboek wordt U door ons nog nader geïnformeerd.

Cursussen oud - schrift

Ook komend winterseizoen zullen weer cursussen gegeven worden voor diegenen die zich willen bekwamen in het lezen en begrijpen van het oude schrift, terwille van het kunnen doen van historisch onderzoek in archieven.

a. Beginners.

In het gebouw van het gemeente-archief van Zwolle, Voorstraat 26, zal drs. F.C. Berkenvelder een cursus verzorgen voor beginners. Deze omvat acht cursusavonden op woensdagen en wel: 12 september, 10 oktober, 14 november, 12 december, 16 januari, 13 februari, 13 maart en 24 april en wel van 19.00 uur tot 20.30 uur. Het lesgeld zal naar verwachting f 80,-- per persoon bedragen. Voor het met vrucht volgen van de lessen is het noodzakelijk, dat iedere keer schriftelijk huiswerk wordt gemaakt. Er is plaats voor ten hoogste 20 deelnemers. Plaatsing zal geschieden in volgorde van aanmelding. De aanmeldingstermijn sluit op 8 september. Aanmeldingen: Gemeentelijke Archiefdienst, Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle, telefoon 038 - 982.488.

b. Gevorderden.

Voor hen die in het verleden al eens een beginnerscursus hebben gevolgd wordt in het Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, een vervolgcursus gegeven. Hierin zal nader worden ingegaan op de inhoud van oude teksten, vroegere bestuurlijke organisaties, belastingsystemen, geldmiddelen, maten en gewichten, heraldiek, enz. Cursusavonden: 27 september, 18 oktober, 8 november, 29 november, 20 december, 10 januari, 31 januari en 21 februari (donderdagavonden, aanvang 20.00 uur). Docenten: A.J. Mensema en A.J. Gevers. Aanmelding vóór 22 september bij het Rijkarchief, telefoon 038 - 540.722. Lesgeld naar verwachting f 80,--.

De cursussen staan onder auspitiën van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

Lezing over armoede en armenzorg te Zwolle

In het kader van de door de Zwolse Historische Vereniging georganiseerde lezingencyclus "Zwolle in de 19de eeuw" houdt mevr. drs. A. Schoot Uiterkamp op dinsdag 6 november een lezing over "Armoede en armenzorg te Zwolle in de tweede helft van de 19de eeuw". Hierbij zal zowel aandacht worden geschonken aan de methode en het geraadpleegde bronnenmateriaal als aan het uiteindelijke resultaat.

De lezing zal worden gehouden in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst, Voorstraat 26 te Zwolle. De aanvangstijd is 20.00 uur. Uw aanwezigheid wordt zeer op prijs gesteld. Uiteraard zijn introduce(é)s van harte welkom.

Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis

In 1968 verscheen bij uitgeverij Fibula van Dishoeck in de Fibulareeks het boekje Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis door prof.dr. W. Jappe Alberts en A.G. van der Steur. Dit boekje is inmiddels verouderd en bovendien uitverkocht. De beoefening van de lokale en regionale geschiedenis verheugt zich echter in een steeds toenemende belangstelling, niet alleen bij de vakhistorici, maar vooral bij de amateur. Daarom is nu een geheel herziene, sterk uitgebreide druk van dit boek verschenen. Men vindt daarin een overzicht van de vele soorten bronnen, hun vindplaats en wijze van gebruik.

Niet alleen de archiefstukken, kaarten en afbeeldingen komen ter sprake, maar ook het onderzoek ter plaatse, de wijze waarop een studie het best kan worden opgezet en hoe de resultaten eventueel kunnen worden gepubliceerd. Een aparte bijlage geeft een nader uitgewerkt voorbeeld van een lokaal-historische studie, namelijk de bronnen en methoden voor het onderzoek naar de geschiedenis van een gebouw.

Het boek is verkrijgbaar in de boekhandel en kost f 32,50 (ISBN 90 228 3762 9).

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Voorzitter

N.D.B. Habermehl

Secretaris

Philosophenallee 24 Zwolle

Penningmeester

J. Hagedoorn

p/a Wipstrikkeralee 176 Zwolle

H. Brassien

Brederostraat 76 Zwolle

Lid (eindred. NIEUWSBRIEF)

R.T. Oost

Jellissenkamp 2 Zwolle

Lid (eindred. JAARBOEK)

J.F. Borst

Meenteweg 7 Zwolle

REDAKTIELEDEN NIEUWSBRIEF

J. Hagedoorn

R.T. Oost (eindredacteur)

Mevr. A. van der Wurff

REDAKTIELEDEN JAARBOEK

J.F. Borst (eindredacteur)

P.J. Lettinga

SEKRETARIAAT

Wipstrikkeralee 176, 8023 DP ZWOLLE

REDAKTIE NIEUWSBRIEF

Jellissenkamp 2, 8014 EW ZWOLLE

REDAKTIE JAARBOEK

Meenteweg 7, 8041 AT ZWOLLE

LEDENADMINISTRATIE

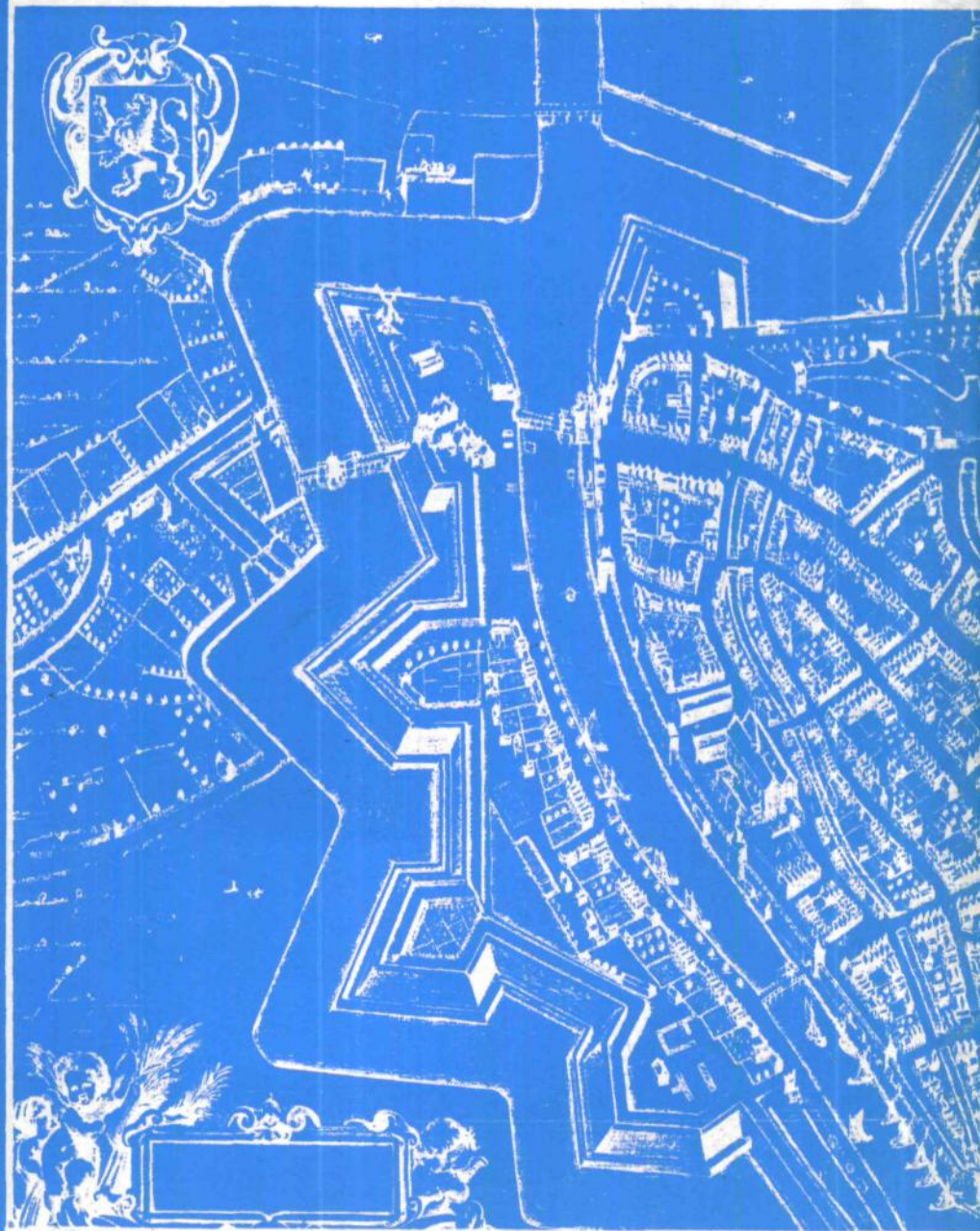
Brederostraat 76, 8023 AV ZWOLLE

typewerk: henk brassien

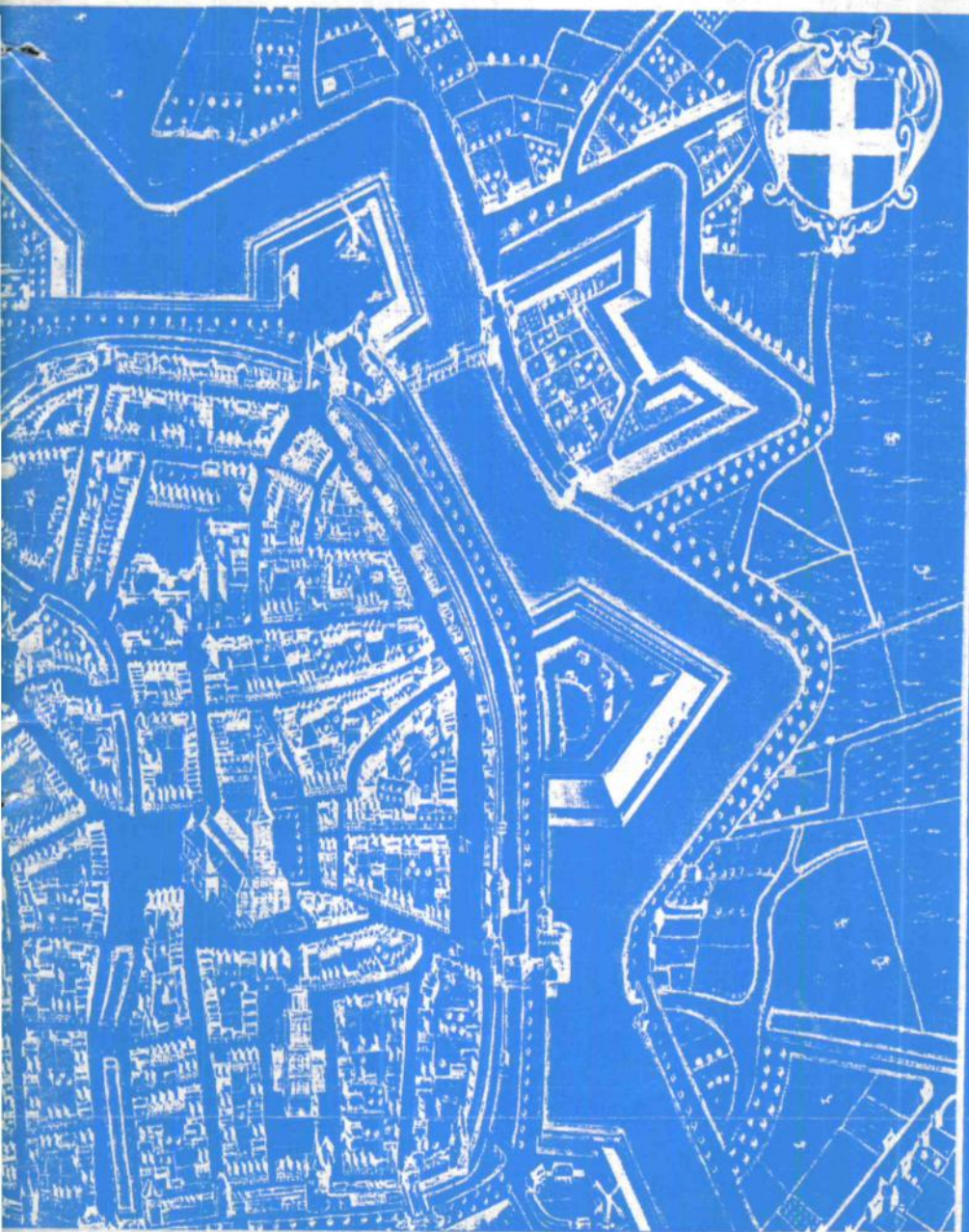
IBM/artisan 72 - verkleind naar 85%.

offset : administratiecentrum "sassenpoort".

© Zwolse Historische Vereniging 1984.

NIEUWSBRIEF

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Dr B.J. Kam
Thorbeckegracht 38 C
8011 VN ZWOLLE
038 - 421 43 14

EEN ZUIVERE, EENVOUDIGE, STANDVASTIGE GEEST...

**De Moderne Devotie
te Zwolle**

Een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

Zwolle 1984

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Zuivere

Een zuivere, eenvoudige, standvastige geest... : de
Moderne Devotie te Zwolle / (red. N.D.B. Habermehl
... et al. ; ill. J. Hagedoorn ... et al.). -
Zwolle : Zwolse Historische Vereniging. - Ill.
Met lit. opg.

ISBN 90-71099-01-6

SISO 248.2 UDC 271(492*8000)"14"

Trefw.: Moderne Devotie ; Zwolle.

De tekening op de omslag is vervaardigd door B. Oost, naar een
foto van het verloren gegane portret van Thomas a Kempis, dat
toegeschreven wordt aan Johan van den Mynnesten.

Copyright © 1984, Zwolse Historische Vereniging

Omslagontwerp: B. Oost

Typewerk: H. Brassien en J. Hagedoorn

IBM/artisan 72, verkleind tot 80%

Offset: Administratie- en dienstencentrum "De Sassenpoort"

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt worden door middel van druk, fotocopie, microfilm of op
welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

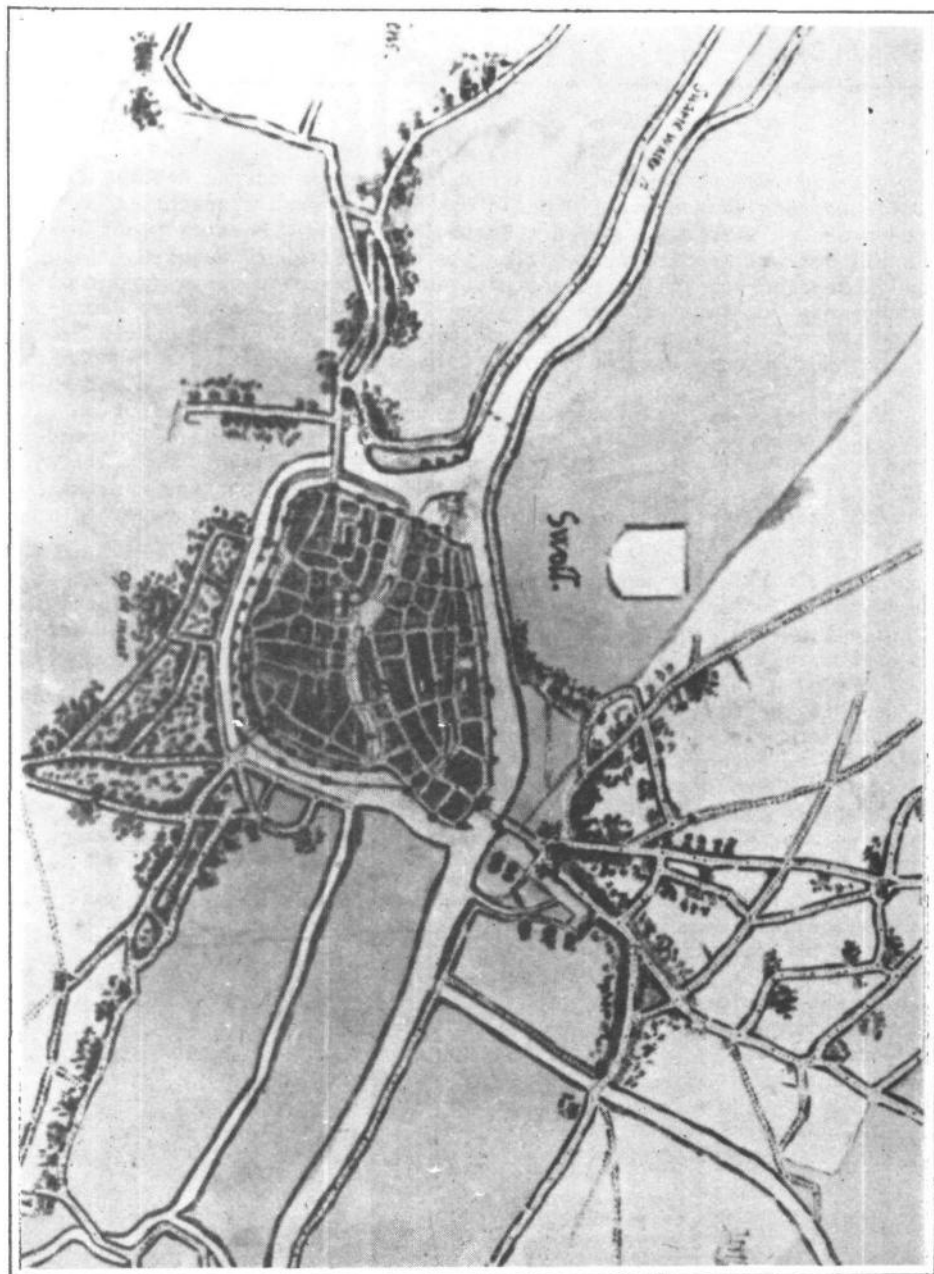
TEN GELEIDE

Het uitgeven van een bundel met artikelen over de Moderne Devotie te Zwolle was één van de mogelijkheden ook in deze stad aandacht te besteden aan de sterfdag van Geert Grote (1340-1384). Meester Geert zoals hij ook wel genoemd werd, stierf te Deventer op 20 augustus 1384, gelijk zovelen van zijn tijdgenoten, aan de gevreesde pest. Van groot belang waren de laatste tien jaren van zijn leven, toen hij de grondlegger werd van een religieuze beweging die al spoedig bekendheid kreeg onder de naam Devotio Moderna (eigentijdse vroomheid). Een omschrijving van dit begrip laat zich niet gemakkelijk geven. In dit kader kan slechts een enkel kenmerk worden genoemd zoals de nadruk op het lijden van Jezus, waarbij diens menszijn centraal staat. Typerend voor de moderne devoten is ook hun praktische instelling, zoals blijkt uit de efficiënte wijze waarop zij fraterhuizen en kloosters inrichtten en, gebruik makend van de economische groei in de 15de eeuw, tot grote bloei brachten.

Voor ons als redactie van de Nieuwsbrief, de driemaandelijksche periodiek van de Zwolse Historische Vereniging, vormde de hernieuwde belangstelling voor de Moderne Devotie een niet geringe uitdaging, waarop deze artikelenreeks een antwoord is. Gezien de korte periode van voorbereiding lag het niet in onze bedoeling met artikelen te komen die aan de reeds bestaande kennis van de geschiedenis van de Moderne Devotie iets nieuws zouden toevoegen. Voor het hiertoe benodigde onderzoek - zo meenden wij - was de tijd te kort. Dat de aangezochte auteurs desondanks met artikelen kwamen die naast hun uitstekende leesbaarheid soms nog nieuwe zaken aan het licht brachten, was voor ons - en naar wij hopen eveneens voor U als lezer - dan ook een aangename verrassing.

Wij hopen dat deze bundel zijn weg naar veel lezers mag vinden, zodat de moeite die de auteurs zich getroost hebben hun artikelen tot stand te brengen, beloond wordt.

N.D.B. Habermehl
J. Hagedoorn
R.T. Oost
A. van der Wurff

Plattegrond van Zwolle ± 1560, naar J. van Deventer.

ZWOLLE TEN TIJDE VAN DE MODERNE DEVOTIE

Drs. F.C. Berkenvelder

Inleiding

De worsteling naar onafhankelijkheid kenmerkt de Zwolse stadsgeschiedenis tot het midden van de 14de eeuw. Tot die tijd was Zwolle politiek, economisch, juridisch en kerkelijk min of meer afhankelijk van zijn moederstad Deventer. Die stad probeerde zich namelijk in het begin van de 14de eeuw niet alleen als zetbaas van de bisschoppen van Utrecht voor geheel het Oversticht op te werpen, maar poogde zelfs van Overijssel een stadstaat onder zijn leiding te maken. Van deze aspiraties moest Deventer echter afzien toen rond het midden van de 14de eeuw in de persoon van Jan van Arkel een krachtiger bisschop zijn intrede deed.

Deze bisschop wist zich weer financieel onafhankelijk te maken en bevoorrechtte de andere steden, onder andere Zwolle. Zo verleende hij in 1346 de zogenaamde hoge jurisdictie aan het Zwolse stadsbestuur. Dit betekende dat voortaan de rechtspraak in zijn totaliteit berustte bij het stadsbestuur, dat sindsdien ook doodstraffen kon uitspreken zonder dat de veroordeelde hiertegen in hoger beroep kon gaan.

Tevens werd de schout, tot dan de vertegenwoordiger van de landsheer in de rechtspraak, pas door de bisschop benoemd, wanneer het stadsbestuur van Zwolle daarvoor toestemming gaf. De macht van het college van twaalf schepenen, dat Zwolle bestuurde, werd zodoende aanzienlijk uitgebreid. De schepenen hadden uiteraard reeds het bestuur van de stad in handen en kregen dus nu ook de rechtspraak in volle omvang, terwijl zij tevens alle handelingen verrichtten, die nu door notarissen worden gedaan: zij hadden "politie(k) ende justitie". De Zwolse regering streefde er ook naar zelf de stadspastoor te mogen benoemen, ten einde ook in kerkelijk opzicht onafhankelijk te worden van de moederstad Deventer. Dit lukte in het midden van de 14de eeuw echter nog niet.

Naast de bisschop - als landsheer als het ware de soevereine vorst - en Deventer had Zwolle ook nog rekening te houden met de adel als machtsfactor. De macht van de adel werd door de opkomst van de steden steeds geringer. Aangezien de macht van de Overijsselse steden berustte op de handel, in het bijzonder op de doorvoerhandel van de Noordzee naar Westfalen via de IJssel en de Vecht, probeerden de edelen zich schadeloos te stellen door vanuit hun burchten de handelaren lastig te vallen. Zodoende vonden de drie steden en de landsheer elkaar ter wille van de handhaving van de orde.

Tegen deze achtergrond ontwikkelde zich aan het eind van de 14de eeuw

de zogenaamde Moderne Devotie. Al is deze geestelijke stroming in de eerste plaats een reactie op het verval van de Kerk, toch kan haar opkomst en bloei niet los worden gezien van de steden waar zij ontstond en wortel schoot. Dit geldt in het bijzonder voor Deventer en Zwolle. In onderstaande schets zal worden ingegaan op de ontwikkeling van Zwolle ten tijde van de late middeleeuwen, de periode waarin de Moderne Devotie haar bloei doormaakte.

Gouden Tijd (1375-1450)

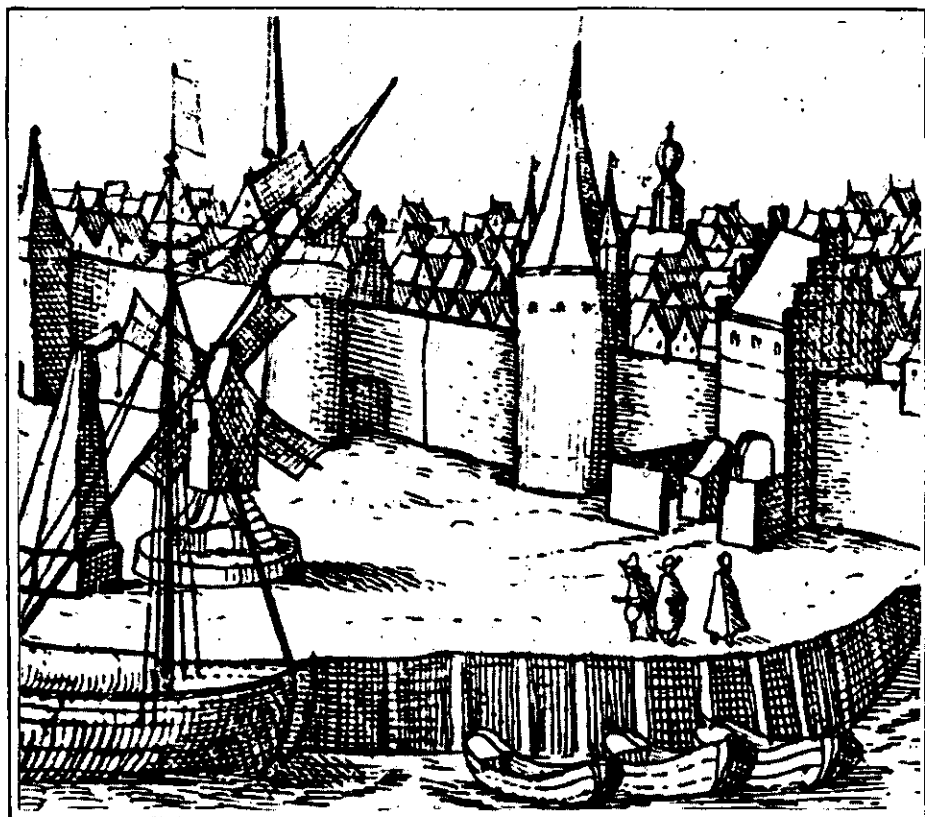
In 1375 kwam een verbond tussen Deventer, Kampen en Zwolle met de landsheer tot stand, dat inhield dat zij gezamenlijk de burchten van de adel zouden belegeren en slechten. In de jaren rond 1380 is dit inderdaad gebeurd. Het verbond betekende echter ook een versterking van de onderlinge positie van de steden tegenover de landsheer. Dit werd nog eens bevestigd in 1399 door een 20-jarig verbond tussen de drie IJsselsteden en de bisschop.

In hetzelfde jaar slaagde het stadsbestuur van Zwolle er in het kerkgebouw in handen te krijgen, zodat enkele jaren later - in 1406 - onder leiding van de door de stad aangestelde kerkmeesters met de bouw van de huidige Grote Kerk begonnen kon worden. Het recht de stadspastoor te benoemen bleef echter - ook na een hierover gevoerd proces - berusten bij het kapittel van Deventer.

Het laatste kwart van de 14de eeuw vormde voor Zwolle de aanzet tot zijn Gouden Tijd: vrij van obstakels van politieke (de overheersing door Deventer) en economische aard (het slechten van de burchten) kon Zwolle op het laatst van de 14de eeuw meer nieuwe burgers begroeten dan enige andere stad in de Nederlanden. Daarbij kreeg Zwolle in 1384 door de inlijving van de marke Dieze haar tegenwoordige gemeentegrenzen. De stad zelf breidde zich uit over de Grote A en trok het gebied tot aan de Kleine A binnen de ommuring. Bewoning van dit oorspronkelijk veenachtige gebied werd mogelijk gemaakt door de aanleg van een paalweg naar de buurschap Dieze, de Diezerstraat. Volkrijk was het stadje evenwel niet: betrouwbare schattingen wijzen uit, dat rond 1400 ongeveer 3200 mensen binnen de muren woonden.

Zwolle was geen agrarisch centrum en had ook vrijwel geen eigen nijverheid. Het leefde van de doorvoerhandel. Om die reden werd er gestreefd naar verbetering van de verbindingen, vooral over water, wat toen het meest gebruikte middel van vervoer voor handelsgoederen was. Daarom poogde Zwolle de overgang over de IJssel, het zogenaamde Katerveer, in handen te krijgen, wat in de loop van de 15de eeuw is gelukt. De voorname route voor Zwolle bleef echter die over de Vecht naar het Zwartewater, zodat het tegenwoordige Rode-Torenplein in die tijd het handelscentrum van Zwolle was.

Bij gebrek aan een krachtige landsheer moest Zwolle in allerlei zaken voor zichzelf opkomen. Vandaar dat het zich aangetrokken voelde tot de Duitse steden, die in een soortgelijke positie kwamen te verkeren toen

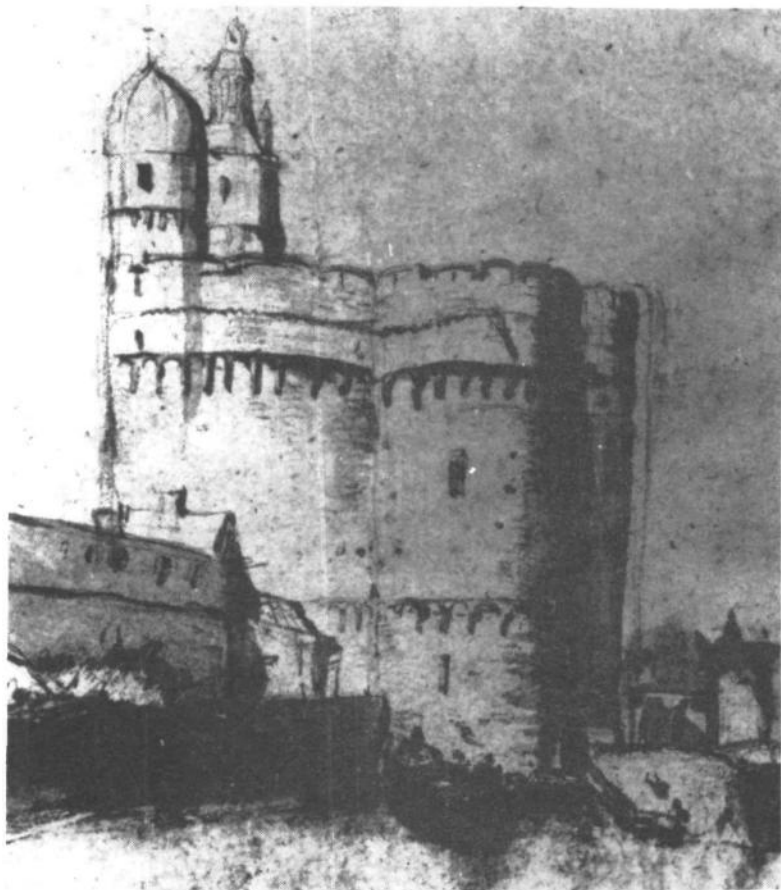

Het Rode-Torenplein, het handelscentrum van Zwolle.

een krachtig landsheerlijk gezag ook in het Duitse Rijk ontbrak. Door tegenwerking van Deventer was het Zwolle echter in de 14de eeuw niet gelukt lid te worden van de Hanze. Door de gewijzigde machtsverhoudingen in Overijssel kon Zwolle in 1407 toegelaten worden tot dit verbond van handelssteden. Ter bevordering van diezelfde handel werden in die jaren in Zwolle een Waag, een Wanthuis, waar textiel verkocht werd, en een Vleeshuis gebouwd.

Hoewel de relatief grote welvaart van Zwolle veel vreemdelingen aantrok, nam het totale inwonertal niet toe. De vele epidemieën, vooral de pest, zorgden daarvoor. Het stadsbestuur vaardigde wel bij herhaling maatregelen uit ter bevordering van de hygiëne, zoals het verbod het water te verontreinigen door vuilnis te storten in de A, maar in de praktijk kwam het toch neer op het bestrijden van de symptomen. Zo werd voor de melaatsen in 1377 buiten de stad een gasthuis gesticht. Voor de pestlijders werd in 1450 eerst nog voorlopig en in 1458 definitief een gasthuis ingericht. De armen- en ziekenzorg, vanouds toever-

trouwd aan het Heilige-Geestgasthuis, werd belangrijk verbeterd. Bovendien nam het aantal instellingen van weldadigheid in de loop van de 15de eeuw toe. Naast het in 1444 gestichte St.-Laurensghasthuis voor der-tien of meer arme zieke mensen, waren dit veelal zogenaamde vrijwoningen. Vermogende lieden lieten bij hun overlijden soms hun woning na aan de armen van de stad, die er dan een onderkomen vonden. De economische groei kwam dus tot op zekere hoogte ook aan de zwaksten in de samenleving ten goede.

De Diezerpoort in de Zwolse stadsmuur. Afgebroken in de 19de eeuw.

Niet toevallig valt in diezelfde tijd ook een culturele bloei waar te nemen. Zo werd er in Zwolle nooit zoveel gebouwd als in de eerste helft van de 15de eeuw. Gelukkig is van dit alles het één en ander overgeble-

ven, al is het bijzonder weinig vergeleken met hetgeen er ooit geweest is. Behouden zijn gebleven de verschillende kerken, de schepenzaal in het stadhuis, de Sassenpoort, de stadsmuren en verschillende middel-eeuwse woonhuizen.

Op onderwijskundig gebied trok de stad Joan Cele aan, die als rector van de Latijnse school op pedagogisch en didactisch gebied baanbrekend werk verzette. Cele voerde een nieuw type onderwijs in, dat gezien moet worden als een schakel tussen het basisonderwijs en de universiteit. Uit heel de Nederlanden, maar ook uit de Duitse gebieden kwamen honderden leerlingen zijn lessen volgen. Voor hen werd rond het midden van de 15de eeuw een enorm schoolgebouw met een capaciteit van 800 leerlingen naast het stadhuis gebouwd. In Cele's aanwezigheid kocht Geert Grote in 1384 een huis in de huidige Praubstraat, waarin hij het Fraterhuis stichtte, dat onder leiding kwam te staan van Florens Radewijns en Johan van den Gronde. Dit was de eerste vestiging van de Moderne Devotie buiten Deventer.

In het begin van de 15de eeuw ontstonden in Zwolle twee aan elkaar tegengestelde stromingen. Aan de ene kant waren dit door de handel steeds machtiger wordende handwerkslieden, die verenigd waren in de gilden en die streefden naar welvaart. Anderzijds ontstond als reactie op de groeiende rijkdom en verwereldlijking een beweging die juist de eenvoud en de soberheid voorstond en die het welzijn van de mensen op het oog had. De inspirator van deze zogenaamde Moderne Devotie was de uit Deventer afkomstige Geert Grote. Hij stichtte, zoals vermeld, het eerste Fraterhuis in Zwolle. De Moderne Devotie kreeg een grote omvang en aanhang, met name door het organisatie- en propagandatalent van Dirk van Herxen, die bijna 50 jaar lang rector van het Zwolse Fraterhuis was. Onder zijn bezielende leiding verspreidden de moderne devoten zich vanuit Zwolle over praktisch het gehele toenmalige Duitse rijk. Echt wereldwijd bekend werden hun idealen door Thomas a Kempis, die 70 jaar lang in Zwolle woonde en werkte. Hij is immers de schrijver van Over de navolging van Christus. Er is vrijwel geen taal in de wereld, waarin dit na de bijbel meest gelezen boek niet is vertaald.

De belangen van de twee Zwolse groeperingen, de gilden enerzijds en de moderne devoten anderzijds, kwamen zo zeer met elkaar in botsing, dat er een onwenteling plaatsvond. Volgens het destijds geldende stadsrecht moest men over grondbezit beschikken om zitting te kunnen krijgen in het stadsbestuur. De oudermannen (bestuurders) van de gilden moesten dus onroerend goed in handen zien te krijgen, maar om over een gezonde financiële basis te kunnen beschikken, moesten ook de fraters grondbezit zien te verwerven. Vandaar dat in 1407 het stadsrecht in die zin gewijzigd werd, dat de kloosterlingen die in Zwolle onroerend goed erfdien, dit moesten verkopen aan niet-geestelijken. De gilden slaagden er in 1413 in het stadsbestuur in handen te krijgen en trachtten vanuit die positie de moderne devoten het leven onmogelijk te maken. Toen de laatsten daarop gingen klagen bij de bisschop, die landsheer en kerkelijk leidsman in het bisdom was, zette deze een "contra-revolutie" op touw, die in de nacht van 12 op 13 december 1416 het oude stadspatriaciaat weer aan de macht bracht. Verschillende gildeleiders werden midden in die nacht van hun bed gelicht en bij het licht van flambouwen

op de Grote Markt onthoofd. Tientallen anderen werden levenslang verbannen.

De macht van de steden tegenover de bisschop werd duidelijk versterkt tijdens het Utrechtse schisma (1423-1432), toen de door de Overijsselse steden gesteunde kandidaat voor de vacante bisschopszetel, Rudolf van Diepholt, het moest opnemen tegen de domproost Zweder van Kuilenburg, en de eerste deze strijd won. Als dank voor de geboden hulp schonk Van Diepholt - eenmaal bisschop geworden - in 1433 de woeste veengronden in de Rute en de Hermelijn, bij het tegenwoordige Nieuwleusen, aan de stad Zwolle.

Op kerkelijk terrein boekte de stad eveneens winst. De bisschop bepaalde namelijk in 1438 dat van de inkomsten van de Zwolse kerk het grootste deel (7/12) naar de stadspastoor zou gaan, terwijl het kapittel van Deventer zich voortaan tevreden moest stellen met 5/12 van de opbrengsten. Belangrijker nog was het stapelrecht dat hij in hetzelfde jaar aan Zwolle schonk en dat bepaalde dat alle goederen die bij Venebrugge (op de grens van Overijssel en Bentheim) over de Vecht binnenkwamen, naar Zwolle ter markt moesten worden gebracht om daar verkocht te worden.

Na de Wendisch-Hollandse oorlog (1438-1441) valt er op economisch gebied een kentering waar te nemen. Als gevolg van deze door de Wendische, of Hanzesteden van de Hollandse steden verloren oorlog verplaatste de handel naar en uit de Oostzee zich meer naar Holland. Bovendien verminderde de economische betekenis van de Hanzesteden langs de IJssel door de slechter wordende bevaarbaarheid van die rivier, terwijl de koggen juist een grotere diepgang kregen.

Bovendien verslechterde de verstandhouding tussen bisschop Rudolf van Diepholt en de Overijsselse steden rond het midden van de 15de eeuw. Vandaar dat Kampen, Deventer en Zwolle zich in 1450 verbonden om elkaars vrijheden en rechten te beschermen. Zelfs bepaalden zij in 1452 dat zij - zo nodig met geweld - inbreuken op hun rechten door de landshoofd zouden verhinderen en de bisschop niet zouden steunen in de strijd die hij toen voerde om een neef bisschop van Münster te maken.

In 1456 kwamen de anti-Hollandse gevoelens tot uiting in het verzet van de Overijsselse steden tegen de nieuw opgedrongen bisschop David van Bourgondië. Zij liepen echter tevergeefs storm tegen zijn machtige beschermheer en natuurlijke vader Philips van Bourgondië. Na een kortstondig beleg ging Deventer overstag, gevolgd door Kampen en Zwolle. Hiermee werd Overijssel politiek en cultureel in de Bourgondische invloedssfeer opgenomen.

Nabloei (1450-1500)

Politiek gesproken werd Overijssel na het midden van de 15e eeuw steeds meer betrokken bij de Gelders-Bourgondische tegenstellingen. Deze landstreek was duidelijk een object van de Bourgondische expansiepolitiek,

wat Gelderse reacties opwekte. Bisschop David van Bourgondië deed ook duidelijke pogingen om zijn landsheerlijke positie te versterken en door middel van hoger beroep inzake rechtspraak centralisatie van macht te bereiken. Door het sneuvelen van Karel de Stoute in 1477 moesten de Bourgondiërs tijdelijk afzien van hun aspiraties ten opzichte van Overijssel. Bisschop David zag zich in 1478 genoodzaakt af te zien van het Hooggerechtshof, de Schive, en moest ook een landrecht voor Overijssel toestaan, dat - kenmerkend voor de nieuwe situatie - in Zwolle werd gedrukt.

Doordat Zwolle betrokken raakte bij de Bourgondische wereld, beleefde het in de tweede helft van de 15de eeuw als het ware een "herfsttij der middeleeuwen". Op allerlei terreinen werd een hoog cultureel niveau bereikt. In dit verband moeten wij volstaan met een opsomming van beroemde kunstenaars, zoals Berend van Koblenz, Hendrik Verdriet, Willem Backerweert, Arend van Kalkar en de beroemde drukker Peter van Os. Helaas zijn maar weinig kunstuitingen van die tijd bewaard gebleven. Wel is in tal van Europese musea en verzamelingen nog het werk aanwezig van degene die tot voor kort moest worden aangeduid met de noodnaam de "Meester van Zwolle". Ongeveer 35 jaar geleden is het gelukt zijn identiteit vast te stellen. Deze leermeester van Jeroen Bosch, maar ook van een man als Lucas van Leyden en vooral van Albrecht Dürer blijkt Johan van den Mynnesten te hebben geheten.

Broeders van het Broerenklooster te Zwolle.

De Zwolse bloeitijd duurde tot ongeveer 1500. Rond 1480 eindigde zij eigenlijk met een stadsuitbreiding tot aan de huidige Thorbeckegracht. Toen kreeg Zwolle ook de stadsmuur die nu gerestaureerd wordt. Binnen deze nieuwe ommuring werd door de Dominicanen het Broerenklooster met de librije gebouwd. Ook diende juist dit terrein - het huidige nieuwe winkelcentrum - als industrieterrein, wat nog doorklinkt in de straatnamen zoals de Smeden, Pletterstraat en de Pijpenbakkerssteeg. Tezelfdertijd werden de zusterhuizen van de moderne devoten omgezet in kloosters: in 1484 gingen de Zwolse vrouwenconventen over in kloosters van reguliere kanonikessen van de Augustijnse orde. Het is als het ware het einde van de Moderne Devotie als actieve, vernieuwende geestelijke beweging. Precies een eeuw na de vestiging van het eerste Fraterhuis in Zwolle stokte en verstolde deze beweging om weer precies 100 jaar later zelfs geheel te verdwijnen. De Moderne Devotie, als beweging sterk naar voren komend bij het opkomende getij van Zwolle's Gouden Tijd, ebt als het ware weg als Zwolle's bloei verbleeft. Aldus beschouwd, blijkt dat de Moderne Devotie een tijdsverschijnsel is, nauw samenhangend met de economische ontwikkeling van haar omgeving.

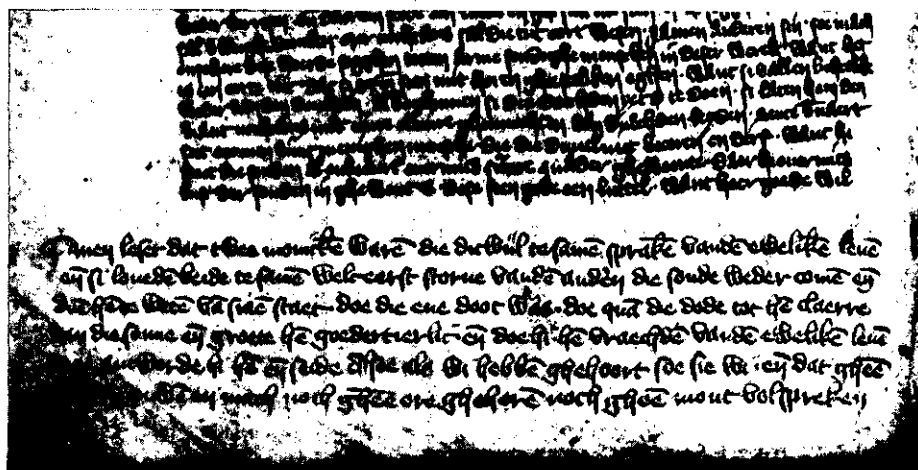
Geraadpleegde literatuur:

- F.C. Berkenvelder, "Zwolle ten tijde van Thomas a Kempis" in: Bijdragen over Thomas a Kempis en de Moderne Devotie (Brussel/Zwolle 1971) 38-53.
- F.C. Berkenvelder, "De groei van middeleeuws Zwolle naar zelfstandigheid" in: Overijsselse Historische Bijdragen 95 (1980) 167-186.
- F.C. Berkenvelder, Zwolse Regesten I en II (Zwolle 1980/1983)
- B. Dubbe, "Is Johan van den Mynnesten de 'Meester van Zwolle'?" in: Bulletin van het Rijksmuseum 18 (1970) 55-65.
- J. Frederiks, Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolwezen tot omstreeks 1700 (Zwolle 1960).
- N.D.B. Habermehl, "Het Heilige Geestgasthuis te Zwolle in de late middeleeuwen: stichting en ontwikkeling" in: Overijsselse Historische Bijdragen 95 (1980) 139-165.
- B.J. van Hattum, Geschiedenissen der stad Zwolle (5 delen; Zwolle 1767-1775).
- F.K. van Ommen Kloeke, "Het 'Hospitaal der maellateschen geheten Ten Hilgen Cruce buten Voersterpoerten' te Zwolle (1377- + 1650)" in: Verlagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis 26 (1910) 203-304.
- B.H. Slicher van Bath e.a., Geschiedenis van Overijssel (Deventer 1970).
- A. Telting, Stadboeken van Zwolle (Zwolle 1897).
- Thom. J. de Vries, Geschiedenis van Zwolle I (Zwolle 1954).
- Thom. J. de Vries, "Meester van Zwolle, Johan van den Mynnesten's levensgeschiedenis" in: Overijsselse portretten (Zwolle 1958) 7-12.

JAN CELE EN DE PREKEN DIE HIJ NIET SCHREEF

Drs. R.Th.M. van Dijk

De Gemeentelijke Archiefdienst te Zwolle bewaart een handschrift met preken, die tot voor kort vrij algemeen aan Joannes Cele, de rector van de Zwolse stadsschool, werden toegeschreven. Het handschrift omvat 96 papieren bladzijden (285 x 205 mm) in katernen van wisselende omvang. De bladspiegel meet 220 x 145/150 mm. De tekst vult in één kolom de gehele bladspiegel, waarbij het aantal regels varieert van 30 tot 57. Er zijn geen signaturen en slechts enkele reclamen (bladwachters). Naast de moderne potloodfoliëring is er een oude foliëring (ff. 3r-83v), waarvan een deel (ff. 30r-83v) dubbel is gefoliëerd. Het gebruikte schrift is overwegend een cursieve boekletter, terwijl voor de opschriften een boekletter werd gebruikt. Er zijn vier handen te onderscheiden: ff. 3r-28v, ff. 30r-83v, ff. 83v-86v en ff. 87r-96v en de toegevoegde exempelen (stichtelijke verhalen) in de marges van ff. 3r-83v. Het handschrift bevat slechts één rode initiaal zonder versiering. De overige ruimtes voor initialen, meestal door representanten of initiaalwachters aangeduid, zijn niet ingevuld. De huidige band en twee (voorin) en zes (achterin) papieren schutbladen dateren uit het midden der 19de eeuw. Het boekblok is gebonden in kartonnen platten, met bruin gedrukt papier overtrokken en voorzien van een schapeleren rug en hoeken, 295 x 215 x 40 mm. 1)

Deel van een pagina uit het prekenhandschrift, met toegevoegd exempel.

De tekst omvat een cyclus van 59 preken voor de zondagen en de voor-
naamste feestdagen van het kerkelijk jaar, op een enkele uitzondering
na gebaseerd op het evangelie van de betreffende dag. De preken zijn
in het Middelnederlands geschreven en voorzien van Latijnse opschrift-
en. Een aantal correcties in de tekst laat zien dat het om een af-
schrift van een ander handschrift gaat.

Over de herkomst valt niets met zekerheid te zeggen. C. Borchling,
die het als eerste beschreef, localiseert het ten onrechte in Win-
desheim. 2) Daarna heeft W. de Vreese het voor zijn Bibliotheca Neer-
landica Manuscripta beschreven. 3) Hij identificeert de preken met
sermoenen van de Rijnlandse mysticus Joannes Tauler (eind 13de eeuw -
1361). 4) Meer bekendheid kreeg het Zwolse handschrift door B. Delf-
gaauw, die veronderstelt met een prekenbundel voor zusters van het
gemene leven of regularissen van Windesheimse signatuur te maken te
hebben en de taal Oostmiddelnederlands noemt. 5) Mede hierdoor kwam
Thom. J. de Vries ertoe de preken-cyclus toe te schrijven aan magister
Joannes Cele. 6) Sindsdien is zijn mening vrij algemeen gevolgd. 7)

Na een zeer uitvoerig vergelijkend onderzoek van een aantal bundels
met epistel- en evangeliepreken in het Middelnederlands is G.C. Zielem-
an tot de conclusie gekomen, dat de Zwolse prekenbundel een bewerking
is van een oorspronkelijk wellicht Vlaamse preken-cyclus, die tussen
1323 en 1347 in Brugge of omgeving tot stand is gekomen. 8) De taal
van ons handschrift is niet Oostmiddelnederlands, maar Hollands. De
eerste 46 preken dateren van ca. 1400, de overige 13 van ca. 1415.
De oorspronkelijke auteur moet een geschoolde theoloog geweest zijn,
die vertrouwd was met de scholastieke theologie, met de Latijnse
traditie der Franse mystici (Bernardus van Clairvaux, Richard van
Sint-Victor, Thomas van Aquino) en met de nieuwe mystieke stromingen
van de Brabantse school (Jan van Ruusbroec) en de Rijnlandse school
(Meester Eckhart, Henricus Suso, Joannes Tauler). Hij blijkt geen
slaafse navolger van een of andere school te zijn, maar legt eigen
accenten, met name in zijn vriendschapsmystiek 9), die tot nu toe in
de Nederlandse geestelijke literatuur nog onbekend waren.

Het onderzoek van Zielemans is zo grondig en de resultaten ervan zijn
zo overtuigend, dat Zwolle voorlopig een illusie armer is. Wij dienen
weer terug te keren tot de vaststelling van E. Zuidema, dat van
Joannes Cele geen werken bewaard zijn gebleven. 10) En zeker ontvalt
alle kracht aan het voorstel van S. Axters om, naar aanleiding van het
betoeg van Thom. J. de Vries, alle teksten waarin 'die minnende sele'
(Cele !) opduikt bij de geschriften van de Zwolse schoolrektor onder
te brengen. 11) Gezien de unieke plaats die het Zwolse handschrift
in de Middelnederlandse preekliteratuur en de mystieke traditie van
de Nederlanden inneemt, lijkt het mij echter meer dan wenselijk, dat
tot een volledige tekstuitgave besloten wordt. Het preekboek gaat
verre de betekenis te boven die zelfs een beroemdheid als Jan Cele
eraan had kunnen geven.

De toeschrijving, sinds Thom. J. de Vries, van de Zwolse prekenbun-
del aan magister Joannes Cele mist helaas elke wetenschappelijke on-
derbouwing. Maar op zich is het niet ondenkbaar dat de befaamde school-
rektor preken heeft nagelaten. Johannes Busch heeft in zijn Chronicon
Windeshemense het leven van Cele beschreven. 12) Daarin vermeldt hij

uitdrukkelijk dat de rector naar de wijze van de broeders collaties of preken (oorspronkelijk: broederlijke gesprekken) hield voor zijn leerlingen. De 'broeders' (van het gemene leven) zijn de volgelingen van Geert Grote (1340-1384), die in 1379, na een langdurige retraite bij de kartuizers van Monnikhuizen bij Arnhem, een leven als boeteprediker begon en aan de oorsprong staat van de reveilbeweging van de Moderne Devotie. 13)

Binnen deze beweging van 'vernieuwde innerlijkheid' nam Joannes Cele een geheel eigen plaats in. Hij was in het midden van de 14de eeuw te Zwolle geboren uit de patriciërsfamilies Sobbe en Ten Weerde. Na aan een buitenlandse universiteit, mogelijk Praag, de titel van magister artium te hebben behaald, werd hij in 1374 door de Zwolse stadsmagistraat tot rector van de stadsschool benoemd. Hij raakte bevriend met Geert Grote, met wie hij in 1379 naar Parijs trok om boeken te kopen. Beiden waren van mening dat herstel van de verziekte Kerk in hun dagen pas kon beginnen met ernstige studie van goede en betrouwbare teksten. Onderweg bezochten zij Jan van Ruusbroec, de beroemde Brabantse mysticus, die als prior van Groenendaal bij Brussel zijn laatste jaren sleet. 14) Dit bezoek duurde enkele dagen en in die tijd waagde Geert Grote het op de grootmeester van de Nederlandse mystiek enige aanmerkingen te maken. Waarop deze antwoordde: "Nooit heb ik iets in mijn boeken geschreven tenzij in tegenwoordigheid van de Heilige Drievuldigheid... En u, magister Geert, u zult de waarheid hiervan die nu nog voor u verborgen is, binnenkort verstaan, maar uw gezelschap, magister Jan, zal het in dit leven nooit verstaan". 15) Ruusbroec miste kennelijk bij Cele, althans volgens zijn biograaf Hendrik Utenbogaerde (Pomerius), iedere mystieke aanleg. Een gemis dat zich dus thans goed laat rijmen met het feit dat de Zwolse prekenbundel met zijn opvallend mystieke spiritualiteit niet van Cele kan zijn. De kwalificatie die Ruusbroec aan Cele toekende, doet geen afbreuk aan het feit dat wij te doen hebben met een man die een vroom en toegewijd leven wilde leiden. Het schijnt dat hij een ogenblik aan zijn roeping als schoolrector getwijfeld heeft. Ook hij trok zich enige tijd in Monnikhuizen terug (1381-1382), maar liet zich er tenslotte door Geert Grote van overtuigen, dat hij het geestelijk reveil van de Moderne Devotie niet beter kon dienen dan als rector van de Zwolse stadsschool. Hij was getuige bij de stichting van de eerste twee huizen van broeders van het gemene leven in Zwolle (1384 en 1396). Onder zijn rectoraat breidde de Zwolse stadsschool zich aanzienlijk uit en werd één van de bekendste van heel West-Europa. Niet alleen kinderen van Zwolse burgers bevolkten de school, maar vooral ook niet-Zwollenaren. Zij werden bij particulieren ondergebracht of in de convicthen die de broeders van het gemene leven spoedig oprichtten. Cele stuurde zijn leerlingen vaak naar de broeders, waar zij studieuze en religieuze begeleiding kregen. De broeders ontwikkelden een methode van bijbelgesprek, collatie geheten, die zij in de vorm van preekgesprekken ook aanwendden in bijeenkomsten met parochianen en schooljeugd. Deze methode paste Cele zelf in zijn zondagse samenkomsten met de leerlingen van zijn school toe.

Joannes Cele is van groot belang geweest voor de hervorming van het laatmiddeleeuws onderwijs in Nederland. 16) Geleid door de beginselen van de Moderne Devotie, stelde hij tot doel van het onderwijs: de mo-

rele en religieuze vorming van de jeugd. Wetenschap die een mens niet echt beter maakt achtte hij met Geert Grote waardeloos. Om het gestelde doel te bereiken, herordende hij alle schoolvakken op de Heilige Schrift en de kerkelijke praxis. Hij deelde de school in acht klassen in, elk met een eigen leerprogram. Voor het onderwijs in de hoogste klassen trok hij enkele magistri artium als lectoren aan, terwijl hij h t onderwijs in de lagere klassen toevertrouwde aan leerlingen van de hoogste klassen. Zijn schoolsysteem beviel zo goed, dat het na de middeleeuwen door de nieuwe religieuze orden, zoals de Jezuïeten en de Ursulinen, met enkele wijzigingen kon worden voortgezet.

Meester Jan Cele is tot aan zijn dood in 1417 rector van de Zwolse stadsschool gebleven. Zonder ooit zelf broeder van het gemene leven of reguliere kanunnik van Windesheim te zijn geweest, heeft hij duizenden jongens in de geest van de Moderne Devotie gevormd. Velen van hen hebben belangrijke plaatsen in Kerk en samenleving bekleed en op hun beurt het zaad van de vernieuwde innerlijkheid gezaaid. Terecht beschouwden de Windesheimers Jan Cele als één der hunnen. Na zijn dood op 9 mei 1417 werd zijn lichaam te Windesheim ter aarde besteld. Ook al zijn de aan hem toegeschreven preken niet van zijn hand, magister Joannes Cele van Zwolle blijft een moderne devoot waarop zijn geboortestad in het 600ste sterfjaar van Geert Grote terecht trots mag zijn.

Onderwijs in de late middeleeuwen.

Noten:

- 1 Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, Handschriften Zwolle, serie II, nr. 1; Thomas a Kempis en de Moderne Devotie. Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1971) 6-7 (nr. 7). G.C. Zielemans, Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken. Kerkhistorische bijdragen 8 (Leiden 1978) 89-97. Zie aldaar verdere literatuur.
- 2 C. Borchling, Mittelniederdeutsche Handschriften in Norddeutschland und den Niederlanden. Erster Reisebericht. Nachrichten der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse (Göttingen 1898) 240.
- 3 Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden, collectie Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, map aantekeningen over handschriften berustende bij de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle.
- 4 Voor in het handschrift bevindt zich een ingeplakt blaadje waarop W. de Vreese schrijft dat dit wellicht het oudste Middel nederlandse handschrift met sermoenen van Tauler is.
- 5 B. Delfgaauw, 'Een preek-cyclus der moderne devoten' in: Ons Geestelijk Erf XIV (1940) 173-186.
- 6 Thom. J. de Vries, Duutsche sermoenen door magister Joan Cele, rector der Zwolse school, gehouden tot zijn clercken, 1380-1415. Bloemlezing met inleiding (Zwolle 1949).
- 7 Zie bijvoorbeeld S. Axters, Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, III, De Moderne Devotie, 1380-1415 (Antwerpen 1956) 92-94.
- 8 Zielemans, 283-309.
- 9 In deze mystiek wordt de vereniging met God beschreven met beelden die ontleend zijn aan de beschrijving van vriendschap, broederschap en genegenheid.
- 10 E. Zuidema, 'Cele (Johannes)' in: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek IV (Leiden 1918) 407-408.
- 11 Axters, 94.
- 12 Iohannes Busch, Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum, K. Grube ed. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebieten (Halle 1886) 204-222.
- 13 G. Epiney-Burgard, Gérard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion moderne. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 54 (Wiesbaden 1970). Onlangs verscheen C. Los, Van Geert Groote tot Erasmus. De Broeders des gemenen levens en de navolging van Christus (Zeist 1984). De lezer bedenke echter wel dat in deze uitgave de literatuur van de laatste 30 jaar niet is verwerkt (!).
- 14 De beste bibliografische oriëntatie op leven en werken van Jan van Ruusbroec biedt Jan van Ruusbroec 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus. Met als bijlage een chronologische tabel en drie kaarten. (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1981).
- 15 Geraert van Saintes; Hendrik Utenbogaerde, De twee oudste bronnen van het leven van Jan van Ruusbroec door zijn getuigenissen bevestigd. Uit het Middel nederlandse en uit het Latijn vertaald door de Benedictinessen van Bonheiden. Ingeleid door P. Verdeyen. Mystieke teksten met commentaar 4 (Bonheiden 1981) 103.
- 16 M. Schoengen, Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zu dem Auftreten des Humanismus (Freiburg i.B. 1898). J. Frederiks, Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolwezen tot omstreeks 1700. Een historische studie (Zwolle 1960) 29-88.

THOMAS A KEMPIS, MONNIK VAN HET KLOOSTER OP DE AGNIETENBERG

Korte levensschets van een moderne devoot

H.P. Duynstee

Op 3 november 1294 kreeg het Rijnlandse Kempen in de huidige Bondsrepubliek stadsrechten. Aartsbisschop Siegfried von Westenburg kan toen niet hebben vermoed, dat dit stadje nog eens over de wereld bekend zou worden. Dat dit het geval is, heeft het te danken aan Thomas, die genoemd werd naar zijn geboortestad. Thomas werd in 1379/80 geboren als tweede zoon van Johannes Hemerken en Gertrude Kuijt. De familienaam betekent hamertje. Het kan zijn dat Thomas' vader een beroep had waarbij een kleine hamer werd gebruikt. Zijn moeder zou een soort schrijfschooltje hebben geleid. Thomas zelf heeft zich daar nooit over uitgelaten. Van zijn jeugd is dan ook maar weinig bekend.

Een speurtocht door de vriendelijke stad Kempen bracht ons in de mooie St.-Mariënkirche, waar een oud doopvont te zien is, waarin Thomas gedoopt zou zijn. Natuurlijk heeft Kempen een gymnasium dat naar Thomas is genoemd, evenals een straat, een apotheek, een boekwinkel, een uitgeverij en een restaurant. Maar er is ook een "Thomasverein", een vereniging met een sociaal-cultureel doel, die in 1838 werd opgericht. Door toedoen van deze vereniging werd in 1901 een groot standbeeld achter de St.-Mariënkirche geplaatst. Het gezin Hemerken woonde namelijk bij het kerkhof, achter de kerk waar nu het grote standbeeld van Thomas staat. Een oorkonde van 19 september 1402 bevestigt dat het ouderlijk huis van Thomas daar moet hebben gestaan. Dit charter handelt over de verkoop van een huis aan het kerkhof te Kempen, waarvoor Johan Hemerken en zijn broer Thomas toestemming hadden gegeven. Dit stuk bevindt zich in het stadsarchief van Kempen.

Toen Thomas ongeveer dertien jaar oud was, ging hij samen met zijn vriend Gobelinus van Kempen naar Deventer om aan de stadsschool daar te gaan studeren. Dat was niet uitzonderlijk in die tijd. Het milieu in Overijssel verschilde niet veel met dat van Westfalen en het Rijnland. Men trof er dezelfde leefgewoonten, dezelfde taal en dezelfde godsdienst aan. Deventer was niet alleen beroemd om zijn school, maar ook als bakermat van de Moderne Devotie. Deze religieuze beweging had zich van hieruit verspreid tot ver in Westfalen en het Rijnland. De ouders wisten dus waar zij Thomas naar toe stuurden. Blijkbaar studeerden veel jongens uit Kempen en omgeving in Deventer, want hun namen komen wij telkens weer tegen in de kronieken. Ook Johannes, de oudste zoon uit het gezin Hemerken, had in Deventer gestudeerd. Hij was inmiddels al vijf jaar kloosterling te Windesheim. Toen Thomas naar Overijssel kwam, zocht hij eerst zijn broer op. Deze gaf hem een aanbeveling mee voor Florens Radewijns en zo kwam Thomas in de stad waar

nog alles getuigde van de geest van Geert Grote, de vader van de Moderne Devotie.

Na de dood van Geert Grote in 1384 werd zijn werk voortgezet door zijn beste en trouwste leerling, Florens Radewijns. Aan Thomas a Kempis danken wij een vrij uitvoerige levensbeschrijving van hem. En juist uit deze biografie leren wij Thomas ook een beetje kennen. Florens was als een vader voor Thomas. Toen Thomas in Deventer kwam, zorgde Florens voor een goed onderdak voor de jongen. Hij kwam bij een devote vrouw in huis en kreeg er gratis kost en inwoning, net als verschillende andere studenten die daar woonden. Bovendien zorgde Florens voor boeken, kleding en schrijfmateriaal.

De goedheid van Florens heeft veel voor Thomas betekend. Hij was vaak te gast in het Heer Florenshuis. Op zon- en feestdagen hield Florens voor de studenten een preek. Na afloop spraken zij er dan nog gezamenlijk over. Voor Thomas waren dit hoogtepunten in zijn schoolleven. Alles wat hij in het Fraterhuis zag, het leven van de broeders en het voorbeeld van Florens heeft grote indruk op hem gemaakt. Het is bepalend geweest voor zijn verdere ontwikkeling. In zijn latere leven zal Thomas dan ook steeds weer omzien naar deze periode.

Thomas a Kempis

Inmiddels verhuisden de broeders naar een groter pand. Het oude Heer Florenshuis werd ingericht voor scholieren. Thomas kwam in het oude vicariehuis te wonen. Hij deelde er zijn kamer en bed met zijn vriend Arnold Schoonhoven. Hier leerde Thomas boeken en handschriften kopiëren.

ren, zodat hij zelf ten dele in zijn levensonderhoud kon voorzien. Deze vaardigheid kwam hem later goed van pas. Door het kopiëren kwam hij tevens tot het lezen van de bijbel en van de geschriften der kerkvaders en andere verwante schrijvers.

Thomas' vriend Arnold Schoonhoven had reeds te kennen gegeven dat hij tot de broederschap wilde toetreden, maar Florens Radewijns wilde hem pas opnemen als hij goed kon "afschrijven". Arnold oefende zoveel hij kon, waarbij naar het schijnt Thomas als zijn leermeester optrad. Na een jaar werd Arnold in de broederschap opgenomen. Toen stond ook Thomas voor een beslissing. Hij zou echter niet toetreden tot de broeders van het gemene leven, aan wie hij zoveel te danken had en door wie hij gevormd was in de geest van de Moderne Devotie. Op een dag liet Florens Thomas bij zich komen om met hem over zijn toekomst te spreken. Florens achtte Thomas het best op zijn plaats in een klooster en Thomas antwoordde dat dit eigenlijk het diepst verlangen van zijn hart was. En zo ging Thomas in de zomer van 1399 met een aanbeveling van Florens Radewijns op weg naar het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle, waarheen zijn broer Johannes vanuit Windesheim was overgeplaatst en inmiddels tot prior was benoemd.

De Agnietenbergers ontvingen hem hartelijk en ofschoon het klooster erg arm was, mocht hij er blijven. Dit werd het begin van 72 jaren "in dienst van de Heer". Aanvankelijk trad hij in als "donatus". Hij bleef dus leek en werd om één of andere onbekende reden niet dadelijk in het noviciaat opgenomen. Intussen maakte hij zich verdienstelijk voor de gemeenschap door het kopiëren van boeken voor het klooster. Ook werkte hij op bestelling zodat hij net als in Deventer wat kon bijdragen voor de kost en de inwoning. Hij was een knap kopiist en bleef dit "monnikenwerk" zijn hele leven doen. Er zijn enkele handschriften van Thomas bewaard gebleven, onder andere een vijfdelige bijbel, die zich in de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt bevindt.

Thomas heeft het in het begin van zijn kloosterjaren erg moeilijk gehad, omdat hij gekweld werd door gewetensangsten. De onbekende frater die na de dood van Thomas nog enige tijd de kroniek van het klooster heeft bijgehouden vermeldt dit. Mogelijk vond de prior een langere proeftijd nodig omdat Thomas scrupuleus was. Toch bleek Thomas op zijn plaats in het klooster. Op Sacramentsdag van het jaar 1406 werd hij ingekleed en een jaar later legde Thomas de kloostergeloften af. In zijn kroniek vermeldt Thomas slechts terloops dat hij het ordekleed ontving en de geloften aflegde. In 1413 ontving hij de priesterwijding. Thomas was toen 33 jaar oud. Bidden, studeren, schrijven en kopiëren zouden voortaan zijn leven vullen. Al lijkt dit een zorgeloos bestaan en is Thomas er heel oud bij geworden, hij heeft het verre van gemakkelijk gehad.

In 1425 werd Thomas tot subprior en novicenmeester gekozen. Het zou een moeilijke tijd voor hem worden. Het waren de jaren van het Utrechts schisma. In 1423 was bisschop Frederik van Blankenheim gestorven. Bij de benoeming van zijn opvolger onstonden er grote moeilijkheden in het bisdom. De door Rome benoemde kandidaat, Zweder van Kuilenburg, werd door velen niet geaccepteerd. Maar de kandidaat die Utrecht voorstelde,

Rudolf van Diepholt, werd door Rome afgewezen. Zo ontstond er een breuk in het Utrechtse bisdom. Voor de Windesheimers en de aangesloten kloosters was de keuze vóór Zweder van Kuilenburg een vanzelfsprekende zaak, als gevolg van hun volstrekte gehoorzaamheid aan de paus van Rome. De wereldlijke overheid dacht er echter anders over. De kloosters gaven geen gehoor aan de eisen door die overheid gesteld, wat tot vervolgingen leidde. De broeders uit Deventer vertrokken naar Doesburg, de Windesheimers gingen naar Frenswegen bij Nordhorn en de Agnietenbergers namen de wijk naar Friesland. Thomas beschrijft in zijn kroniek de reis naar Friesland, die via Hasselt per schip werd gemaakt. De reis was niet zonder gevaar want er stond een straffe wind en het schip was maar klein. In Friesland, waar zij drie jaar zouden blijven, troffen zij medebroeders aan die juist bezig waren met de hervorming van het klooster te Lundingakerke bij Harlingen, dat in verval was geraakt. Daar de Agnietenbergers hun werk steunden, waren zij er zeer welkom.

Desondanks waren er problemen, want ook onder de broeders heerste verdeeldheid. Een klein aantal van hen had gekozen voor Rudolf van Diepholt en had dan ook met tegenzin de Agnietenberg verlaten. Het was voor Thomas niet gemakkelijk zijn taak naar behoren uit te voeren. In 1432 keerde Thomas weer naar de Agnietenberg terug. Later, in 1448, zou hij voor de tweede maal het ambt van subprior bekleden. Wij weten niet voor hoelang aangezien zo'n benoeming telkens voor één jaar geschiedde.

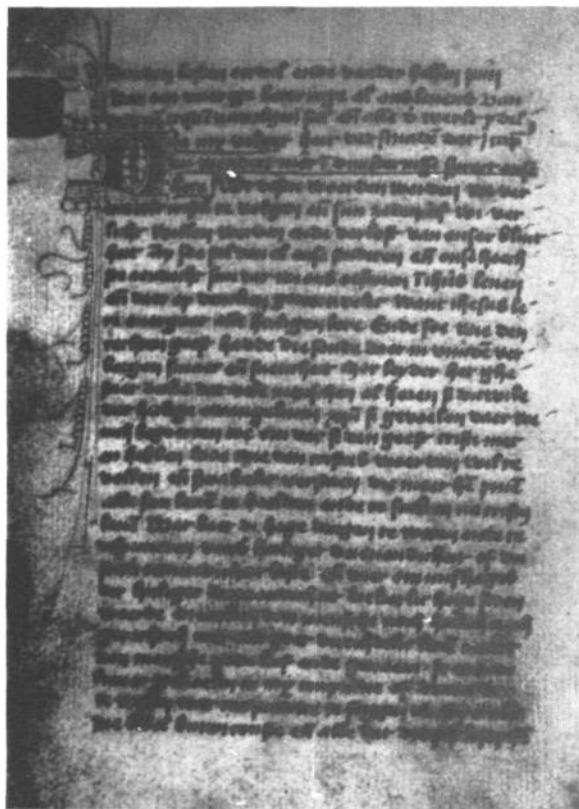
Thomas mislukte in het ambt van procurator. Een procurator had de zorg voor alle materiële zaken van het klooster en dat was beslist geen erebaantje. Na een korte tijd werd Thomas tot opluchting van hemzelf en van de kloostergemeenschap wegens ongeschiktheid uit zijn ambt ontslagen. Hij had er verdriet over en hij ervoer het als een vernedering. Twee merkwaardige brieven die hij schreef, lichten ons daarover in. Het lijkt erop dat Thomas hierin de problemen van zich af heeft willen schrijven.

Was zijn werkterrein zeer beperkt, zijn invloed daarentegen is nog in onze dagen merkbaar. Tot kort voor zijn dood heeft hij kunnen schrijven. Zijn ogen bleven namelijk tot op hoge leeftijd goed. Thomas stierf ten slotte op 25 juli 1471, in de ouderdom van 92 jaar. Tegen de muur boven zijn graf hing men zijn portret met daaronder de bekende spreuk: "In omnibus requiem quaesivi, sed non inveni, nisi angello cum libello!" (In alles heb ik rust gezocht en niet gevonden dan in een boekje met een boekje). De onbekende frater die de kroniek van het klooster verder verzorgde, voegde er nog aan toe dat Thomas werd begraven naast broeder Herbert in de oostelijke trans van de kerk. Daarmee zou het verhaal dan geëindigd zijn, ware het niet dat de werken van Thomas bewaard zijn gebleven.

De geschriften van Thomas zijn meerdere keren in hun geheel uitgegeven. Reeds twee jaar na zijn dood verschenen zij voor het eerst in druk onder de titel: Thomas a Kempis Opera Varia. Er volgden steeds volledige uitgaven. Tot in onze tijd komen er nieuwe verzamelwerken uit. Grote bekendheid geniet de in 1910 door M.J. Pohl uitgegeven Opera Omnia. Een verzamelwerk van de geschriften van Thomas in het Nederlands be-

staat er tot nu toe niet. Wel zijn er verschillende kleine werkjes in het Nederlands uitgegeven, vooral in het begin van deze eeuw. Helaas hebben wij geen geduld en tijd meer om deze verouderde en breedsprakige vertalingen zó te lezen dat wij zien, wat Thomas ons werkelijk te zeggen heeft. Een uitzondering hierop vormen de vertalingen van het boekje De imitatione Christi (Over de navolging van Christus). Deze versijnen regelmatig in eigentijdse taal. De meest recente vertaling is van B. Naaykens uit 1973, waarvan inmiddels al de vijfde druk is verschenen. Niet alleen in Nederland, maar overal ter wereld wordt dit werk herdrukt en blijft de belangstelling ervoor groot.

Maar ook zijn andere werken zijn zeker de moeite waard. Zij geven een ontroerende getuigenis van de vroomheid van Thomas a Kempis. Hij schreef zijn werken vooral voor zijn medebroeders en de novicen van de Agnietenberg en met deze gedachte in het achterhoofd moeten wij ze ook lezen. Wanneer echter het boek over de navolging van Christus niet zo bekend was geworden, zouden de andere 40 werken van Thomas zeker in de vergetelheid zijn geraakt.

Waarschijnlijk oudste Nederlandse vertaling van een deel van De Imitatione Christi. In de onderstreepte zin het bekende: Wie mij volgt...

Al is een chronologie van Thomas' werk niet te geven, wel is er een zekere indeling te maken. Naast de preken en onderrichtingen, meditaties en gebeden, die voor "huiselijk" gebruik waren bestemd, zijn er ook werken van meer historische aard. Zij waren weliswaar bedoeld tot stichting van de novicen, maar zeer zeker ook om de herinnering te bewaren aan de grote mannen van de Moderne Devotie. Het zijn stuk voor stuk boeiende levensbeschrijvingen. Mede dankzij Thomas kennen wij het leven van Geert Grote, de geschiedenis van het Heer Florenshuis en de eerste bewoners zoals Florens Radewijns, Johan van den Gronde, Gerard Zerbolt van Zutphen, Johan Brinckerinck, Lubertus Berne, Hendrik Bruyne, Emilius van Buren, Jacobus van Vianen, Arnoldus Schoonhoven en Johannes Kessel. Behalve Geert Grote heeft Thomas ze allemaal persoonlijk gekend.

Dan is er nog de Chronica Montis S. Agnetis, de kroniek van het klooster op de Agnietenberg. Zonder deze kroniek zouden wij weinig of niets van dit klooster geweten hebben. Verder schreef hij een werk over Liudina van Schiedam en enkele meer ascetische werkjes.

Thomas was muzikaal en heeft zelf ook liederen gecomponeerd. Pohl verzamelde er 110, die hij in deel IV van de Opera Omnia als "Cantica" opnam. Alleen het "In Dulci Jubilo" wordt nog wel eens uitgevoerd in de oud-nederduitse vertaling.

Een logisch-systematische opbouw zal men vergeefs zoeken in de meeste werken van Thomas, zelfs niet in zijn meest beroemde boek. Wat wij wel in de Navolging kunnen ontdekken, is Thomas' geweldige mensenkennis, zijn groot psychologisch inzicht, zijn levenservaring en zijn bekwaamheid geestelijke leiding en vorming te geven aan de novicen van zijn orde. Zijn groot geloof en oprecht vertrouwen hebben zijn scrupuleuze aanleg overwonnen. Uit zijn werk spreekt een diepe nederigheid en grote trouw aan zijn roeping. De Navolging begint met de woorden: "Wie Mij volgt, wandelt niet in duisternis, zegt de Heer" (Johannes 8:12). Dit was de leidraad voor heel zijn leven.

Het valt buiten het bestek van dit artikel in te gaan op de inhoud en de vorm van het boek, evenals op de auteurskwestie die merkwaardig genoeg pas twee eeuwen na de dood van Thomas ontstond. Er zijn bibliotheken volgeschreven over deze strijd. Inmiddels wordt algemeen wel aangenomen dat Thomas a Kempis werkelijk de auteur is van de Navolging.

Een drietal vragen blijft ons sterk bezig houden: Waarom werd juist dit boek zo bekend? Waar ligt de kracht van dit werk? Hoe kan het dat dit boek in alle werelddelen mensen heeft bemoedigd en getroost? Wij weten het niet, nergens worden deze vragen beantwoord. Mogelijk vindt iedere lezer zijn eigen antwoord en is dit misschien juist de charme van het werk van Thomas?

Wanneer wij nog eenmaal omzien naar de historische Thomas, dan lijkt ons de eenvoudige gedenksteen bij het theehuis op de Agnietenberg beter gekozen dan het ietwat pompeuze standbeeld in Kempen. Maar elk gedenkteken staat in de schaduw van het monumentale werk dat Thomas ons heeft nagelaten: Over de navolging van Christus.

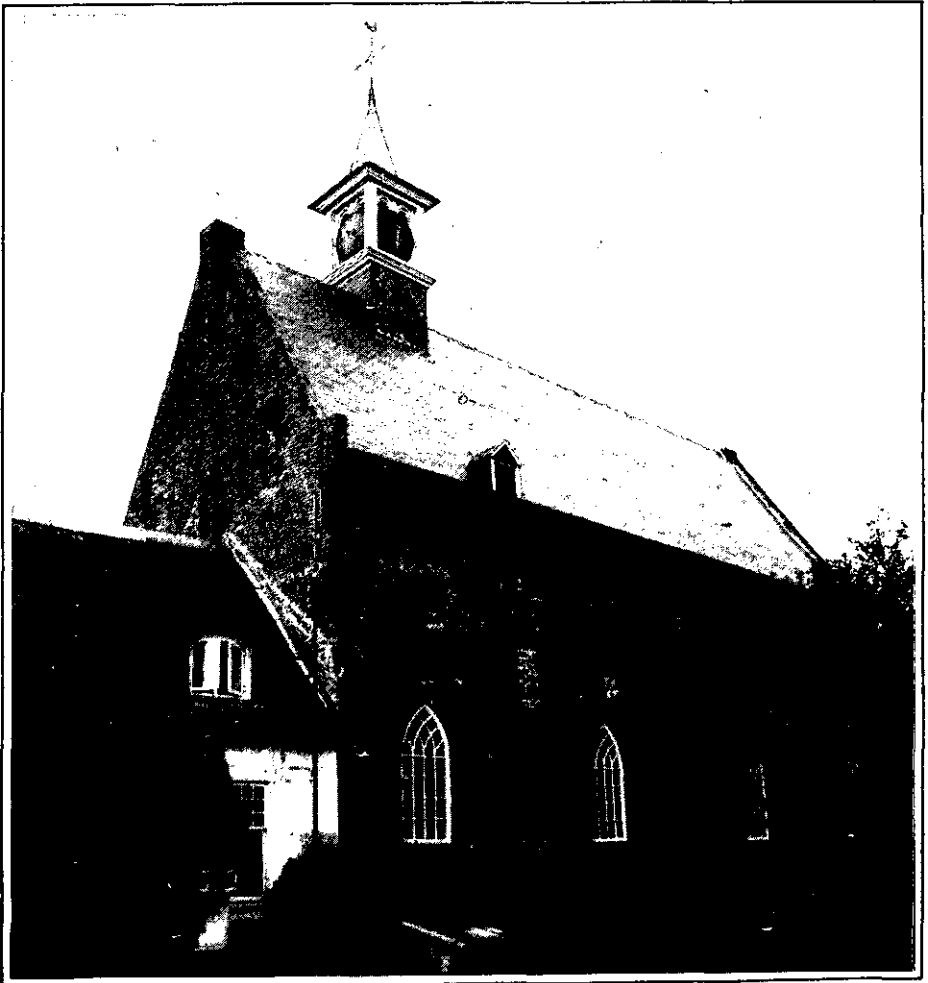
Dit artikel is een voorpublicatie uit: H.P. Duynstee, Leven en werk van Thomas a Kempis 1380 - 1471, monnik van het klooster op de Agnietenberg te Zwolle, een moderne devoot (verschijnt eind 1984 bij uitgever Tabor in Brugge).

Geraadpleegde literatuur:

Thomae Hemerken a Kempis Opera Omnia M.J. Pohl ed. (Friburgi 1922) VII, 116-210, 331-478.

J. Mooren, Nachrichten über Thomas a Kempis (Arnhem 1855)

W.G.A.J. Röring, Thomas a Kempis, zijne voorgangers en zijne tijdgenooten (Utrecht 1902)

Nederlands-Hervormde kerk van Windesheim, eertijds brouwerij van het Windesheimer klooster.

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

H.P. Duynstee

Wanneer wij van Zwolle langs de IJssel naar Deventer rijden, zien wij aan onze rechterhand Windesheim liggen, een plaatsje met nog een eigen karakter, dat sinds enkele jaren tot de gemeente Zwolle behoort. Toch zou je er voorbij rijden als niet een kerkje, dat gebruikt wordt door de Hervormde Gemeente, de aandacht trok. Dit gebouw, dat vroeger een brouwerij was, is bijna het enige dat ons bewaard is gebleven van het destijds bloeiende klooster te Windesheim. Daarnaast zijn er nog enkele restanten te vinden van de oude infirmerie (ziekenzaal) en enige oude gewelven. Hoewel er in de loop der jaren veel misvormd is aan het kerkje, is het toch alsof je nog iets van de sfeer van vroeger proeft als je er op een stille namiddag omheen loopt. Hier heeft heel die boeiende geschiedenis van de kloostergemeenschap van Windesheim zich afgespeeld, een historie van een niet te onderschatten betekenis en invloed tot wellicht in onze dagen.

Over het ontstaan van het klooster bestaan verschillende bronnen van zeer uiteenlopende aard. Er is veel geschreven over Windesheim en het is vooral de grote verdienste geweest van J.G.R. Acquoy dat in de jaren 1875 - 1880 alle hem bekende bronnen met betrekking tot het klooster zijn uitgegeven als bijlagen van zijn belangrijke werk: Het klooster te Windesheim en zijn invloed. Acquoy heeft alles nauwkeurig en tot in de kleinste bijzonderheden beschreven.

Al spoedig na de dood van Geert Grote in 1384 maakten Florens Radewijns en de broeders van het gemene leven plannen voor het stichten van een klooster. Geert Grote had tijdens zijn leven al voorzien dat de kerkelijke overheid het bestaan van de broederschap wel eens onmogelijk zou kunnen maken als hij er niet meer was. Om zijn werk in stand te kunnen houden, wilde hij een klooster stichten dat een toevluchtsoord zou moeten zijn voor alle moderne devoten. Zij zouden er leiding, hulp en raad moeten krijgen en vooral ook bescherming moeten kunnen vinden in tijden van nood. Door de enorme toeloop van leerlingen die in de Deventer broederschap wensten te worden opgenomen en omdat er velen waren die in een klooster wilden intreden, werd er haast gemaakt met de plannen. De tijd was er rijp voor. Het zou een klooster worden van reguliere kanunniken met de regel van Sint Augustinus. Zo had Geert Grote het gewild. Toen bleek dat het de wens was van bisschop Florens van Wevelinkhoven dat het klooster in Salland zou worden gebouwd en niet op het gebied van hertog Willem van Gelre, zoals aanvankelijk de bedoeling was, werd besloten het erfgoed van Berthold ten Hove, dat in Windesheim lag, daarvoor te bestemmen. Berthold ten Hove was een leerling van Geert Grote en hoewel hij tot de broeders van het gemene leven behoorde, wilde hij liever in een klooster intreden. Daarom zond Florens Radewijns hem met vijf broeders naar Windesheim om daar het klooster te bouwen. Alles werd vanuit de broederschap in De-

venter geregeld. Florens ging zelf vaak kijken, "als de grote huisvader", zoals Johannes Busch hem in de kroniek van Windesheim noemt. Hij zond zonodig enkele broeders om te helpen.

Van alle kanten kwamen schenkingen binnen om de stichting mogelijk te maken. Men zocht een plaats uit die bij een eventuele hoge waterstand van de IJssel niet zou overstromen. Het was een open plek met enige wilgen. De zes mannen bouwden een paar hutten van ruwe planken, die zij met takken en klei samenvoegden en die met stro werden afgedekt, zodat zij een eerste onderkomen hadden. Enkele devote vrouwen, onder wie Gertrude Kadeneters van Zwol en zuster Bertrude uit 't Maagdenhuis van Zwolle, deden de huishouding omdat er nog geen lekebroeders waren, zo staat in de kroniek van Windesheim te lezen. Zij kookten en deden de was, streng afgescheiden van de broeders.

In maart 1387 begon men met de bouw. Volgens de kroniekschrijver zou de plek van te voren door engelen zijn aangewezen. Ook boeren uit de omgeving getuigden van engelen en engelengezang. Dit merkwaardige feit treffen wij later bij andere kloosterstichtingen ook aan. De fraters hadden al naar de betekenis gezocht van het woord "Windesem" en al spelende met het woord kwamen zij met de zin, die nu nog te vinden is in het zegel van de Hervormde Gemeente: "O, Windesem, vinea Dei sempiterna" (O, Windesheim, eeuwige wijngaard Gods).

De bouw verliep vlot en alles ging zo voorspoedig dat reeds in oktober van dat jaar de inwijding van de kerk plaats kon hebben. Ook de westelijke trans, drie huizen, de refter (eetzaal), de brouwerij en de bakkerij, die voorlopig ook als keuken dienst deed, waren klaar. Alles was opgetrokken uit steen en met pannen gedekt, met uitzondering van de bakkerij en de huizen, die rieten daken hadden.

Op 17 oktober 1387 was het dan zover. De suffragaan bisschop (hulpbisschop) van Utrecht, Hubertus Schenk, consacreerde de kerk. Florens Radewijns assisteerde hierbij. Het klooster werd toegewijd aan de Heilige Maagd Maria. Na de plechtigheid kregen de mannen het ordekleed en legden zij de geloften af van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid. Hendrik Klingebijl werd benoemd tot rector en zolang er nog geen prior was, stond hij aan het hoofd van dit nieuwe klooster. Voortaan zou deze kerkwijding feestelijk herdacht worden op de eerste zondag na 16 oktober. Dan was het niet alleen feest voor de kloostergemeenschap, maar ook voor alle omwonenden.

De kloostergemeenschap bestond uit verschillende groeperingen. Allereerst uit koorheren, ook wel fratres chorales genoemd. Deze leefden volgens de regel van Sint Augustinus. Vandaar de naam reguliere kanunniken, dit in tegenstelling tot de seculiere kanunniken, die geen kloosterregel aannamen en geen geloften aflegden. De belangrijkste taak van deze fratres was het bidden van het koorgebed. Op de kanonieke uren kwamen zij in de kapel bijeen om gezamenlijk te bidden of te zingen. De meesten hadden de hogere wijding ontvangen, slechts enkelen de lagere. Zij waren herkenbaar aan hun kleding: een wit habijt en een koorhemd, een zwarte mantel met kap, een vierhoekig hoofddeksel en een platte witte boord. Wij krijgen hiervan een duidelijk beeld, wanneer

wij het portret van Thomas a Kempis bezien, dat gemaakt is door Mr. Johan van den Mynnesten.

Een tweede groep vormden de reddieten. Zij waren in alles gelijk aan de koorheren, werden ingekleed en legden geloften af, maar konden om de één of andere reden niet tot priester worden gewijd. Soms was dat om gezondheidsredenen, soms ook vanwege bepalingen in het kerkelijk recht. Zo kon een buitenechtelijk kind geen priester worden. Ieder klooster liet maar één of twee reddieten toe. Zij bleven in rang altijd minder dan de jongste koorheer die priester was.

Dan waren er de conversen. Dat waren de werkbroeders die alle praktische werkzaamheden in het klooster vervulden. Zij waren echte kloosterlingen en legden geloften af. Hun kleding bestond uit een grijs habijt. Zij werkten in de keuken, in de brouwerij, in de bakkerij of zorgden voor de zieken. Sommigen waren boekbinder, schoenmaker of timmerman. Hun aantal werd beperkt tot acht. Zij waren ongeletterd en baden tijdens het koorgebed een aantal "Onze Vaders" en "Weesgegroeten". Zij werden in hun werkzaamheden bijgestaan door de lekebroeders, die met elkaar in een apart gedeelte van het klooster woonden en niet tot de groep kloosterlingen behoorden in de zin van het kerkelijk recht. Zolang zij aan het klooster verbonden waren, stonden zij onder gezag van de prior. Zij hadden geen privé-eigendommen, waren vrij om te gaan en waren niet gebonden door geloften. Wegens ouderdom of ziekte konden zij echter niet worden weggezonden.

Tenslotte waren er nog de donaten, nooit meer dan vijf tegelijk. Deze stonden hun bezit af aan het klooster, werkten mee waar zij konden en kregen daarvoor in ruil kost en inwoning. Over hun eigen kleding droegen zij een grijs habijt, zoals de conversen en de lekebroeders. Hoewel zij tot gehoorzaamheid aan de prior gebonden waren, konden zij het klooster weer verlaten. In dat geval ontvingen zij hun goederen terug en kregen een kleine beloning voor het werk dat zij in het klooster hadden verricht. Voor het binnenhalen van de oogst of wanneer er dringend hulp nodig was, werden er tijdelijke werkkrachten aangenomen die loon ontvingen: de mercenarii (dagloners); Deze behoorden niet tot de kloostergemeenschap en woonden ergens in de buurt. In het dagelijks leven werd er binnen de kloostermuren niet veel onderscheid gemaakt. De onderlinge verhoudingen waren goed. Het leven was sober maar werd gedragen door de onderlinge liefde.

De toeloop tot het klooster was groot, hoewel op enkele uitzonderingen na, alleen diegenen werden toegelaten die eerst in het Heer Florenshuis te Deventer waren opgeleid en de ware geest van de Moderne Devotie bezaten. Desondanks bleken de gebouwen en ook de kerk al spoedig te klein. In overleg met Florens Radewijns en enkele bekwaame raadgevers werd besloten tot uitbreiding en nieuwbouw. Zo hadden de kloosterlingen dringend een molen nodig om zelf hun graan te verwerken. Dit probleem was minder eenvoudig op te lossen dan het leek. De heer Van Voorst, een edelman uit de buurt, maakte bezwaar. Hij beweerde dat de wind van Salland alleen hem toekwam. Hierop werd de zaak voorgelegd aan de bisschop. Deze maakte in een open brief bekend dat niemand op de wind binnen zijn gebied het minste recht had, dan hij en de Utrechtse kerk. Daarna gaf hij toestemming de molen te bouwen.

Onder prior Johannes Vos van Heusden beleefde het klooster een bloei-periode. Vos van Heusden was pas 28 jaar toen hij tot prior werd gekozen en bekleedde dit ambt gedurende 33 jaar tot zijn dood in 1424. Met recht wordt hij de grootste prior van Windesheim genoemd. Hij bracht grote dingen tot stand, want in hem waren alle eigenschappen van een goede prior aanwezig. Wanneer er moeilijke beslissingen genomen moesten worden, was hij steeds bereid naar anderen te luisteren en zijn mening zo nodig te herzien, ook al kwam het plan van een eenvoudige broeder. In de kroniek van Windesheim lezen wij hoe de prior uit fijngevoeligheid en tact er een gewoonte van maakte door hoesten, kuchen of een ander geluid de broeders erop te attenderen dat hij eraan kwam. Daardoor konden zij zich, indien er iets minder goeds werd gedaan of besproken, herstellen, zodat hij niet genoodzaakt zou zijn hen te straffen. Vos' wijsheid blijkt ook uit zijn verbod aan de broeders om medebroeders van andere huizen die door de pest waren getroffen, te gaan bezoeken. Hierdoor voorkwam hij dat, in tegenstelling tot andere kloosters, er in jaren niemand meer onnodige risico's nam en ten gevolge van de pest stierf.

Een frater tijdens het
copiëren van een boek.

Zijn naastenliefde en goedheid voor zijn medebroeders blijkt ook uit de geschiedenis van Gerlach Peters. Deze kon vanwege zijn slechte ogen de gewone koorboeken niet lezen, waardoor hij niet zou kunnen worden aangenomen als koorheer. Daarom schreef Johannes Vos van Heusden samen met Johan Scutken twee kleine antifonaria en een graduale op perkament, zo klein van formaat dat Gerlach deze boeken gemakkelijk in de hand kon houden en zo mee kon zingen in de koordienst. Vos en Scutken schreven dit in hun spaarzame vrije tijd, het enige waarover kloosterlingen zelf kunnen beschikken.

Veel zorg besteedde prior Vos aan de uitbreiding van de bibliotheek van het klooster. Hij zette daarmee de traditie van Deventer voort en met vereende krachten werden veel boeken afgeschreven. Verder zorgde hij voor bouwmaterialen om het klooster te kunnen uitbouwen. Hout, 350.000 gebakken stenen en 350 ton kalksteen lagen te wachten tot de bouw kon beginnen. De plannen werden evenwel niet gerealiseerd, want Vos' opvolger Willem Vornken was een geheel andere man. Hij vond de bouwplannen in strijd met de gelofte van armoede van de kloosterlingen. Alleen het hoogst noodzakelijke liet hij bouwen, terwijl hij de plannen verkocht en de stenen "uitleende" aan andere kloosters.

Maar keren wij nog even terug naar Johannes Vos van Heusden. Zijn bekwaamheid was al spoedig ook in andere kloosters bekend en toen paus Bonifacius IX in 1395 de Windesheimer congregatie goedkeurde, werd Johannes Vos van Heusden de eerste prior-superior. Aanvankelijk bestond de congregatie uit het klooster te Windesheim en de kloosters Eemsteijn bij Dordrecht, Mariëndaal bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn. Het aantal breidde zich echter al spoedig uit en nog voordat Johannes Vos van Heusden in 1424 op 61-jarige leeftijd stierf, hadden zich al 24 mannenkloosters en vier vrouwenkloosters aangesloten bij het Generaal Kapittel van Windesheim. Dit kapittel, dat gezien moet worden als een soort overkoepelend orgaan, vergaderde ieder jaar na Pasen om de gemeenschappelijke belangen van de aangesloten kloosters te bespreken. Zaken als kloosterregels, observantie (tucht) en kloosterhervormingen kwamen dan aan de orde en er werden besluiten genomen over het toetreden van andere kloosters tot de congregatie. Tevens benoemde het kapittel dan visitatoren om kloosters te inspecteren op het naleven van de kloosterregels en de genomen besluiten. Wat verbetering behoefde, moest veranderd worden. Over deze kloosterhervormingen zou een geschiedenis apart te schrijven zijn. Dat heeft Johannes Busch, de grote kloosterhervormer uit Windesheim dan ook gedaan in zijn boek Liber de reformatione monasteriorum (Het boek over de kloosterhervormingen).

In 1511 sloot het klooster Mariëenberg bij Stettin zich als laatste van de 97 kloosters bij de Congregatie van Windesheim aan. Toen was de bloeitijd reeds voorbij. Enkele jaren daarna brak de tijd van de Hervorming aan. Door de Windesheimers werd aanvankelijk veel verzet geleverd tegen het protestantisme. De Hervorming ging echter niet aan de kloosters voorbij. In de Noordelijke Nederlanden en in het Duitse Rijk werden de kloosters vernield en geplunderd, sommige werden opgeheven. Vervolgelingen braken uit, waarbij elf Windesheimers om hun geloof werden gedood. Johan van Oosterwijk kennen wij hiervan met name als één van de martelaren van Gorkum. Ook werden er kloosterlingen verbannen, terwijl anderen naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Noord-Frankrijk uitweken. Alleen de kloosters Grauhof bij Goslar en Frenswegen bij Nordhorn in het Duitse Rijk hielden nog stand tot 1809.

Toch behield Windesheim nog lang een sociale functie. Het klooster beschikte namelijk in het speciale gastenhuis over een goede vergader- en logeeraccommodatie, zodat tijdens de vergaderingen de gewone gang van zaken zo min mogelijk werd verstoord. Ook de Hanze maakte van deze gelegenheid meerdere malen gebruik. Zelfs bijeenkomsten van politieke aard werden wel eens in het gastenhuis belegd.

In 1580 werd het klooster te Windesheim afgebroken. Net als het klooster op de Agnietenberg lag Windesheim buiten de stadsmuren. De kloosters waren daardoor zeer kwetsbaar, maar het stadsbestuur van Zwolle zag er ook een gevaar in en zij was, niet ten onrechte, bang dat de vijand zich erin zou verschansen. Van Windesheim bleven enkele gebouwen die nog overeind stonden in gebruik als onderkomen voor het vee. In 1632 werd de voormalige brouwerij als Hervormde kerk ingericht en werd de voormalige ziekenzaal tot pastorie verbouwd.

Dit artikel is een voorpublicatie uit: H.P. Duynstee, Leven en werk van Thomas a Kempis 1380 - 1471, monnik van het klooster op de Agnietenberg te Zwolle, een moderne devoot (verschijnt eind 1984 bij uitgever Tabor in Brugge).

Geraadpleegde literatuur:

J.G.R. Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed (3 delen; Utrecht 1875 - 1880).

D. Kanduth, "Die Windesheimer Augustiner Chorherrenkongregation" in: Thomas von Kempen, Beiträge zum 500. Todesjahr 1471 - 1971 (Kempen 1971) 9 - 14.

R.R. Post, De Moderne Devotie. Geert Grote en zijn stichtingen (3e druk; Amsterdam 1950).

J.C. van Slee, De kloostervereeniging van Windesheim, een filiaal stichting van de broeders van het gemeene leven, kerkhistorische studie (Leiden 1874).

S. van der Woude, Johannes Busch, kloosterreformator en kroniekschrijver (Edam 1947).

HEË LEVEN IN HET KLOOSTER AGNIETENBERG

Dr. J.W.M. Peijnenburg

Inleiding 1)

Naast vele andere werken schreef Thomas Hemerken, naar zijn geboorteplaats in het Rijnland meestal Thomas van Kempen of Thomas a Kempis genaamd, tussen 1464 en 1471 ook een kroniek van het klooster Agnietenberg bij Zwolle 2). In dit klooster verbleef de auteur van de wereldberoemde Navolging van Christus meer dan 70 jaren, van 1399 tot zijn dood in 1471. In de kroniek, die begint bij de stichting van het klooster in 1386, kon hij dan ook vele gebeurtenissen uit eigen geheugen en ervaring verhalen.

Het klooster Agnietenberg was oorspronkelijk een stichting van de broeders van het gemene leven. Beïnvloed door de prediking van de nu 600 jaren geleden overleden Geert Grote (1340 - 1384), besloten enige mannen tot een gemeenschappelijk en ingetogen leven op de Nemerberg bij Zwolle. Zij behoorden tot de aanhangers van de Moderne Devotie, de vroomheidsbeweging die tegen het einde van de 14de eeuw wortel schoot in de IJsselstreek en zich snel over de Nederlanden verbreidde. Na Grote's dood waren vooral mensen als Florens Radewijns, priester aan de St.-Lebuinuskerk te Deventer en stichter van het klooster te Windesheim (1387), Johannes Brinckerinck, stichter van het klooster te Diepenveen (1401), en Johannes van Kempen, oudere broer van Thomas, de voormannen van deze beweging. Johannes van Kempen werd omstreeks Pasen 1399 gekozen tot eerste prior van het Agnietenbergklooster, dat in het jaar daarvoor was omgevormd tot een klooster van reguliere kanunniken, die leefden volgens de regel van de H. Augustinus. Samen met een aantal andere mannen- en vrouwenkloosters die uit dezelfde religieuze inspiratie leefden, behoorde de Agnietenberg tot de Congregatie van Windesheim 3). In het onderstaande zal bekeken worden hoe men in dit laat-middeleeuwse klooster leefde.

Het kloosterleven

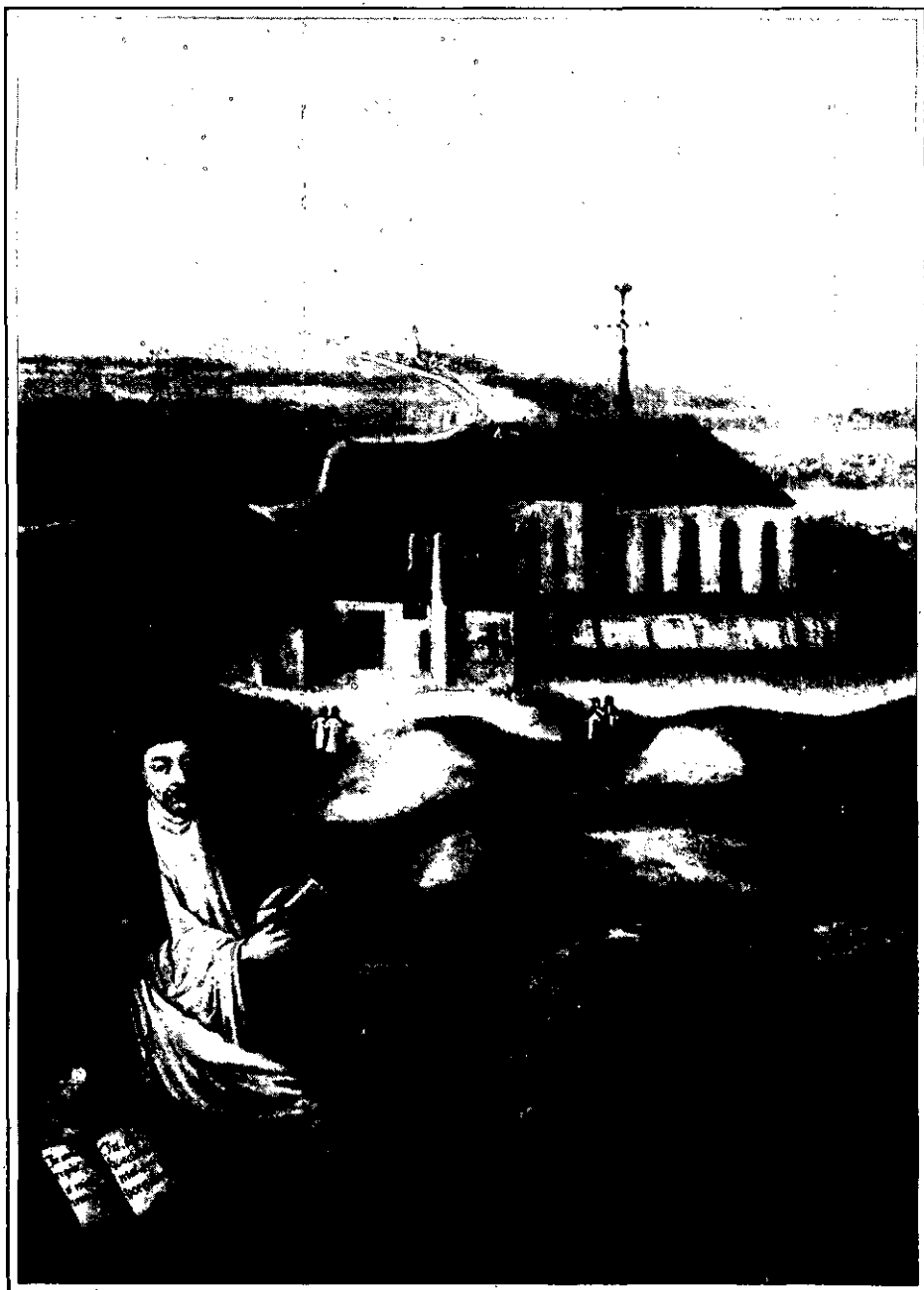
De bewaard gebleven archivalia laten ons maar zelden iets van het leven in het Agnietenbergklooster zien. Wat ons is overgebleven, zijn vaak acta van materiële, financiële of juridische aard. Die behielden ook hun waarde na de Reformatie. Bovendien raakt een kloosterkroniek, bestemd om een aantal belangrijke feiten te vermelden die ook voor latere bewoners en voor buitenstaanders van betekenis konden zijn, meestal niet het interne leven van een kloostergemeenschap; laat staan, dat het zo iets "onzegbaars" als de sfeer kan uitdrukken. Desondanks biedt de kroniek van de Agnietenberg enige mogelijkheden om uit de vermelde feiten iets van de daar achterliggende sfeer te proeven. Men krijgt de indruk, dat het

streng, in 20ste-eeuwse ogen tamelijk van de wereld afgekeerde kloosterleven, zoals dat werd beleefd in de kloosters van de Windesheimer Congregatie, door velen graag aanvaard en met overgave beleefd werd.

Groot was het convent niet. Het aantal inkledingen, de slachtoffers van de verschillende pestepidemieën en de lijst van de kloosterlingen opgemaakt bij de ballingschap tijdens de Utrechtse bisschoppenstrijd in 1429 4), maken een kloostergemeenschap van 30 tot 35 personen aannemelijk. Of er uittrekkingen zijn geweest, is niet meer vast te stellen. Weliswaar komen vele namen slechts één keer in de kroniek voor, maar dat is dan bijna altijd de vermelding van de sterfdag. Waarschijnlijk hield men het convent doelbewust klein. Tijdens het prioraat van Wilhelmus Vorniken (1408 - 1424) waren er veertien inkledingen van clerici, zodat aangenomen mag worden dat de selectie streng was en aan de oorspronkelijke idealen geen concessies werden gedaan.

In de Windesheimer kloosters zijn de bewoners in vier hoofdgroepen te onderscheiden 5):

- a. de fratres chorales, ook genoemd canonici regulares of fratres clerici, de koorheren. Zij hadden tot taak te zorgen voor de plechtige viering van het kerkelijke getijdengebed, het kanonieke brevier. Samen met de dagelijkse gezongen hoogmis duurde het officie meer dan vier uren per dag. Alleen de koorheren hadden zitting en stemrecht in het kapittel. Zij bestuurdten onder gezag van de prior het klooster. Verder behoorde tot hun taak het afschrijven van boeken die voor de eredienst nodig waren: missaals, psalteria, gradualia, lectionaria en breviaria. Het is echter bekend, dat zij zich hiertoe niet beperkten. De fraters copieerden ook de bijbel en andere vrome werken en het is van grote betekenis geweest voor de vroomheidsgeschiedenis, dat veel geschriften in de volkstaal vanaf de Agnietenberg hun weg naar de leken vonden. Bovendien zijn veel handschriften uit andere Windesheimer kloosters en uit de hulzen der devoten op de Agnietenberg geïllumineerd 6).
- b. de conversi, de lekenbroeders, werden op dezelfde wijze als de koorheren tot de professie (het afleggen van de kloostergeloften) toegelaten. Hun getal was tot acht beperkt. Clerici en anderen die "litteris competenter edocti" (geletterd) waren, werden niet als conversus opgenomen. De conversi moesten bij het officie van de koorheren aanwezig zijn. Omdat ze geen latijn kenden, baden ze talloze keren het "Onze Vader" en "Wees gegroet". Hun taak was het verrichten van alle huis- en veldarbeid ten bate van de kloostergemeenschap.
- c. de donati, hoogstens vijf in getal, waren in het algemeen laici, maar met verlof van het kapittel van Windesheim kon een priester of clericus zich als donaat aan een klooster verbinden. De donati legden geen kloostergeloften af, maar beloofden gehoorzaamheid en trouw aan de prior en stonden hun goederen aan het klooster af. Zij waren niet tot het koorgebed gehouden en konden het klooster weer verlaten, waarbij zij hun goederen terugkregen.

Thomas a Kempis voor het Agnietenbergklooster.

- d. de laici familiares hadden een nog lossere band met de kloostergemeenschap, maar zij beloofden wel gehoorzaamheid aan de prior en zij hadden geen privé-eigendom. Omdat er in de Windesheimer kloosters in het algemeen weinig conversi en donati woonden, waren het vooral de laici familiares die de vaak uitgestrekte akkergebieden bewerkten.

Doordat bij de omvorming van de Agnietenberg van devotenhuis tot klooster van reguliere kanunniken in 1399 een aantal broeders van het gemene leven de Agnietenberg verliet en onder leiding van Johannes Reghelant een eigen kloostergemeenschap in St.-Jansklooster bij Vollenhove stichtte, was het lekenelement op de Agnietenberg aanvankelijk waarschijnlijk klein. Eerst na de ballingschap nam het aantal conversi, donati en laici familiares weer wat toe.

Er bestonden in de Windesheimer kloosters niet zoveel functies. Naast de prior, de subprior en de procurator (econoom) worden genoemd: de cellerarius (kellenaar), helper van de econoom, de refectorarius, bedienaar in de eetzaal en de infirmarius, de ziekenbroeder. Deze laatste drie bedieningen werden meestal door conversen waargenomen.

Hoewel de verschillende groeperingen tamelijk scherp gescheiden waren, geeft de kroniek van de Agnietenberg geen enkele aanleiding tot de veronderstelling dat de verhouding tussen clerici en niet-clerici slecht was. De cijfers tonen aan, dat ook niet-clerici lange tijd op de Agnietenberg verbleven. Ook de manier waarop de kroniek over de laici spreekt, is uitgesproken sympathiek, zoals blijkt uit de onderstaande voorbeelden.

In september 1398 vroeg een pestlijder, de leek Johannes Fabri uit Zwolle, om onderdak en verpleging. Men nam hem op, zonder acht te slaan op het risico van een epidemie, die na Fabri's dood inderdaad uitbrak en acht slachtoffers eiste. Op 15 augustus 1467 overleed Nicolaus Bodiken, die als leek vele jaren in het klooster gewoond had, maar met toestemming van de prior aanvankelijk voor zijn moeder en grootmoeder in Zwolle was blijven zorgen. Een ander voorbeeld is dat van Wolterus Eskens, wiens zoon Gerlacus omstreeks 1454 kellenaar van het klooster was. De oude Wolterus, boer te Windesheim, die waarschijnlijk hulpbehoevend was, werd op 79-jarige leeftijd op de Agnietenberg opgenomen, waar hij, 90 jaar oud, op 15 januari 1466 overleed.

Besluit

Ruim een eeuw duurde de bloeitijd van het klooster Agnietenberg. Het eerste elan uit de tijd van de priors Johannes van Kempen en Wilhelmus Vorniken, die ook persoonlijk de sterke invloed van Geert Grote en Florens Radewijns hadden ondergaan, werkte lang door. De meer dan zeven decennia durende aanwezigheid van een Thomas van Kempen, al houdt hij zichzelf in zijn kroniek voortdurend op de achtergrond, heeft het aanzien en het innerlijk gehalte van de Agnietenberg alleen maar goed gedaan. Na 1500 begon de neergang. Dat de kanunniken in 1555 zelf om secularisatie vroegen, is daarvan een duidelijk en triest bewijs 7). Aan een terugkeer tot de bron en herleving van de

Idealen is men door de spoedig volgende gebeurtenissen van Opstand en Reformatie nimmer toegekomen.

Noten:

1. Deze bijdrage is een verkorte weergave van mijn artikel 'De kroniek van het klooster St. Agnietenberg 1398 - 1477' in: Overijsselse Historische Bijdragen 94 (1979) 11-20.
2. De meest volledige uitgave is te vinden in Thomae Hemerken a Kempis Opera Omnia M.J. Pohl ed. (Friburgi 1922) VII, 331-525.
3. R.R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen (2 delen; Utrecht/Antwerpen 1957) I, 347. Thomae Hemerken, VII, 358.
De meest recente studie over het klooster Agnietenberg vindt men in A.G. Weiler en M. Geirnaert, Monasticon Windeshemense (Teil 3: Niederlande) Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 16 (Brussel 1980) 14-49.
4. 24 kloosterlingen van de Agnietenberg gingen in 1429 in vrijwillige ballingschap naar Ludingakerke in Friesland, toen het Oversticht partij koos voor bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt, en Zweder van Culemborg, door de Paus tot bisschop benoemd en door de devoten gesteund, over Overijssel een interdict afkondigde.
5. Johannes Busch, Chronicon Windeshemense en Liber de reformatione monasteriorum, K. Grube ed. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebieten (Halle 1886).
6. Weiler en Geirnaert, 22-34.
7. R.R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie (Utrecht/Antwerpen 1954) 315-316.

HET FRATERHUIS TE ZWOLLE EN ZIJN BEWONERS

Drs. M.L. Caron

Inleiding

In het middeleeuwse Zwolle nam het Fraterhuis een belangrijke plaats in. Het was de basis van waaruit de fraters hun werkzaamheden verrichtten met betrekking tot de huisvesting van scholieren of de zielzorg van de zusters van het gemene leven. Daarnaast hielden zij zich binnen de muren van het gebouw bezig met kopiëren en illustreren van religieuze werken. Hoe de stichting van het Fraterhuis in zijn werk ging, maar vooral hoe de fraters leefden en werkten zal nu nader worden bekeken.

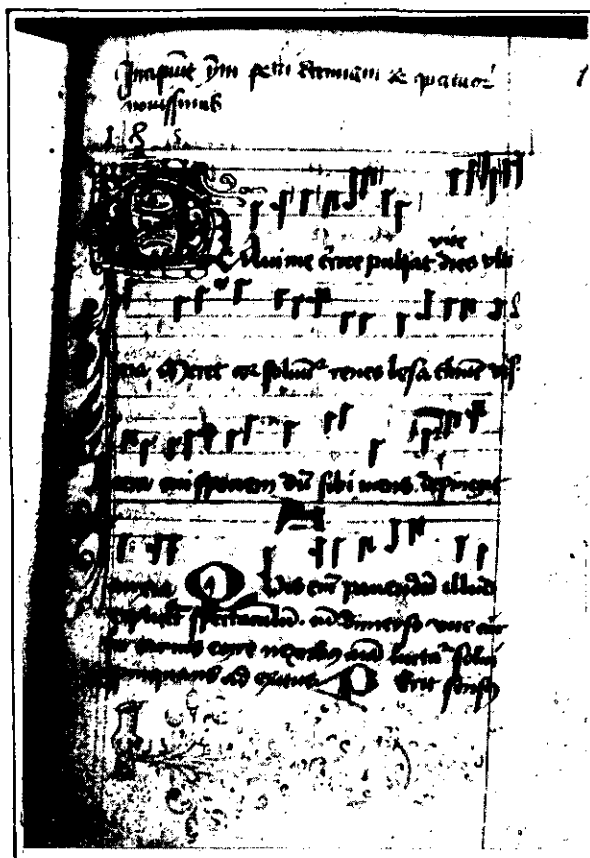
Een stichting van Geert Grote 1)

Geert Grote was voor de Zwolse fraters de onbetwiste, door God uitverkoren leider, de inspirator van de Moderne Devotie en de stichter van hun huis te Zwolle. Hij had - volgens de historiograaf van de broeders Jacobus de Voecht - kerk en geestelijkheid gered van moreel verval en algehele verloederding. Zelf gaf Geert het goede voorbeeld door het opgeven van zijn wereldse levenswijze en door het leiden van een boetvaardig leven. Daarbij beschikte hij over een groot redenaarstalent. Met zijn preken over boetedoening en inkeer wist hij velen voor zijn overtuiging te winnen.

Zo kwam hij ook regelmatig in Zwolle preken onder grote belangstelling van de bevolking. Geïnspireerd door Geert Grote nam een aantal volgelingen in Zwolle het initiatief om samen in één huis te gaan wonen en zo God te dienen in nederigheid en eenvoud. De eigendomsrechten van het huis droegen zij in 1384 over aan Geert Grote, Florens Radewijns en Johan van den Gronde. De laatste twee waren belangrijke volgelingen van Geert Grote in Deventer. Bij de overdracht van het huis werd nadrukkelijk bepaald dat het bestemd was voor huisvesting van vrome devote lieden. Het lag volgens de akte van overdracht in de Begijnenstraat naast het huis van de minderbroeders van Kampen.

De woning stond echter kort daarop leeg, daar de bewoners vertrokken waren naar een klooster op de Nemelerberg buiten Zwolle (het latere St.-Agnietenklooster). Ruim tien jaar later kreeg het pand eindelijk de bestemming die er oorspronkelijk aan gegeven was. Het ging namelijk deel uitmaken van de nieuwe stichting van de broeders van het gemene leven, ontstaan in 1396 op instigatie van de Zwolse edelman Meinold van Windesheim. Hij wilde het huis inrichten naar voorbeeld van het Fraterhuis in Deventer, in de volksmond het Heer Florenshuis, geheten naar Florens Radewijns. De eerste bewoners van de nieuwe stichting in Zwolle kwamen dan ook uit Deventer. Het waren respectievelijk Gerard van Calcar, Hendrik Zeeflic en Gijsbert van Vliemen. Deze drie begonnen met elkaar een gemeenschappelijk leven in armoede, soberheid en arbeid. Zij kregen door bemiddeling van pastoor Reynold

van Drynen een terrein aan de Blijmarkt naast het Begijnhuis in erfpacht. Meinold van Windesheim en zijn broer Witte financierden de bouw van het Fraterhuis. Beiden werden naderhand door de fraters in hun huis opgenomen.

Hymne over de vier uitersten (dood, oordeel, hemel en hel), een geliefd meditatiethema van de fraters (p.40).

De bewoners

De geschiedenis van het Fraterhuis en zijn bewoners is omstreeks 1500 opgetekend door de al eerder genoemde Jacobus de Voecht. Hij maakte sinds 1450 deel uit van de fratergemeenschap en bekleedde een vrij hoge functie als provisor. De titel van zijn werk luidt Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis ofwel "Het verhaal van het Klerkenhuis te Zwolle vanaf de stichting". Behalve Domus Clericorum of Klerkenhuis werd het ook - naar de schutspatroon - St.-Gregoriushuis genoemd, terwijl in de 16de eeuw de benaming Fraterhuis of ook wel Rijke-Fraterhuis algemeen werd.

De Narratio bestaat in hoofdzaak uit een serie biografieën van de eerste generatie broeders in volgorde van anciënniteit. De geschiedenis van het huis met zijn diverse dochterstichtingen wordt hierin en passant gememoreerd. De levensbeschrijvingen moesten de latere generatie fraters tot voorbeeld dienen, zodat de Narratio naast een historiografisch, tevens een stichtend en moraliserend karakter heeft. De levens van de fraters schitteren bijna zonder uitzondering van deugdzaamheid. Zo wordt bijvoorbeeld van Dirk van Herxen, rector van 1410 tot 1457, een lange opsomming van goede eigenschappen gegeven. Hij was - ik citeer de middelnederlandse vertaling - "een minner der hilligher armoede, een bewaerder der ootmoedicheit, een vrient der soberheit, een cyerheit der scamelheit, een regel der simpelheit, een bloyinghe der disciplinen, een viant der gebreken, een schijnsel der doechden, een exempel der ynnicheit..." 2) Hierin zien wij in het kort al het streven en verlangen van de fraters onder woorden gebracht.

Ondanks zijn ideologische bepaaldheid, geeft de Narratio ons een goed beeld van het doen en laten der fraters. Daarnaast beschikken wij ook nog over een deel van het archief van het Fraterhuis en over een - zij het bescheiden - deel der voormalige boekerij 3). Bovendien zijn de levensregels of consuetudines van het Fraterhuis bewaard gebleven, zodat wij over het geheel genomen redelijk goed geïnformeerd zijn.

Onder de stimulerende leiding van Dirk van Herxen kwam het huis in de 15de eeuw tot grote bloei. Van hieruit werden nieuwe huizen gesticht in Albergen (1406), Hulsbergen (1407), 's-Hertogenbosch (1424), Doesbürg (1429), Harderwijk (1441), Groningen (1457) en Culm (1472). Het huis in Zwolle groeide uit tot een groot complex dat ruimte bood aan naar schatting 20 à 30 fraters. Het kwam tevens aan het hoofd te staan van een confederatie van fraterhuizen in de noordelijke Nederlanden, bekend onder de naam Colloquium Zwollense. Dirk van Herxen kreeg de bijnaam pater omnium devotorum ofwel "vader van alle devoten".

Hoewel het Zwolse huis ruimte had voor 20 à 30 fraters, wil dat niet zeggen dat zij altijd allemaal aanwezig waren. Sommigen werden uitgestuurd naar de nieuwe dochterstichtingen, anderen waren biechtvader in één van de vele zusterhuizen die onder leiding van de fraters stonden. Zwolle zelf telde er zes: het Olde Convent (van voor 1384), het Kadenetershuis (1390), het ter Kinderenhuis (1394), Op die Maat (van voor 1397), ten Bosch (van voor 1401) en het Wijtenhuis (van na 1409). Ook waren er fraters gehuisvest als procurator (beheerder) in diverse tehuizen voor scholieren. Het tehuis voor arme scholieren, Het Domus Pauperum, gold als het belangrijkste. De zorg voor de scholieren lag de fraters na aan het hart, daar zij uit hun midden nieuwe gegadigden voor de broedergemeenschap recruteerden. De zorg voor de zusters daarentegen, werd niet zelden als een dure plicht ervaren, omdat de fraters om kuisheidsredenen contacten met het andere geslacht tot een minimum wilden beperken, want zoals Geert Grote placht te zeggen: "Aanschouwt niet wat men niet mag begeren." Opvallend is dat de uithuizigheid van de fraters alleen ambtshalve werd getolereerd. Normaliter werden zij niet aangemoedigd om op stap te gaan buiten de beslotenheid van het complex. Men was namelijk bevreesd voor kwalijke wereldse invloeden. Overigens woonden er niet alleen fraters in het huis. Er was constant aanloop van gasten uit Zwolle en van elders. Sommigen resideerden zelfs permanent in het huis, zoals de bejaarde

vader van één der fraters, Gregorius van Halen; hij genoot er een verzorgde oude dag.

De bewoners van het Fraterhuis zijn te onderscheiden in presbyteri, clerici en fratres layci. De eerstgenoemden waren degenen die een priesterwijding hadden ontvangen. Zij kwamen in aanmerking voor een leidinggevende functie. De clerici of klerken waren aankomende geestelijken en de fratres layci waren lekebroeders zonder geestelijke wijding. Laatstgenoemden waren verreweg in de minderheid. Afgezien van deze drie groepen was er ook nog sprake van familiares. Dit waren goede bekenden die wegens bepaalde verdiensten door de fraters werden opgenomen in hun gebedsverbroedering. Zij woonden doorgaans in een eigen woning in de onmiddellijke nabijheid van het Fraterhuis.

De interne organisatie

Binnen de fratergemeenschap waren de taken en functies als volgt verdeeld. De rector was het hoofd van de gemeenschap en vervulde de functie van pater familias. De procurator was belast met de zorg voor de wereldlijke aangelegenheden, in concreto, het bestier van de renten en goederen. Hij werd daarbij ter zijde gestaan door vier provisoren die in juridische kwesties als rechtspersonen konden optreden. De librarius had de zorg voor de boeken en het toezicht op de gang van zaken in het scriptorium of schrijfatelier. De vestiarius zorgde voor de distributie van de kleding, terwijl de infirmarius de scepter zwaaide in de ziekenzaal. Verder waren er nog allerlei huishoudelijke functionarissen, zoals een kok, een bakker, een brouwer, een schoenlapper en iemand die gasten ontving.

Het levensideaal

In de consuetudines van het Fraterhuis wordt het levensideaal als volgt omschreven. De fraters streefden ernaar gemeenschappelijk en in armoede te leven van de arbeid van hun handen, zonder persoonlijke bezittingen. Wat die handarbeid betreft, werd op grond van de leer van St. Bernardus de schrijfarbeid aanbevolen, daar deze arbeid het nauwst met geestelijke zaken verbonden was.

Al het streven was gericht op het bereiken van de innerlijke volmaaktheid. Door het onderkennen en beteugelen van de eigen fouten en gebreken, kon men zich de ware deugden, nederigheid, liefde, kuisheid, soberheid, geduld en gehoorzaamheid, eigen maken. De oefeningen, bidden, mediteren, lezen, werken, vasten en apostolaat, moesten erop gericht zijn dit te bereiken.

Een belangrijke bepaling in de consuetudines was dat - om armoede te waarborgen - jaarlijks niet meer dan 100 oude schilden voor eigen levensonderhoud mochten worden besteed. Van het surplus was eenderde deel bestemd voor de bibliotheek en de rest voor de armen. Later is deze regel enigszins aangepast aan de veranderde economische omstandigheden.

De dagindeling

De discipline ten aanzien van de vulling van de dag worden we eveneens gewaar uit de consuetudines. Omstreeks half vier 's morgens was men reeds uit de veren om zich klaar te maken voor de metten. Dit ochtendgebed werd om vier uur gezamenlijk gebeden in de kapel. Vervolgens was een ieder gehouden op de kanonieke uren van de dag de getijden te bidden: de lauden vlak voor zonsopgang, de priem bij het aanbreken van de dag, meestal voorafgegaan door de vroegmis, de terts om 9 uur, de sext om 12 uur, de nonen om 15 uur, de vespers om 17 uur en de completen tenslotte om 19 uur, na het avondeten. De dagindeling was mede afhankelijk van het seizoen. De metten, de priem, de vespers en de completen werden gezamenlijk gebeden, de rest individueel.

In de ochtend, na het bidden der getijden, was een uur gereserveerd voor bijbellezing. Op doordeweekse dagen dienden de priesters en klerken voor het prandium of middagmaal twee à drie uur te besteden aan schrijftarbeid. Van tijd tot tijd werd deze arbeid gestaakt voor een kort gebed. Om 10 uur werd de arbeid onderbroken voor het middagmaal. Tijdens de maaltijd werd door één der fraters voorgelezen uit de bijbel. Na het eten mocht men een dutje gaan doen, totdat men werd gewekt. Dit gold althans voor de zomer. In de winter werd afgeraden om te gaan slapen, daar de slaap zo diep was in dit jaargetijde. Het was in deze tijd beter maar een beetje te knikkebollen onder het bidden van een Miserere of twee.

Overigens hoefde men niet persé te gaan rusten. Het was zelfs zeer aanbevelenswaardig 's middags, zo vanaf een uur of 12, de pen weer ter hand te nemen en door te gaan tot aan de avond, met een onderbreking om 15 uur, voor het middaggebed.

's Avonds na de completen mocht men tot een uur of acht zelf bezigheid zoeken, hetzij perkament bewerken, hetzij studeren, dan wel een opbouwend gesprek voeren. Daarna was er een half uur voor bezinning, waarna de fraters zich te ruste begaven.

Voor zon- en feestdagen gold een iets andere routine. Op die dagen werd er in principe niet gewerkt, terwijl er 's avonds na het eten collatie werd gehouden. Dat wil zeggen dat de fraters bij elkaar kwamen om van gedachten te wisselen over een bepaald onderwerp, meestal een passage uit de bijbel. De voorstellen voor de colatie werden 's middags na het prandium gedaan. Op deze dagen was er ook 's middags gelegenheid voor scholieren om de fraters te bezoeken en vragen te stellen over geestelijke zaken. Meestal lazen de fraters bij die gelegenheid voor uit stichtelijke literatuur in de volkstaal.

Al met al hadden de fraters een druk bezette dag, waarbij gebed en schrijftarbeid de voornaamste plaats innamen. Tussen de bedrijven door en ook tijdens de arbeid werd druk gemediteerd. Aangeraden werd te mediteren over zowel onderwerpen die de mens vervulden met godvrezendheid (dood, zonde, oordeel en hel), als onderwerpen die de mens vervulden met hoop op Gods goedertierenheid (hemel, goddelijke genade, het leven en lijden van Christus). Deze onderwerpen moest men afwisselend over de dagen van de week verdelen, bijvoorbeeld zaterdag overdenking der zonden, zondag het rijk der hemelen, maandag de dood.

Besluit

Het hier geschetste beeld van het interne leven in het Zwolse Fraterhuis is voornamelijk van toepassing op de 15de eeuw, de tijd waarin het huis zowel materieel als spiritueel zijn bloeitijd beleefde. In de loop van de 16de eeuw kwam deze ontwikkeling tot stilstand. Enerzijds kwam dit door externe factoren, zoals de economische malaise ten gevolge van de opstand tegen de Spaanse overheersing en de secularisering van het maatschappelijk leven. Anderzijds was deze stilstand te wijten aan interne factoren: een verminderd religieus elan (het pionierswerk was immers gedaan) en nieuwe religieuze idealen voortvloeiend uit de Reformatie. In 1592 werd de gemeenschap van het Fraterhuis definitief ontbonden. De vier overgebleven fraters werden elders in Zwolle gehuisvest.

Noten:

1. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van M. Schoengen, Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap 3de serie no. 13 (Amsterdam 1908).
2. Schoengen, 233.
3. Het archief van het Fraterhuis is - voor zover bewaard - ondergebracht bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Zwolle (GAZ) onder nummer KA009. Een aantal akten en een deel van het voormalige boekenbezit der fraters is ons overgeleverd in de zogenaamde collectie van de Emmanuelshuizen, eveneens ondergebracht bij de GAZ. Voor overige bijzonderheden aangaande archivalia betreffende dit Fraterhuis verwijs ik naar de bijlagen in de bovengenoemde uitgave van Schoengen en naar de resultaten van een archiefonderzoek dat ik enige jaren geleden gedaan heb: M.L. Caron, 'Ideaal en werkelijkheid. Armoede en liefdadigheid in het Fraterhuis te Zwolle' in: Overijsselse Historische Bijdragen 96 (1981) 29-51.

DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS TE ZWOLLE

Drs. C.R.G. Hofstee

Inleiding

De bouwgeschiedenis van het Fraterhuis te Zwolle is een legpuzzel, waar reeds meerderen zich mee bezig hebben gehouden.1). Stukjes van de incomplete puzzel zijn ondermeer aankoopacten van huizen en percelen grond, met de daarop gemaakte aantekeningen, voorts gegevens uit de Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis van Jacobus Tractecti, de ten dele bewaard gebleven rekeningen van het Fraterhuis, de vuurstedenregisters, de administratie der voormalige geestelijke goederen, oude kaarten en natuurlijk die onderdelen van de gebouwen van het Fraterhuis, welke tot op heden bestaan.

Degenen die zich verdiept hebben in de geschiedenis van het Zwolse Fraterhuis, hebben elk hun bijdrage geleverd aan het in elkaar passen van de puzzel. Desondanks kan slechts van een aantal stukjes gezegd worden, dat zij absoluut zeker op de juiste plaats liggen. De bouwgeschiedenis, zoals deze hier geschetst zal worden, is derhalve een combinatie van zekerheden en vele meer of minder aan zekerheid grenzende interpretaties van diverse gegevens. Daar het in dit kader te ver zou voeren om in extenso het hoe en waarom van de verschillende interpretaties uiteen te zetten, zal hier vooral aandacht gegeven worden aan de nog bestaande gebouwen, welke min of meer duidelijk te dateren zijn 2).

De bouwfasen

De geschiedenis van het Zwolse Fraterhuis begon in 1384, toen Johan Essekenszone, Witte Coep Maeszoen en Wychman Ruering in de Begijnenstraat - de huidige Praubstraat - een huis kochten om aldaar in gemeenschap van goederen een vroom leven te leiden. De drie broeders bleven maar kort. In 1386 verlieten zij de stad om een huis te stichten op de Nemelerberg, waaruit na een moeizame beginperiode in 1398 het klooster St.-Agnietenberg ontstond. Hun huis in Zwolle lieten zij door Heer Hendrik van der Golde beheren, die het evenals zijn eigen huis dat er naast lag, benutte voor de huisvesting van leerlingen van Meester Johannes Cele, rector van de Latijnse school te Zwolle.

Het initiatief tot de definitieve stichting van het Zwolse Fraterhuis werd in 1394 genomen door Meinold van Windesheim. Drie fraters verwierpen van de stadspastoor Reynold van Drynen de "kercherengaarde", een deel van de Wedeme (pastorie), waarop Meinold voor de fraters het St.-Gregoriushuis liet bouwen, dat in 1396 vrijwel gereed was. De kelder van dit gebouw, met twee tongewelven, is nog aanwezig onder de in 1867 gebouwde manege, welke thans een onderdeel vormt van de schouwburg "Odeon".

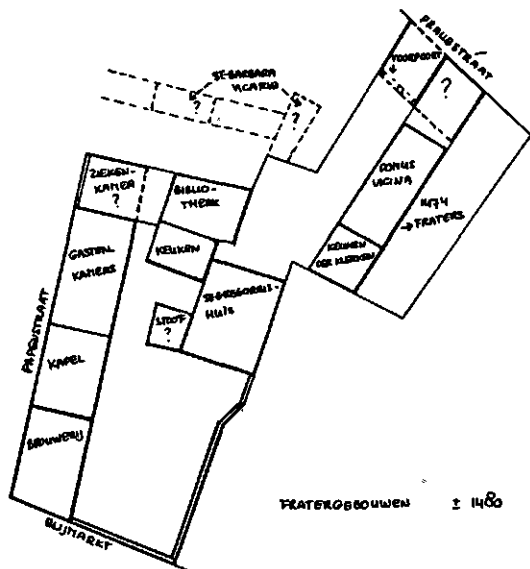
Door de bouw van hun huis op een stuk grond dat reeds aan de Kerk behoorde, voorkwamen de fraters mogelijke problemen met het stadsbestuur.

Pas tijdens het rectoraat van Albertus Paep van Calcar (1457 - 1482) was er weer sprake van een grote bouwactiviteit. Deze uitbreiding was ook wel nodig, want de kamers der fraters - volgens de door Theodoricus van Herxen opgestelde leefregels (1420) hadden de fraters elk hun eigen kamer - waren in de loop der jaren wel heel erg klein geworden. Zo verzuchtte één der fraters in die jaren eens: "O kamertje, kamertje, hoe strijdig met mijn natuur is het om in deze smalle, korte ruimte opgesloten te worden." 4) Bovendien werd het sterfterisico ten tijde van pestepidemieën enorm vergroot door het dicht opeen wonen der fraters.

Op de terreinen, die voor het merendeel reeds tijdens het rectoraat van Theodoricus van Herxen verworven waren, liet Albertus van Calcar bouwen: de nieuwe kapel, de gastenkamers, de ziekenkamer, de poort of het poortgebouw en vermoedelijk ook de brouwerij en de stoof, een verwarmd vertrek, waar de fraters 's winters konden vertoeven. De bouw van de brouwerij of het "melthuis" en de kapel zal vóór 1472 hebben plaatsgevonden, en wel na het gereedkomen van de gastenkamers. Ook zal het terrein van het Fraterhuis in de periode 1457 - 1482 ommuurd zijn.

De nieuwe gebouwen verrezen hoofdzakelijk langs de Costerssteghe, de huidige Papenstraat. Zij onderscheidden zich in hun vormgeving en constructie niet van het wat grotere, stenen Zwolse woonhuis uit die tijd. De kapel was echter een hoge ruimte met daarboven een verdieping, die op gelijke hoogte lag met de tweede verdieping van de brouwerij. Deze verdieping boven de kapel en de tweede verdieping van de brouwerij werden, met de kap, in 1956 gesloopt. Bij de restauratie in 1974 en 1975 zijn deze verdiepingen weer ten dele opgebouwd, waarbij in de zuid-oost-gevel de onderste delen van de luikopeningen zijn aangegeven door middel van loodvoegen. Het sacrale karakter van de kapel zal vanaf de straat aanvankelijk niet zichtbaar zijn geweest. De vier spitsboognissen in de lange wanden van de kapel waren namelijk in de buitengevel aan de straatzijde niet te zien, terwijl zij wel zichtbaar waren in de buitengevel aan het binnenterrein. De kapel zal als zodanig in het straatbeeld pas herkenbaar zijn geworden door het oprichten van het angelustorentje, dat op alle oude stadsplattegronden op het dak van de kapel zichtbaar is. Het aanbrengen van dit torentje vond echter pas plaats omstreeks 1500, toen de fraters uit de parochiale jurisdictie ontslagen werden, wat inhield dat zij een kapel met vaste stenen altaren, een klokketoren, een angelustorentje en een eigen begraafplaats mochten hebben 5). De kapel van het Zwolse Fraterhuis was door het ontbreken van een koorroning, de geringe afmetingen en het ene altaar, dat in 1498 gewijd werd, in vergelijking met de kapellen van de fraterhuizen te Deventer, Harderwijk, 's-Hertogenbosch, Doesburg en Gouda uiterst klein en simpel. Dit is enigszins verwonderlijk, daar Zwolle als moederhuis van verschillende fraterhuizen en door het omstreeks 1425 ingestelde Colloquium Zwollense toch een belangrijke en leidinggevende positie onder de fraterhuizen innam 6).

Toen Albertus van Calcar in 1482 overleed, woonden er in het Fraterhuis bijna tweemaal zoveel fraters als ten tijde van Theodoricus van Herxen (1457: vijf priesters en twaalf klerken; 1482: twaalf priesters, vijftien klerken en twee leken). Omstreeks dat jaar woonden er in de Domus Vicina, dat vermoedelijk sedert 1433 voor de huisvesting van rijke klerken gebruikt werd, ongeveer 80 scholieren. Hoeveel scholie-

ren er dan in het Arme-Fraterhuis elders in de stad woonden, is niet bekend.

Tijdens de rectoraten van Hendrik van Herxen (1482 - 1487), die hoge en grote gebouwen strijdig vond met de geest der Moderne Devotie, en van zijn opvolger Ludovicus Philippi van Basel (1487 - 1490) werd er niets gebouwd. Met het rectoraat van Johannes Coeckman (1490 - 1520) brak echter de derde en tevens laatste grote bouwperiode van het Fraterhuis aan. Zo staan in de bewaard gebleven rekeningen van de Domus Vicina over de jaren 1490 tot en met 1497, in een uiterst minuscuul handschrift, de "Exposita pro edificio novo hoc anno 1496" (Uitgaven voor het nieuwe gebouw in dit jaar 1496) en "Anno domini 1497 in ieiunio et post: ad aliam domum magnam" (In het jaar onzes heren 1497 tijdens de vasten en later: voor het andere grote huis) vermeld. De bouwmeester van beide huizen was magister Gerhardus Verdrijet, wellicht de zoon van de in 1464 vermelde Zwoilse stadstimmerman Henric Verdriet. Op grond van gegevens uit de Narratio, de aantekeningen op de charters, de kosten van de bouw en ook de in de geveltop van Praubstraat 8''' ontdekte jaartalsteen uit 1497 7), zullen de uitgaven van 1496 betrekking hebben gehad op de bouw van de "nova aula" of nieuwe zaal (Praubstraat 8'''), die in 1497 gereed kwam. De uitgaven over 1497 zullen, gezien de overeenkomsten in bouwwijze, betrekking hebben gehad op de bouw van Praubstraat 12 en wellicht een gedeeltelijke verbouwing van Praubstraat 10, zoals ondermeer het dichtzetten van het zuidelijk gedeelte van de poort. Beide gebouwen hebben vloeren met moer- en kinderbalken, waarvan de moerbalken rusten op eenvoudige, geprofileerde houten consoles. Zij hebben zolders zonder borstwering en kaspanten, waarvan de uitersten strijkspanten zijn. Onder Praubstraat 12 bevindt zich een kelder met twee troggewelven, die in het midden rusten op een

Beësluit

Het is niet waarschijnlijk, dat de fraters nog bouwwerkzaamheden van enige omvang hebben ondernomen na de bouw van de Domus Pauperum Scola-rium. Zwolle raakte verwickeld in de strijd tussen Karel van Gelre en de bisschop van Utrecht (1521 - 1527); Gerhard Listrius, die één der laatste Zwolse-schoolrectoren van formaat was, vertrok in 1522 naar Amersfoort; het verval der Hanzesteden trad in en heel langzaam, doch steeds sterker lieten de gevolgen van de Reformatie zich voelen. Nadat Zwolle zich in 1580 bij de opstand tegen het Spaanse gezag had aangesloten, werd in 1591 de katholieke eredienst in Zwolle verboden.

In het jaar daarop werd de samenleving der fraters opgeheven. Alle kerkelijke en kloosterlijke goederen te Zwolle werden samengebracht in één fonds, "De Geestelijkheid". De inkomsten uit de goederen van het Arme- en Rijke-Fraterhuis waren met name bestemd voor scholieren. De gebouwen van het Fraterhuis werden gebruikt als scholen en woningen voor onderwijzers, predikanten en stadsdienaren. De rekeningen van de administratie der voormalige geestelijke goederen zijn vanaf 1612 volledig bewaard gebleven. De kaartjes van de bezittingen van het Arme- en Rijke-Fraterhuis omstreeks 1520 zijn mede op basis van deze administratie vervaardigd. Het is namelijk niet erg waarschijnlijk, dat de fraters na dit jaar nog nieuwe bezittingen verworven hebben.

Noten:

1. M. Schoengen, Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap 3de serie; no. 13 (Amsterdam 1908).
G. Berends, 'De gebouwen van het Fraterhuis in Zwolle' in: Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 73 (1974) 88-98.
D.J. de Vries, Onderzoek Praubstraat 10 en 12 te Zwolle, onderdeel van de fraterhuizen te Zwolle. Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Afdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie (Zwolle 1978)
C.R.G. Hofstee, De Fraterhuizen te Zwolle (doctoraalscriptie kunstgeschiedenis van de middeleeuwen; Amsterdam 1975). Fotocopie aanwezig bij de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle.
2. Degenen die in de details geïnteresseerd zijn, worden verwezen naar de in noot 1 genoemde literatuur.
3. A. Telling, Stadboeken van Zwolle (Zwolle 1897).
4. Vertaling van: "O camerula, camerula, quam contrarium est nature mee in hac angustia seu brevi loco includi.", Schoengen, 73.
5. Omstreeks 1500 kregen de frater- en zusterhuizen behorende tot het Colloquium Zwollense van de kardinaal en pauselijk legaat Raymundus dezelfde voorrechten als de reguliere kanunniken en de regularissen. Het kapittel van Deventer ontsloeg daarop de Zwolse Domus Clericorum en de verschillende zusterhuizen uit de parochiale jurisdictie en droeg de geestelijke verzorging op aan de rector van het Fraterhuis en de confessoren (biechtvaders) van de zusterhuizen.

EEN NAVOLGING

Hoe devote Zwolse fraters de kloosterlingen van de Agnietenberg navolgden in wereldse zaken

R. van Beek

In de Bijdragen over Thomas a Kempis en de Moderne Devotie 1) heb ik laten zien hoe de kloosterlingen van de Agnietenberg bij Zwolle in de 15de eeuw, ten tijde van Thomas a Kempis, een soort particuliere ruilverkaveling tot stand brachten. Zij slaagden erin door middel van diverse transacties van ruiling - men sprak toen van wissel - enkele in de marke Rosengaerde te Dalfsen gelegen stukken land van het klooster samen te voegen tot een groot blok van meer dan 50 hectare. Dit economisch denken en handelen zou men in de omgeving van een man als Thomas a Kempis niet gauw verwachten. De laatste hierop betrekking hebbende transactie vond plaats op 17 januari 1436.

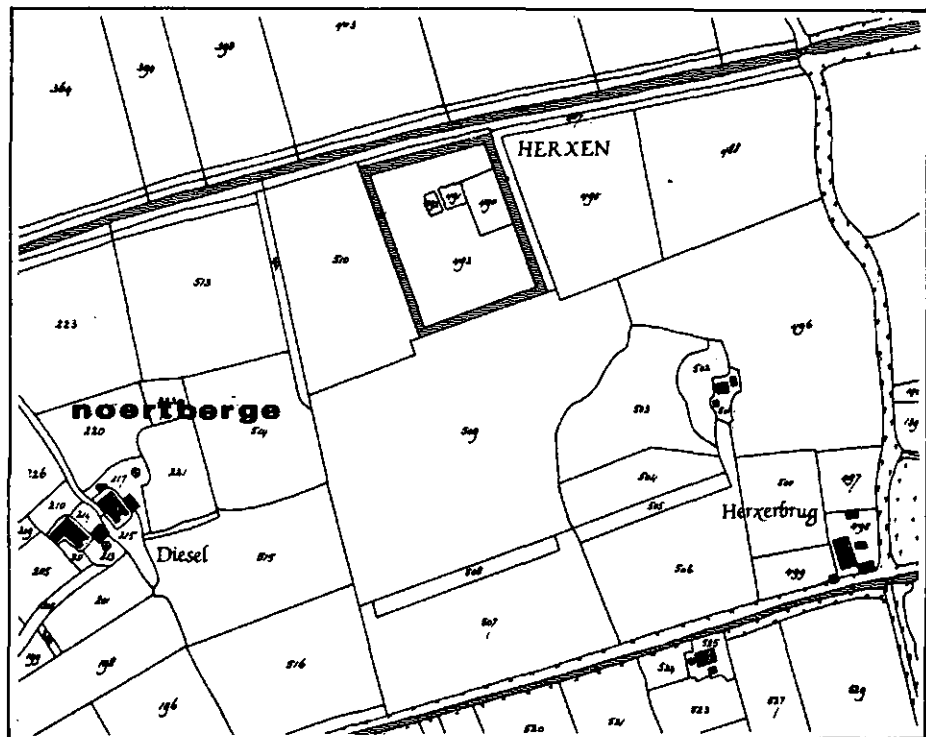
Enkele maanden later, op 30 juli 1436, begonnen de fraters van het Clerkenhuis te Zwolle - het Domus Clericorum of Sint Gregoriushuis - ongetwijfeld aangemoedigd door en in navolging van het succesvolle optreden van de kloosterlingen op de Agnietenberg, onder leiding van Dirk van Herxen, aan een serie transacties die tot eenzelfde, of liefst nog groter economisch resultaat moesten voeren. Hoe dit, voor zover kon worden nagegaan, enige geval van ruilverkaveling bij de fraters in zijn werk ging, en met welk resultaat, zal nu nader worden bekeken.

Op bovengenoemde dag kochten de fraters $3\frac{1}{2}$ min $1/10$ morgen land in het kerspel van Heino in "Leerrebroeck" 2). Dit was een goed overwogen aankoop, want het stuk land lag, samen met nog eens $2\frac{1}{2}$ morgen, vlak bij het huis van Johan die Wrede. Deze had het totale blok van 6 morgen in pacht voor 5 pond per morgen. De bedoeling van de fraters is duidelijk. Zij kregen hiermee een stuk voor Johan die Wrede zeer aantrekkelijke grond in handen. Deze beschikte op zijn beurt in het kerspel van Wijhe, in de marke Herxen, over grond die aansloot aan het land van de fraters daar. Een welbewuste aanloop dus op een toekomstige ruiling.

Laatstgenoemde gronden behoorden tot het erf Noertberge of Noortberge te Herxen, waarvan Dirk van Herxen op 2 januari 1407 afstand had gedaan ten behoeve van het Clerkenhuis te Zwolle 3). Het erf was horig geweest in het bisschoppelijke hof te Colmschate bij Deventer, maar door bisschop Frederik van Blankenheim op 4 mei 1406, tegelijk met zijn bezitter Dirk van Herxen, uit deze horigheid ontslagen 4). Hierdoor kon Dirk zich aansluiten bij de devote fraters in Zwolle en opgenomen worden in de geestelijke stand.

Op 14 februari 1439 was het dan zover en kon door Dirk van Herxen en

de zijnen een overeenkomst van ruiling worden gesloten met Johan die Wrede, waarbij deze de bij zijn huis gelegen $3\frac{1}{2}$ min $1/10$ morgen land in eigendom verkreeg. Johan gaf hiervoor $2\frac{1}{2}$ morgen grond in het kerspel van Wijhe in de marke Herxen en nog eens $1\frac{1}{2}$ morgen bij de Herxerbrug 5). Hierdoor konden de fraters hun bezit bij Wijhe tot een grotere eenheid aaneensmeden.

Situering van het erf Noertberge bij Herxen.

In hetzelfde gebied verkreeg het Fraterhuis drie jaar later, op 27 juli 1442, door ruiling met Johan Ludeken Kutensoen $1\frac{1}{2}$ morgen land, gelegen "tusschen landen van het Clerkehuijs en schietende van den dijk tot aan den Scoelgraven" 6). Hieruit blijkt, dat het Clerkenhuis opnieuw kans zag aaneengesloten landerijen te verkrijgen. Behalve met Johan die Wrede en Johan Ludeken Kutensoen werd ook nog land geruild met Henric van Essen 7). Helaas is het niet mogelijk om, zoals in de Rosengaerder marke, al deze gronden op een kaart aan te geven, waardoor een duidelijker inzicht in de transacties van de fraters kan worden verkregen.

Een andere aankoop van land volgde op 2 augustus 1442. Deze in de buurt

schap Herxen gelegen gronden waren eigendom van Gheerloch Zwarte, zijn vrouw Griete en zijn moeder Gheertruid Cuten. Uit de omschrijving van de gronden: "10 hont land, gelegen voer der Waden in het kerspel Wije, in de buurschap van Herxen" en "4 hont land ook voer der Waden, gelegen tusschen land van Johan Ludekenssoen en land van de Heilighe Steden te Hasselt, schietende van de dijk aan land van Deric en zijne ghesellen" 8), blijkt duidelijk dat dit nieuw verworven land aansloot op reeds in het bezit van het Fraterhuis zijnde gronden. Ook de aankoop op 12 februari 1452 van het "Splijtlofsguet" te Herxen 9) zal ongetwijfeld de eenheid van het bezit van de fraters vergroot hebben.

Met deze laatste transactie schijnen de pogingen van de fraters om door ruiling en aankoop tot een groter en economischer geheel van gronden te komen, voorlopig te zijn afgesloten. Dirk van Herxen, die wel de stuwende kracht achter deze pogingen geweest zal zijn, overleed op 21 maart 1457 te Zwolle en werd te Windesheim begraven 10).

In de door M. Schoengen gepubliceerde akten en bescheiden van het Fraterhuis is een beschrijving opgenomen van de goederen die tot het erf Noertberge hebben behoord, alsmede een opsomming van de diverse stukken grond die de fraters door ruiling hebben verkregen dan wel afgestaan 11). Hieruit valt af te leiden dat het erf Noertberge na deze transacties meer dan 60 morgen groot was, ofwel 74 ha. De totale hoeveelheid door de fraters geruilde grond bedroeg circa 13 morgen ofwel circa 16 ha. Ter vergelijking mag dienen dat de oorspronkelijke grootte van een zogenoemd oudhoevig, volgewaard erf in Salland 16 morgen of circa 20 ha. bedroeg 12). In de genoemde grootte van ruim 74 ha. van het erf Noertberge is ook het lagere in later tijd uit verdeling van markegronden verkregen land begrepen.

Aangezien de hierboven besproken aankopen en ruilingen betrekking hadden op gronden die direct grensden aan de goederen van het erf Noertberge, mag aangenomen worden dat Dirk van Herxen het als zijn opdracht heeft gezien het voorvaderlijk erf Noertberge als een goed rentmeester te beheren en tot een economisch sterk en groot landbouwbedrijf te maken, maar nu ten voordele van het Fraterhuis. De navoring van de kloosterlingen van de Agnietenberg op dit punt kan zeker als geslaagd worden beschouwd.

Noten:

1. R. van Beek, "De Moderne Devoten als initiatiefnemers tot de oudst bekende ruilverkaveling" in: Bijdragen over Thomas a Kempis en de Moderne Devotie (Brussel/Zwolle 1971) 79-89.
2. M. Schoengen, Jacobus Traiecti alias de Voecht. Narratio de inchoatione Domus Clericorum in Zwollis (Amsterdam 1908) 330-331. 1 morgen = 6 hont = 600 Sallandse roeden = circa 1,23 ha.
3. Schoengen, 314-315.
4. Ibidem, 309-311.
5. Ibidem, 332-333.
6. Ibidem, 333-334.
7. Ibidem, 358.

8. Ibidem, 334-335.
 9. Ibidem, 341.
 10. Thom. J. de Vries, Geschiedenis van Zwolle I (Zwolle 1954) 115.
 11. Schoengen, 356- 359.
 12. R. van Beek, "Archeologie en historie - Waren delen" in: Westerheem 30 (1981) 257- 261.
- Dat het erf Noertberge belangrijk was, blijkt nog uit de minuutleggers van het Kadaster (circa 1830). De "bouwman" Jan Logtenberg en kinderen te Herxen bezaten toen volgens deze leggers circa 21 ha. grond van de Noordbergerhoeve, alsmede een huis en erf. Ook de "bouwman" Hendrik Dijsselhof uit Herxen heeft dan een huis en erf van de Noordbergerhoeve en circa 16 ha. aan grond van dit erf. Kennelijk is de Noertberge later in tweeën gesplitst. De naam van het erf was toen Diesel (zie het bijgevoegde kaartje).

1872 Historie van de Berg
 geliefde Broeder Thomas Hercken, geboren
 tot Kampen in 't bisdom van Keulen in 's jaar
 zijns onderdoms 97. na zijn inkleedinghe 163 ja
 ren hebbende priester gewest 50 jaren, overleden.
 In zijn jonckheijt was hij tot beventer, en hij
 stude na de leere van De Heer Florentius en in
 de 30 jaren ondt vriendt hij van d' Heer Florentius
 tot zijn vreeselicheit Broeder, de welcke toen was
 de priester op sint agnesen berg, gesonden. Zijn
 Broeder ontvingh hem, en als hij sef jaren langh
 was bepraecht. Ens vriendt hij van zijn Broeder
 ingekleed. Hij heeft in 't begin, zijnde d' aenvang
 des kloofstus, vele armoede, beheringe, en ar
 beidt geleden. Hij heeft onse gehele bybel, en
 veel andere boeken ten dienste van ons heijg, als
 ook om geldt gescreven. Hij heeft vele tracta
 ten tot stigtinge der jongelingen med een ver
 steenbare, en wel aenwondige stijl, dog seer ver
 reuen, en kerachtigh gescreven. Hij was med een
 wonderlijche liefde tot het lijden des Heers oenge
 daen, en wonderlijch was hij in te vertroosten die
 geene, dannelke behoort, en gegheelt waren. ontrent
 zijn onderdom kreeg hij in zijn kenen het water
 en overleed in d' Heere, hij leit in den onnuyghen
 na het oeffen aan de zijde van Broeder Petrus
 Hercken begraven. vrijtem die 13 julij
1672.

Pagina uit het hand
 schrift "Historie
 der kanoniken regu
 lieren van de berg
 des heilige Agnes".

EEN 18DE-EEUWSE VERTALING VAN DE KRONIEK VAN DE AGNIETENBERG

G. Oostingh

Inleiding

Het gebeurt niet zo vaak meer dat een particulier verzamelaar nog een oud handschrift kan toevoegen aan een verzameling prenten en boeken over de topografie of de geschiedenis van een stad. De prijzen zijn - als een dergelijk stuk al op de vrije markt komt - zodanig hoog dat de modale verzamelaar tussen bibliotheken, archieven en musea nauwelijks meer aan bod komt.

Sceptisch is je reactie dan ook, als in juni 1977 een goede vriend je vertelt dat hij op terugtocht van vakantie in Maastricht een handschrift in een perkamenten band te koop gezien heeft, dat onder andere handelt over het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle. De particuliere verzamelaar heeft dan echter boven de vaak wat formalistisch ingestelde bibliothecaris of archivist een pré: zijn bloed begint te tintelen en onder het motto baat het niet, schaadt het niet, reist hij zo snel mogelijk af naar het zuiden des lands.

Verbazing vervolgens als blijkt dat er sprake is van een vroeg 18de-eeuws handschrift, ruim 500 pagina's dik, waarin onder andere een volledige vertaling van de kroniek van de Agnietenberg, één van de weinige historische werken van Thomas a Kempis, oorspronkelijk, zoals 95% van Thomas' werk, in het Latijn geschreven. De verbazing zo weinig mogelijk tonend, wordt daarop tegenover de verkoper de waarde sterk gerelativeerd. Uiteindelijk volgt echter natuurlijk wel de koop. Groot is vervolgens de voldoening het stuk naar de stad terug te kunnen brengen waar het tot stand gekomen is en waar het thuishoort.

Onderstaand volgt nu de beschrijving van het handschrift, wordt nagegaan wie de vertaler was en wanneer het gedateerd moet worden.

Beschrijving handschrift

Het formaat van het geheel in een perkamenten band gebonden handschrift is 10 x 16,5 cm. Het bevat na een voorwoord van de vertaler achtereenvolgens

- de levensbeschrijving van elf moderne devoten, waaronder die van Geert Grote en Florens Radewijns (pag. 4 - 261);
- enige "bemerkingen van de priester heer Florentius" (pag. 262- 281);
- na een nieuwe voorrede de "Historie der kanoniken regulieren van den bergh des heilige Agnes (pag. 1 - 182), en tenslotte na een

beschrijving van de verwoesting van het St.-Agnietenklooster op 24 maart 1534 (pag. 183 - 184)

-- een kroniek van de geschiedenis van Zwolle over de periode 1230 - 1683 (pag. 185 - 216).

Vertaler en datering

Hoewel een titelpagina ontbreekt, bestaat over de vertaler en de datering geen twijfel. Direct na de stichtelijke woorden van Florens Radewijns staat de datering: "8 martii 1718". Een tweede datering met plaatsnaam volgt op de laatste pagina van de kloosterkroniek: "Wyttem, die 13 julii 1718".

De naam van de vertaler kan afgeleid worden uit meerdere passages in de Zwolse kroniek. Enkele feiten over Onze-Lieve-Vrouwekerk opsommend, zegt hij bijvoorbeeld: "De goederen, daar deze vicarissen mosten van leven staan beschreven, en uitgedrukt in dat oude geschreven boek, dat ik van mijn zeer lieve, en waardige broer Lambertus Franciscus Kattenbelt prior in zijn tijd van 't Carthuijser klooster tot Wedderen in Münsterland eens hebbe gekregen". De familienaam Kattenbelt is daarmee vastgesteld.

Ook in één van de voorreden treffen wij biografische gegevens aan. De vervolgingen van de Zwolse katholieken in de 17de eeuw memorerend, zegt de vertaler: "Dit heeft mijn oom Wijer van Voorst mijn moeders broeder gevoelt; want doende den goddelijken dienst in Assenderp wierdt hij gevangen en gebragt na de raadtoorn, alwaar mijn vader meer als 30 nagten bij hem waakte en ofschoon hij was een borgersoon zoo quam hij niet eer los, en vrij, of moste omtrent de 700 guldens geven".

Pastoor Waeyer beschrijft in zijn Nopende eveneens deze gebeurtenis. Heer Wijer van Voorst was ook familie van deze aartspriester en bij Waeyers' beschrijving van de familieleden die uit het Waeyer-studiefonds te Emmerich gelden genoten hebben, vinden wij ook de vertaler van onze geschriften. De laatste student, zegt Waeyer, die deze portie Waeyerana genoten heeft, is mijn neef Joannes Kattenbelt.1)

Naschrift

Archiefbezoek leert dat van het onderdeel Zwolse kroniek in de collectie Heerkens een 19de-eeuws afschrift aanwezig is 2). Een afschrift van dat afschrift is aanwezig bij de Gemeentelijke Archiefdienst 3). De heren Heerkens hebben dus over het handschrift kunnen beschikken. Maar ook B.J. van Hattum heeft inzage gehad. Zijn beschrijving van de brand in de toren van de St.-Michaëlkerk is letterlijk overgenomen van die welke Joannes Kattenbelt in zijn Zwolse kroniek geeft 4). Langs welke weg het handschrift uiteindelijk in Maastricht beland is, zal wel altijd een raadsel blijven.

Ten einde iets van de sfeer van de vertaling te proeven, zijn in een bijlage, naast enkele voorredenen en de afsluitende woorden van Joannes Kattenbelt, een aantal fragmenten uit de kloosterkroniek opgenomen.

Bijlage: Voorredenen, enkele fragmenten uit de kloosterkroniek en de afsluitende woorden van Joannes Kattenbelt.

Uit de voorrede van Joannes Kattenbelt bij de levensbeschrijvingen van de moderne devoten

"Gerardus Groot, Florentius en andere wel door de tijden van deze ketters levenden, dog in een ongelukkige, en bedroefde eeuw, als wanneer, als ik daareven zeg, alle tugt der Kerke verdwenen was, waren zeer bedroeft en gevoelijk over die bedroefde tijden, en door de geest Gods aangedaan en gedreven wenschten niet anders, als d'herstellinge van die heilige en oude tugt.

Deze dan zijn 9 in getal waarvan de hoofden waren Gerardus Groot en Florentius, en terwijl zij in onze provincie Overijssel en binnen de stadt Deventer hebben geleefd en zijn gestorven, zo dunkt mij, dat 't niet onaengenaam zal wezen, dat ik de levens dezer uijtmuntende mannen, uijt 't Latijn, in welke taal hun levens beschreven zijn door eenen Thomas a Kempis, die een leerlink van Florentius binnen Deventer geweest is, en welke Thomas om zijn boekien alleen van de navolginge Christi aan de gantsche wereld bekend is, in onze Nederlandsche taale overzette. De vertalinge is de mijne, maar de zin ervan is van deze hooggeagten Thomas.

Heb ik 't niet vierlijk genoeg overgezet hout lezer 't ten besten en zijt mij in uwe gebeden gedagtig, opdat gij en ik door 't lezen van dese godzalige mannen mogen worden gebragt tot een heilige ijver tot Godt, tot zaligheit van onze ziele en tot zaligheit der zielen van onze evenaaste".

Voorrede van de "Historie der kanoniken regulieren van de bergh des heilige Agnes"

"De godtvrugtige genegentheit van zommige onzer broederen heeft begeert, dat ik tot troost der tegenwoordige, en tot geheugenisse der toekomstende een korte historie van 't begin onzes huijs, en van d'allerleerste opregtinge onzes kloosters op de bergh van de heilige Agnes mogte beschrijven. Welkers godvrugtige begeertens ik willende ootmoedelijk voldoen, hebbe uijt veele dingen weinig vergadert die ik of zelfs med mijn oogen gezien, of van onze ouderlingen geleert, of uijt de schriften van andere hebbe ontvangen.

Zommige van onze ouderlingen de eerste bewoonders van ons huijs hebben ons vertelt, dat, voor het klooster op deze plaatze gestigt wierde, en eerder jemand om Godt te dienen hier was gekoomen, dikwijls gezigten van menschen in 't wit gekleet, dewelke om den bergh scheenen processie te gaan, aan de veeherders, en onze naburen waren verscheenen. Maar wat dit beteekende, en beduidde, heeft men in 't ver-

volg der tijden klaar genoeg gezien. Als wanneer het klooster 't welke van weinige is begost nu med veele moeijens is voltrokken en als men ziet van veele bewoont wordt, waarin de religieuze vergaderinge der kanoniken regulieren med witte klederen gekleet met lofzangen, en psalmen, en de dienst der misse zeer godtvrugtiglijk Godt dienen dagelijx verrigtende de kerkelijke getijden tot Gods lof voor de weldoenders levende, en doode en vooral med bidden voor diegeene dewelke in dit klooster zijn begraven".

Enkele passages uit de kloosterkroniek

- 1398 "Op den dagh van de heilige Martinus belijder is in Christus gerust Henricus van Deventer klerk, en medgezel, en medeburger van Wichboldus, hij was zeer nederig, en zagtmoedigh. Deze was eens bezigh med een ander klerk om de wanden van de cellen in de slaapplaatzte med kleij te bestrijken. 't Is geschiet, dat Henricus, die er regt tegenover stont, in zijn aangezigte, wegens het kragtigh smijten van de kleij, dewelke door de splete van de wandt heene vloogh, besmet wierde. Die het gedaan hadde, onderzocht wie er togh med den drek gesmeten was, en ziende, dat de broeder dewelke hij zoo lief hadde, in zijn aangezigte vervuijlt was, zo bidt hij zeer bedroeft zijnde, om vergiffenisse. Dog Henricus niet verstoort maar blijde wezende, zeit : "t is geen noodt, 't is geen noodt, heb geen vreeze, nog ontstel u niet". Hij was zoo zagtmoedigh, dat niemandt hem oijt ontoeroet heeft gezien, of gehoord, dat hij ergens over klaagde" 5).
- 1446 "In de maandt april van datzelfde jaar is op Palmzondagh schrikkelijc onweder geweest. Daar viel sneeu, hagel, en het waeijde een zware storm, en het donderde sterk. Den dijk tusschen Wilsem, en Kampen brak op de nagt van Palmzondagh van 't water door, en hierdoor verdrong het vee, en beesten in Mastebroek. Tot Zutphen sloeg de blixem de toorn van de kerke aan brandt, en van d'onverwagte nederstorting van de kap des toorns wierden zommige menschen gequest, en zommige gedoodt. Op andere plaatzen zijn verscheiden hujsen door de blixem aan de brandt geraakt. Tot Zwol na de misse wierden des menschen in de kerke med een schrikkelijke vreeze bevangen, en de blixem sloeg de veinsters van de kerke in " 6).
- 1448 "Na verloop van drie daghen wierden de broeders na het capittel-hijs geroepen, en hen van de prior voorgeslagen, dat ze een ander tot onderprior volgens de regels wilden verkiezen. Op de feestdag dan van d'heilige apostel Jacobus voor het lezen der vesperen na een kleine onderzoek is broeder Thomas a Kempis een van d'oudste broeders, en 67 jaren oudt zijnde, dewelke in de voorgaande tijden dit ampt hadde bedient, verkoren. En niettegenstaande, dat hij zig daartoe onbequaam oordeelde, en zig ontschuldigde, zoo heeft hij zig uijt gehoorzaamheit aan het goedvinden der broeders onderworpen, niet weigerende den arbeit uijt liefde van JESUS CHRISTUS voor hen te dragen, en meer op de genade Godts, als op zigzelveu vertrouwende, verzogte hij uijt al zijn herte de gebeden zijner medebroederen, en zijn gezellen. (...)

In 't zoomer van datzelve jaar hebben de muijsen op veele plaatzen en het zaat, terwijl het nog wiesch, en op de halmen stont, zeer bedorven en opgegeten. Hierom hebben onze broeders de leeken gaten in d'aarde gegraven, en daar potten med water ingezet, en med deze behendigheid zijn er op verscheide plaatzen veele duijzenden in de potten verdronken. Want ze hadden ons, en onze naburen in 't zaadt, als de garste, haver, bonen, en andere groente, hetwelke nog op 't landt stont en wiesch en daar men de beesten most me onderhouden, zeer veele schade gedaan" 7).

1456 "Op den dagh na d'heilige apostel Jacobus van datzelve jaar is overleden, en verdronken eene van onze leeken Joannes Smijt, med vier paarden, dewelke hij voor de wagen hadt om hoij te halen, in een diepe poel, die vol geregent was. Want het was toen een regenagtigh weir, en veel zaadt verdronk door den regen. Ze hebben deze dienaar Gods wederom gevaren na huijs, en na de completen op het kerkhof der leeken begraven" 8).

1465 "In de maandt meert van datzelve jaar in de vasten heeft Godt zijn barmhertigheid aan ons huijs getoont: want wij vingen in de rivier genaamt de Vegte, gelegen bij ons klooster zulken meenigte van vissen, die men spiringen noemt, dat wij onze nooddruft daaraan hadden, en dat d'armen, en vreemdelingen daar ook wel van voeren; ja d'handelaars quamen uijt Westphalen, en Saxen om deze spiringen te kopen" 9).

"Dusverre Thomas a Kempis. Maar hetwelke nu volgt, en Thomas a Kempis angaat; is van een ander beschreven, en is dog te vinden in de historie van de berg van de heilige Agnes".

1471 "In ditzelve jaar te weten 1471 op de feestdag van de heilige Jacobus de mindere als de completen waren gelezen, is onze zeer geliefde broeder Thomas Hemerken, geboren tot Kempen in 't bisdom van Keulen in 't jaar zijns ouderdoms 92, na zijn inkledinghe 63 jaren, hebbende priester geweest 58 jaren, overleden. In zijn jonkheidt was hij to Deventer, en luijsterde na de leere van de heer Florentius, en zijnde 20 jaren oudt, wierdt hij van d'heer Florentius tot zijn vleeschelijke broeder, dewelke toen was de prior op Sint-Agneteberg, gezonden. Zijn broeder ontvingh hem, en als hij ses jaren langh was beproeft, zoo wierdt hij van zijn broeder ingekleet. Hij heeft in 't begin, zijnde d'aanvang des kloosters, veele armoede, bekoringe, en arbeit geleden. Hij heeft onze geheele bijbel, en veel andere boeken ten dienste van ons huijs, als ook om geldt geschreven. Hij heeft veele tractaten tot stigtinge der jongelingen med een verstaanbare, en wel eenvoudige stijl, dog zeer verheven, en kragtigh geschreven. Hij was med een wonderlijke liefde tot het lijden des Heere aangedaan, en wonderlijk was hij in te vertroosten diegeene, dewelke bekoort, en gequelt waren. Omtrent zijn ouderdom kreeg hij in zijn beenen het water en overleet in d'Heere, hij leit in den omgank na het oosten aan de zijde van broeder Petrus Herbort begraven" 10).

Afsluitende woorden van Joannes Kattenbelt

"Niettegenstaande alle harde voorzorge tegen het aangroeijen van de catholijken, zoo wordt 't getal derzelve dagelijks grooter. Ik hebbe hiervan bewijs in mijn gemeente. Zedert de tweentwintig jaren, dat ik hier pastoor ben geweest, telle omtrent de 12 huizen zoo groot als klein meerder, als ik in 't begin hier vonde. Ik bidde, dat 't God ten laatsten volgens zijn grondelooze goedheit door zijn verliggende, en kragtige gratie alle, die zo ongelukkiglijk van haar wettige, en goede Moeder zijn afgeweken, en ten verderve loopen, tot haare opregte Moeder de Kerke nog ten laasten zal geleiden, en wij aldus een schaapstal geworden zijnde, en wordende geleit, en geweit van den op-perharder JESUS Xtus mogen geraken tot een zalig einde".

Thomas a Kempis bij de
Agnietenberg.

Noten:

1. A. Waeyer, Nopende het aartspriesterschap van Swolle naer de be-roerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen. G.A. Meyer ed. (Zwolle 1917) 14.
2. Rijksarchief in Overijssel, Hss.-VORG, inv.nr. 910, "Kronycke van de vermaerde stad Zwolle getrokken uit seer oude handschriften".
3. Gemeentelijke archiefdienst Zwolle, Collectie handschriften.
4. B.J. van Hattum, Geschiedenissen der stad Zwolle V (Zwolle 1775) 72-73.
5. "Historie der kanoniken regulieren van den bergh des heilige Agnes", 42.
6. Ibidem, 118.
7. Ibidem, 128-129.
8. Ibidem, 145.
9. Ibidem, 171.
10. Ibidem, 181.

HET THOMAS A KEMPISMONUMENT IN DE ZWOLSE MICHAELKERK

A.J. Hendrikman

Inleiding

Elke stad probeert groten uit haar verleden te eren door hun namen op één of andere manier voort te laten leven. In Zwolle is dit ten aanzien van Thomas a Kempis (1379/80-1471) met wisselend succes gebeurd. Tastbare herinneringen aan deze monnik, die het grootste deel van zijn leven in het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle doorbracht, zijn schaars. Naast een gedenksteen op de Agnietenberg is er in Zwolle echter nog een belangrijk aandenken aan hem.

In de rooms-katholieke Michaëlkerk 1) aan de Bisschop Willebrandlaan (voorheen Middelweg) te Zwolle bevindt zich sinds december 1983 een aan Thomas a Kempis gewijd monument. Het betreft een ontwerp op schaal, dat in hout en gips is uitgevoerd. Het werd in 1895 gemaakt door de Leuvense kunstenaars Benoît van Uijtvanck en Hector Goffaerts. Het centrale deel van het neo-gotische monument toont een beeldengroep met een knielende Thomas voor de kruisdragende Christus. Boven de groep is een tekst uit het Johannes-evangelie aangebracht: "Wie mij volgt wandelt niet in duisternis." 2)

Jarenlang heeft het ontwerp-monument in een tuinhuisje aan het Roodhuizerpad te Zwolle gestaan. Door verval van het huisje dreigde het verloren te gaan. Nu het ontwerp in de kerk staat, is restauratie dringend gewenst, omdat het gebrekkig onderhouden is. In deze bijdrage zal beschreven worden waarom het ontwerp gemaakt werd en wat ermee gebeurde.

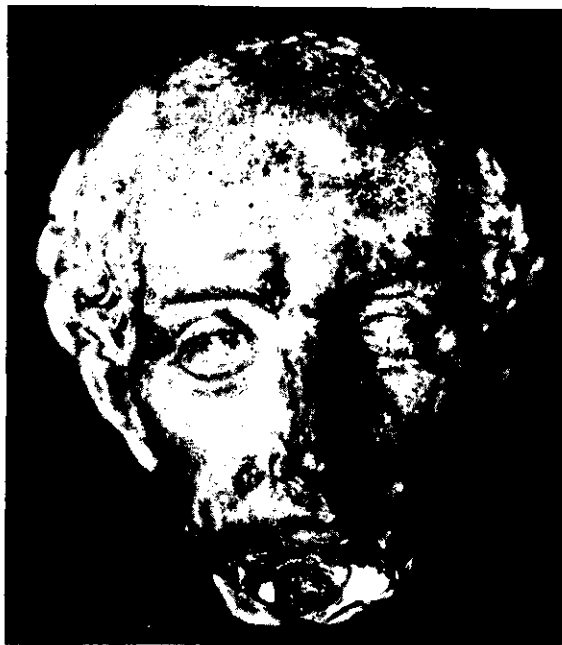
Achtergronden

Tijdens de kortstondige bezetting van Zwolle door de Munsterse troepen, tussen 1672 en 1674, werd het gebeente van Thomas a Kempis op verzoek van de Keulse keurvorst-aartsbisschop Maximiliaan Hendrik Ernst door de Zwolse pastoor Arnold Waeyer opgegraven uit het gesloopte klooster-complex op de Agnietenberg en overgebracht naar Zwolle. 3) In 1674 schonk aartsbisschop Ernst een schrijn waarin het gebeente sindsdien bewaard is. Na het vertrek van de Munsterse troepen kwam er een eind aan de bevoorrechte positie die de katholieken twee jaar hadden genoten. Het stadsbestuur kwam weer in handen van de protestantse (lees: calvinistische) regenten en de schrijn en de inhoud raakten in de vergetelheid.

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw voltrok zich de geleidelijke emancipatie van het rooms-katholieke volksdeel. Dit uitte zich onder andere in de bouw van talloze neo-gotische kerken, die veelal de naam kregen van de middeleeuwse hoofdkerk in de betreffende plaats. Zo werd in Zwolle in 1892 de Michaëlkerk op de hoek van de Nieuwstraat en de Roggenstraat ingewijd. De naam werd ontleend aan de Grote of Michaëlkerk aan de Grote Markt. De inwijding was een prachtige aanleiding om de reliekschrijn van Thomas a Kempis een ereplaats in de nieuwe kerk te geven.

Het monument

Op 1 juli 1894 werd een prijsvraag uitgeschreven om een monument ter nagedachtenis aan Thomas a Kempis te ontwerpen, onder het eerdergenoemde motto uit het Johannes-evangelie. 4) Het bekroonde monument zou om de schrijn met het gebeente van Thomas in de Michaëlkerk geplaatst worden. Nationaal en internationaal werd veel aandacht aan de prijsvraag geschonken. In een 400-tal kranten en tijdschriften werd het reglement van de prijsvraag afgedrukt. Uit binnen- en buitenland kwamen 70 aanvragen voor een programma binnen. Koningin Emma, paus Leo XIII, koningin Carola van Saksen en de hertogin van Parma schonken geldbedragen en uit Frankrijk, Oostenrijk, Noorwegen en Ierland kwamen schenkingen om het gedenkteken te kunnen oprichten.

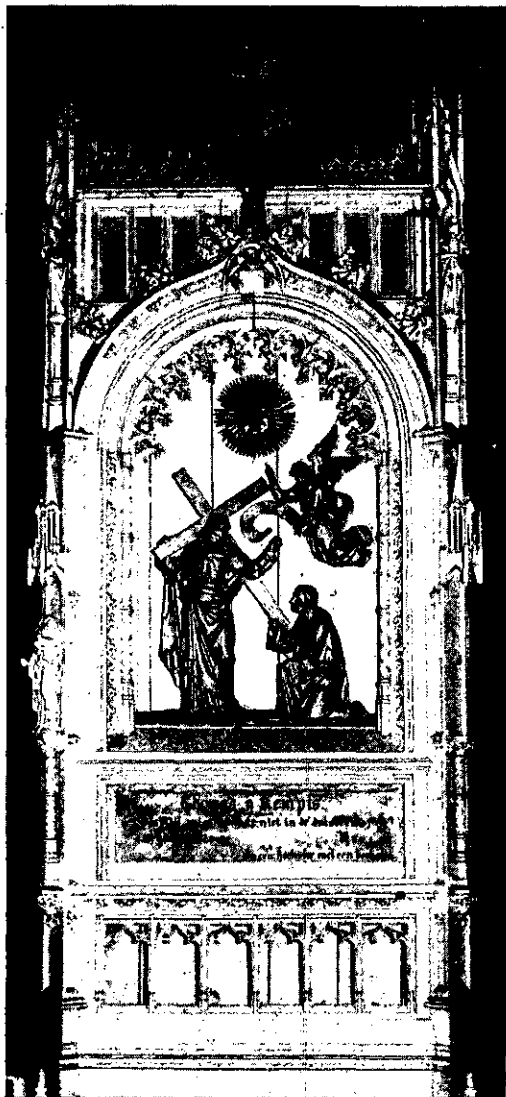
Kop van Thomas a Kempis,
van het Mengelbergmonu-
ment.

Op de prijsvraag werden uiteindelijk achttien ontwerpen uit Nederland, België, Duitsland, Engeland en Italië ingezonden. Ze werden in Amsterdam tentoongesteld en beoordeeld door een jury, waarin onder andere de rooms-katholieke politicus H.J.A.M. Schaepman en de architecten P.J.H. Cuypers en N. Molenaar zitting hadden. De eerste prijs, 1.000 gulden, ging naar de destijds zeer bekende ontwerper F.W. Mengelberg. De tweede prijs, 500 gulden, werd toegekend aan het ontwerp van de Belgen Van Uijtvanck en Goffaerts. Beide ontwerpen werden, krachtens het wedstrijdreglement, eigendom van de Michaëlkerk.

Op 10 november 1897 vond de feestelijke onthulling plaats van het door Mengelberg vervaardigde monument. Het was uitgevoerd in marmer en zandsteen. Zowel kerkelijke, de aartsbisschop van Utrecht, als burgerlijke

autoriteiten, de Commissaris van de Koningin in Overijssel, waren hierbij aanwezig.

In 1965 werd de ruim 70 jaar oude Michaëlkerk onder een storm van protesten gesloopt, om plaats te maken voor een nieuw winkelcentrum. Ook het Mengelbergmonument werd vernietigd. Enkele fragmenten van de zandstenen beeldengroep werden door belangstellenden meegenomen.

Het ontwerp-monument van
Van Uijtvanck en Goffaerts.

Het ontwerp-monument

Intussen stond het ontwerp dat de tweede prijs had gekregen, te verkom-

meren in een lekkend tuinhuisje aan het Roodhuizerpad. Dit huisje was eertijds eigendom van de Michaëlparochie. Het is niet ondenkbaar dat de toenmalige pastoor van deze parochie het ontwerp hier heeft opgeslagen. Doordat het bisdom de grond waarop het tuinhuisje stond aan de gemeente Zwolle verkocht, werd die eigenaresse van het huisje met inhoud. In 1976 werd het tuinhuisje, na een door Monumentenzorg ingesteld onderzoek, op de monumentenlijst geplaatst.

In 1980 richtte het gemeentebestuur van Zwolle zich tot de staatssecretaris van C.R.M. met het verzoek herstel van het tuinhuisje en restauratie van het ontwerp-monument te subsidiëren. Dit verzoek werd afgewezen, omdat "het door het ontbreken van de nodige geldmiddelen onmogelijk is een subsidie in het vooruitzicht te stellen" en "het restauratieplan van de gemeente te rigoreus van opzet was en daardoor uit het oogpunt van monumentenzorg onaanvaardbaar". 5) Er gebeurde aanvankelijk dus niets. Het verval van het tuinhuisje en het ontwerp werd tijdelijk gestopt door toedoen van J. Hageman. Deze had een moestuin bij de boerderij van Van Vilsteren, vlak naast het stukje grond waarop het tuinhuisje staat. De kosten van het onderhoud betaalde Hageman uit eigen zak. Het hing nu verder van particulier initiatief af of het ontwerp-monument kon worden behouden.

De pastor van de Michaëlkerk raakte echter geïnteresseerd in het ontwerp. Het kerkbestuur van de parochie verzocht in april 1982 burgemeesters en wethouders het ontwerp aan de Michaëlkerk af te staan. Er bestaat immers een nauwe band tussen kerk en (ontwerp)monument. De toestemming voor de verplaatsing werd in december 1983 door de gemeente gegeven. De besluitvorming verliep traag, omdat de minister van W.V.C., als officiële beschermer van het monument, het besluit moest goedkeuren. Dit is momenteel, juni 1984, nog niet gebeurd. Het ontwerp-monument staat inmiddels in de Michaëlkerk, dankzij particulier initiatief. Hopelijk wordt het op korte termijn gerestaureerd, zodat het bij de schrijn met het gebeente van Thomas a Kempis geplaatst kan worden.

Noten:

1. Deze kerk is de derde in Zwolle die die naam draagt. De eerste is de tegenwoordige Grote Kerk aan de Grote Markt, die sinds de 16de eeuw in handen is van de Hervormde Gemeente te Zwolle. De tweede was de kerk die tussen 1892 en 1965 op de hoek van de Nieuwstraat en de Roggenstraat stond. De derde Michaëlkerk staat sinds de jaren 60 aan de Bisschop Willebrandlaan (voorheen Middelweg).
2. Johannes 8 vers 12. Dit zijn ook de beginwoorden van Thomas' Imitatio.
3. Een uitgebreid verslag van deze opgraving is te vinden in A. Waeyer, Nopende het aartspriesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen. G.A. Meyer ed. (Zwolle 1917) 200-207.
4. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant 6 juli 1894. Een uitgebreide collectie kranteknipfels over de prijsvraag, de beoordeling en de onthulling van het monument bevindt zich in het Kerkarchief van de rooms-katholieke Michaëlparochie, dat momenteel bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Zwolle berust.
5. Brief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, dd 30 juni 1982, no. 84.464.

Illustratieverantwoording

- 4 Anoniem naar J. van Deventer, Swoll, plattegrond $\pm$ 1560 ($\pm$ 1901); aquarel. Foto Provinciaal Overijssels Museum (POM).
- 7 Anoniem, Zwoll $\pm$ 1600; kopergravure (detail). Foto POM.
- 8 Gerrit Grasdorp, Diezerpoort tot Zwolle $\pm$ 1670; pen en penseel in inkt, gewassen (detail). Foto POM.
- 11 Gerrit Grasdorp, Broerenklooster binnen Zwolle $\pm$ 1670; pen en penseel in inkt, gewassen (detail). Foto POM.
- 13 Pagina met exemplar uit het prekenhandschrift. Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ), Handschriften Zwolle, serie II, nr. 1, 58v. (detail). Foto J. Hagedoorn.
- 16 R.T. Oost, onderwijs in de late middeleeuwen, vrij naar een houtsnede.
- 19 J. Plügger, Thomas a Kempis 19de eeuw; pen en penseel in inkt, gewassen. Foto POM.
- 22 Pagina uit de Codex Windeshemense (op het schutblad: "Dit boec hoert int cloester to Windesem"); waarschijnlijk oudste vertaling van een deel van De Imitatione Christi. GAZ, collectie Emmanuelshuizen, handschriften 6, 234 (117v.) (detail). Foto J. Hagedoorn.
- 24 Nederlands Hervormde Kerk te Windesheim, voormalige brouwerij van het klooster Windesheim. Gemeentelijke fotodienst J.P. de Koning.
- 28 Titelblad van de Expositio Beati Hieronymi in psalterium. Afkomstig uit de bibliotheek van het voormalige Fraterhuis te Zwolle. GAZ, collectie Emmanuelshuizen CIII (detail). Foto J. Hagedoorn.
- 33 Anoniem, Thomas a Kempis met op de achtergrond het klooster op de Agnietenberg 17de eeuw, in opdracht van pastoor Arnold Waeyer. Foto POM.
- 37 Hymne over de vier utersten. (handschrift ingebonden bij: Gerard van Zutphen, *De spiritualibus ascensionibus*). Afkomstig uit de bibliotheek van het Zwolse Fraterhuis. GAZ, collectie Emmanuelshuizen CVI, 1 (detail). Foto J. Hagedoorn.
- 43 De gebouwen van het Zwolse Fraterhuis $\pm$ 1410 en $\pm$ 1450. Tekeningen van de auteur.
- 45 De gebouwen van het Zwolse Fraterhuis $\pm$ 1480. Tekening van de auteur.
- 46 De gebouwen van het Zwolse (Arme- en Rijke-) Fraterhuis $\pm$ 1520. Tekeningen van de auteur.
- 48 Landwissel tussen de Zwolse fraters en Johan die Wrede, 14 februari 1439. GAZ, KA009, 1779. Foto J. Hagedoorn.
- 50 Situering van het erf Noertberge, bij Herxen. Met vriendelijke toestemming van uitgeverij Canaletto in Alphen aan den Rijn overgenomen uit: Jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema, De havezathen in Salland en hun bewoners (Alphen a/d Rijn 1983) 367.
- 52 Pagina uit "Historie der kanoniken reguleren van den bergh des heilighe Agnes", deel uitmakend van het vroeg 18de-eeuwse handschrift in bezit van de auteur. Foto auteur.
- 58 Anoniem, Thomas a Kempis met op de achtergrond het klooster op de Agnietenberg 17de eeuw. Foto POM.
- 60 Kop van Thomas a Kempis, afkomstig van het Mengelbergmonument; in bezit van A. Meijerink-Wijnbeek. Foto J. Hagedoorn.
- 61 Het ontwerp-monument van Van Uijtvanck en Goffaerts. Foto J. Hagedoorn.

Inhoudsopgave

Ten geleide		3
Drs. F.C. Berkenvelder,	ZWOLLE TEN TIJDE VAN DE MODERNE DEVOTIE	5
Drs. R.Th.M. van Dijk,	JAN CELE EN DE PREKEN DIE HIJ NIET SCHREEF	13
H.P. Duynstee,	THOMAS A KEMPIS, MONNIK VAN HET KLOOSTER OP DE AGNIETENBERG	
	Korte levensschets van een moderne devoot	18
H.P. Duynstee,	HET KLOOSTER TE WINDESHEIM	25
Dr. J.W.M. Peijnenburg,	HET LEVEN IN HET KLOOSTER AGNIETENBERG	31
Drs. M.L. Caron,	HET FRATERHUIS TE ZWOLLE EN ZIJN BEWONERS	36
Drs. C.R.G. Hofstee,	DE GEBOUWEN VAN HET FRATERHUIS TE ZWOLLE	42
R. van Beek,	EEN NAVOLGING Hoe devote Zwolse fraters de kloosterlin- gen van de Agnietenberg navolgden in we- reldse zaken	49
G. Oostingh,	EEN 18DE-EEUWSE VERTALING VAN DE KRONIEK VAN DE AGNIETENBERG	53
A.J. Hendrikman,	HET THOMAS A KEMPISMONUMENT IN DE ZWOLSE MICHAELKERK	59
Illustratieverantwoording		63

